

INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES – IV

April 23-25, 2020

Paris, France

EDITOR

Assist. Prof. Dr. Mesut AVCI

ISBN-978-605-7811-70-7

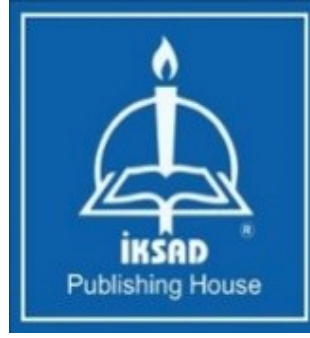
FULL TEXTS BOOK

IKSAD Publishing House -2020

April 23-25, 2020
Paris, France

CONGRESS FULL TEXTS BOOK

INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES – IV

EDITOR

Assist. Prof. Dr. Mesut AVCI

**Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY**

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853

E mail: info@iksad.com

www.iksad.com

www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically Iksad Publications - 2020©

Issued: 10.05.2020

ISBN-978-605-7811-70-7

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES – IV

DATE AND PLACE

April 23 - 25, 2020 Paris – FRANCE

ORGANIZATION

Institute of Economic Development and Social Researches (İKSAD)

COORDINATOR

Alina AMANZHOLVA

LANGUAGES

Turkish, English, French, Russian

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

- Prof. Dr. Qasim HACIYEV – Azerbaijan (Page:36)
  - Zahid WOLOSI – Afghanistan (Page:39)
  - SADYKOVA Damezhan, SDIKOVA Zhanat,
YULDASHEVA Shahrizada – Kazakhstan (Page:40)
- Tangatarova Zh., Azhigaliyeva G., Nazymova Z. – Kyrgyzstan (Page: 41)

SCIENTIFIC & ADVISORY BOARD MEMBERS

Dr. Jean Philippe Praene
University of La Réunion

Dr. Anatoliy LOGINOV
Taras Shevchenko State University

Dr. Andrea Lucchesi
Sao Paulo University

Dr. Ansi Rezeda SAFIULLINA
Kazan Federal University

Dr. Cynthia CORREA
Sao Paulo University

Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA
Rasulbekov Kyrgyz Economic University

Dr. Dmitriy VASILYEV
Russian Academy of Entrepreneurship

Dr. Dinarakhan TURSUNALIEVA
Rasulbekov Kyrgyz Economic University

Dr. George RUDIC
Montreal Pedagogy Institute

Dr. Klara PUSHKINA
Chuvash State University

Dr. Nagbdu KAMAROVA
Yessenov University

Dr. Necati DEMİR
Gazi University

Dr. Nikolay VASKIV
Kyiv National University of Culture and Arts

Dr. Osman ERKMEN
Gaziantep University

Dr. Rimma PARDABAYEVA
Ufa State University

Dr. Ümran TÜRKYILMAZ
Gazi University

INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES - IV

April 23-25, 2020

Paris, France

Participant Countries:

Turkey , Azerbaijan, Afghanistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan

Conference venue:

Hotel ibis Paris CDG Airport

3 Rue de Bruxelles Roissypole Est, 93290 Tremblay-en-France

<https://www.accorhotels.com/tr/hotel-1404-ibis-paris-cdg-airport/index.shtml>

CONGRESS PROGRAM

Online (with Video Conference) Presentation

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID instead of “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The options in each session must be connected to the session 5 minutes from the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator - responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ❖ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ❖ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ❖ **Meeting ID:** 797 8943 2462. **Password:** 008568
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.
- If you think there are any deficiencies / spelling mistakes in the program, please inform by e-mail until 18 April 2020 (17:00) at the latest.

**INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON
SOCIAL SCIENCES - IV**

April 23-25, 2020

Paris, France

26.04.2020 / Sunday / 09:00-10:30

SESSION-1		MODERATOR: Dr. Ögrt. Üyesi Mesut AVCI	
Albina Chingiz HASHİMOVA		FORECASTING OF THE COMMUNICATION SERVICES OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC FOR 2020-2025	
Albina Chingiz HASHİMOVA		ANALYSIS OF INFORMATION AND COMMUNICATION SERVICES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	
Dr. Ögrt. Üyesi Mesut AVCI		THE PROPHET AND COMMUNICATION DYNAMICS	
Assoc. Prof. Vugar Aydın GARADAGHLI		THE CLARIFYING OF PHONETIC PROCESSES IN V-VI FORMS OF ARABIC VERBS IN DIFFERENCES BETWEEN HAFS AND WARSH'S TRANSMISSIONS	
Gunel ISMAYILZADE		THE U.S. AND THE SOUTH CAUCASUS: IMPOSSIBLE DISENGAGEMENT	
Zülfiyyə MUSAYEVA		THE INFLUENCE OF MASS MEDIA ON INTRA HOUSEHOLD RELATIONS	
Zahid WOLOSI		EXAMPLES OF INNOVATION IN NARSANG	
Вафа БУНЯДОВА		ТЕРМИНЫ, ИХ ЗНАЧЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ ПРИ ПОМОЩИ КАЛЪКИ	

**INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON
SOCIAL SCIENCES - IV**

April 23-25, 2020

Paris, France

26.04.2020 / Sunday / 11:00-13:00

SESSION-2		MODERATOR: Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK		BARIŞ KELİMESİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR İNCELEME	
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK		MUSTAFA KEMAL PAŞA VE SİLAH ARKADAŞLARI HAKKINDA YAZILMIŞ MANZUM BİR OSMANLI ARŞİV BELGESİ	
Ulviyya NAHMATOVA		THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIETY ON THE FORMATION OF GENDER ROLES IN MODERN TEENAGERS	
Samira Dadashova Nazim		THINKING ETHICALLY ABOUT ENVIRONMENTAL BIOTECHNOLOGY	
Nubar AHMADOVA		SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INSTITUTIONS' ORGANIZATION	
Qasim HACIYEV		AZƏRBAYCANDAN AŞKAR EDİLMİŞ ORTA ƏSR TİBB VƏ ƏCZAÇILIQ ALƏTİ	
Qasim HACIYEV		HISTOIRE DE LA CULTURE MATERIELLE ET SPIRITUELLE DE L'AZERBAÏDJAN	
SADYKOVA Damezhan, SDIKOVA Zhanat, YULDASHEVA Shahrizada		TOURIST-RECREATIONAL RESOURCES AND OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KAZAKHSTAN	

**INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON
SOCIAL SCIENCES - IV**

April 23-25, 2020

Paris, France

26.04.2020 / Sunday / 14:00-15:30

SESSION-3	
MODERATOR: Doç. Dr. Melahat BABAYEVA	
Айнура ХУДИЕВА	ВОЛНОВЫЕ ЯВЛЕНИЕ В НЕГЛУБОКИХ КАНАЛАХ
Айнура ХУДИЕВА	НЕЛИНЕЙНЫЕ ВОЗМУЩЕНИЯ НА ПОВЕРХНОСТИ СТАЦИОНАРНЫХ ПОТОКОВ ДВУХСЛОЙНОЙ ВЯЗКОЙ ЖИДКОСТИ МЕЖДУ ДВУМЯ ГОРИЗОНТАЛЬНЫМИ ПЛАСТИНАМИ
Ема Нәсәнова Mehrab Qızı	ÇARIZMIN CƏNUBI QAFQAZDA VƏ ŞIMALI AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ SIYASƏTİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ
Narmin ABDULLAYEVA	FEATURES OF THE EMOTIONAL DIFFICULTIES THAT THE PRIMARY SCHOOL CHILDREN FACED DURING THE TRAINING ACTIVITY
Saadat HUMBATALIYEVA Asgar	ASSESSMENT OF THE USE OF HUMAN CAPITAL IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY
Aynura YAHYAYEVA Yusif	STATE POLICY IN THE FIELD OF SOCIAL INVESTMENT ACTIVITY
Doç. Dr. Melahat BABAYEVA	FOLKLORDA KARŞILAŞTIRMA YÖNTEMİ
TANGATAROVA Zh., AZHIGALIYEVA G., NAZIMOVA Z.	UPDATED EDUCATION - GUARANTEE OF PROMOTING THE VALUES OF PATRIOTISM OF KAZAKHSTAN
Dr. ERGUBEKOVA C.S.	EPIK "KAHRAMAN" KAVRAMININ "SİLAHLAR" MİKROKONSEPTİ

**INTERNATIONAL PARIS CONFERENCE ON
SOCIAL SCIENCES - IV**

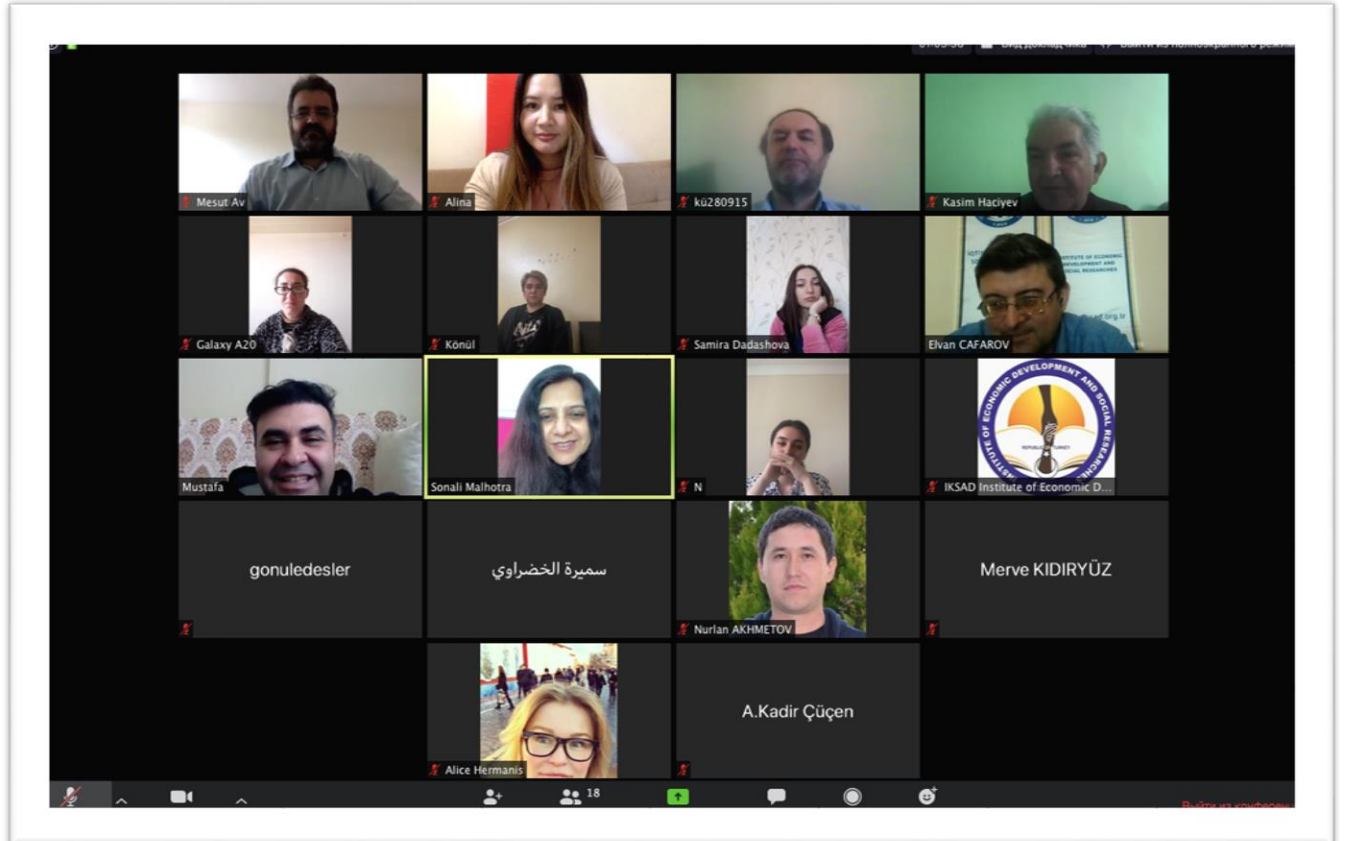
April 23-25, 2020

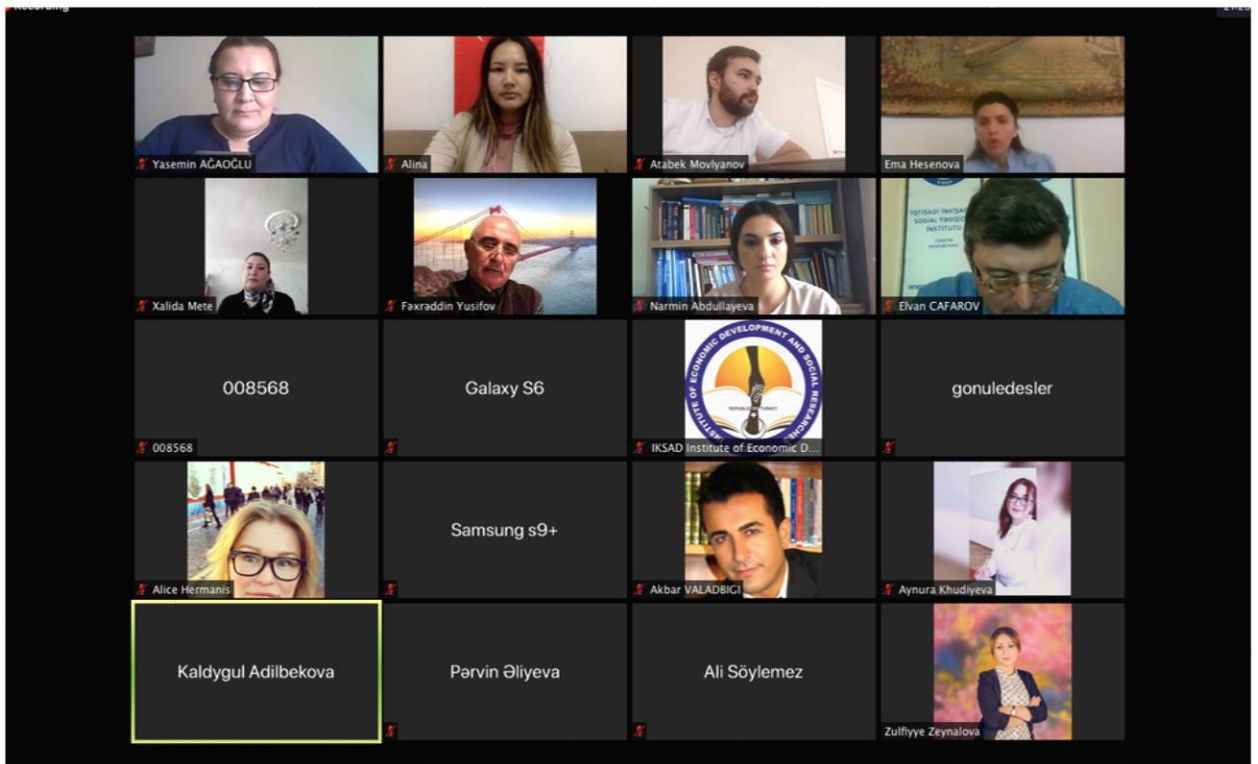
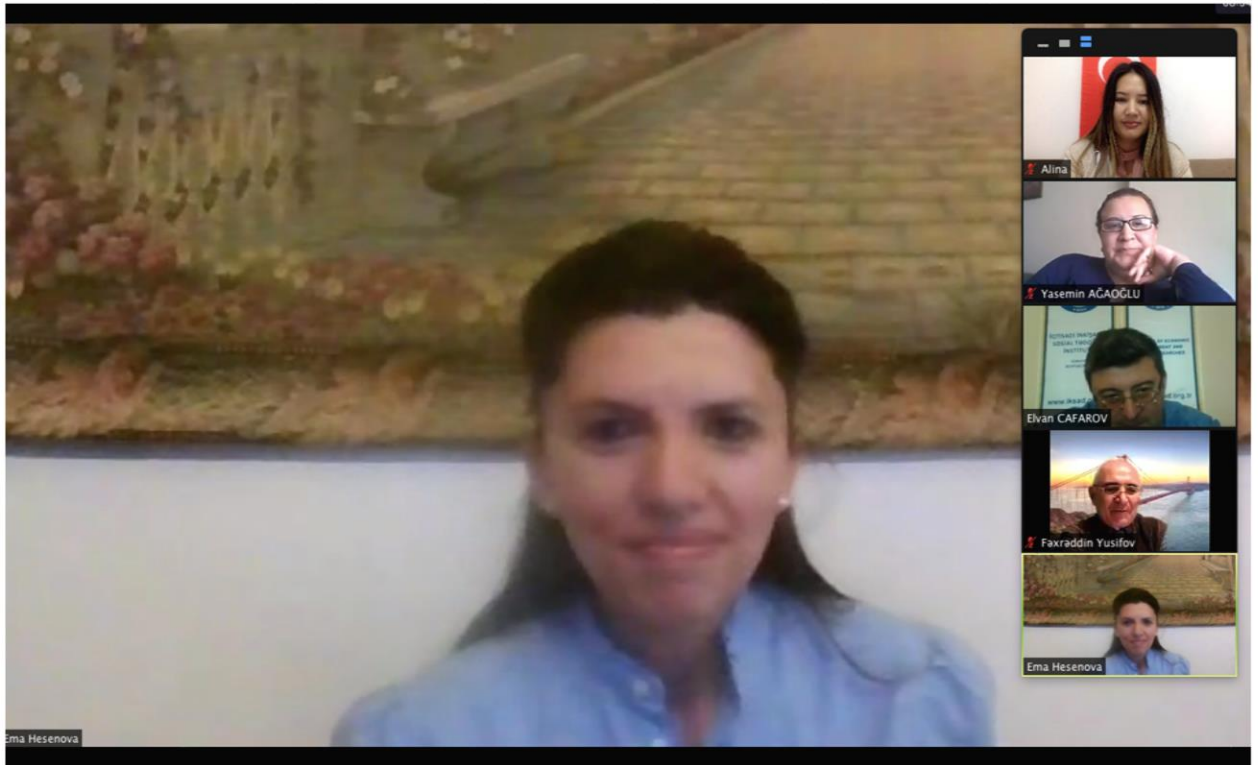
Paris, France

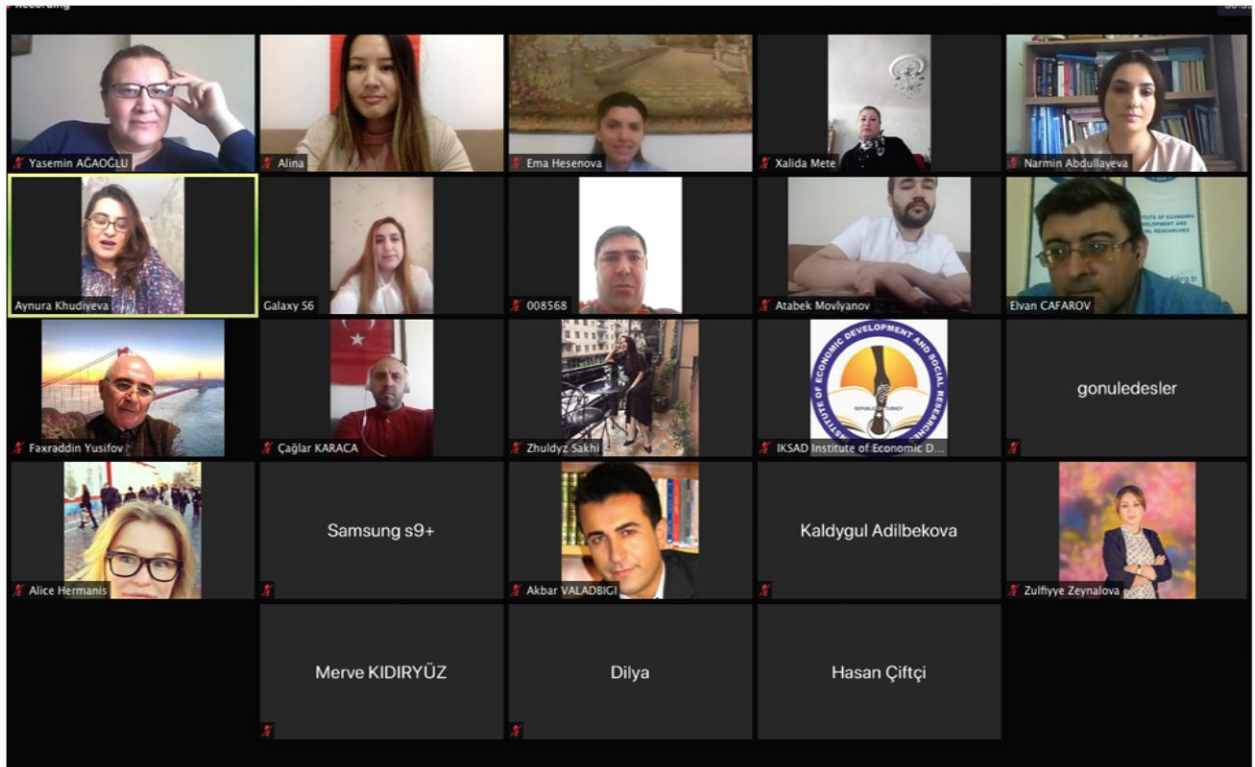
26.04.2020 / Sunday / 16:00-18:00

SESSION-4		MODERATOR: Yegana Hajiyeva Aziz Gizi	
Səba NAMAZOVA		“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASI	
Yegana HAJIYEVA Aziz Gizi		THE IMPACT OF THE POLICY OF ASSIMILATION AND DISCRIMINATION IN IRAN ON THE ETHNIC AND NATIONAL IDENTITY OF IRANIAN AZERBAIJANIS	
Parvin ALİEVA		THE ROLE OF VOLITIONAL QUALITIES IN THE FORMATION OF NATIONAL CHARACTER IN TEENAGERS	
Dr. Günel MAMMADOVA		EĞİTİMDE ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ	
Öğr. Gör. Dr. Muhammet ATASEVER		PROVERBS IN TURKISH EPIC LITERATURE	
Khalida METE		THE EPIC PARADIGM OF SUPERNATURAL POWER IN TURKISH EPICS	
Ali FARHADOV		OVERVIEW OF THE RELIGIOUS SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES	
Abdul-Rahman Balogun MUHAMMED-SHITTU		AN EXPLORATION OF THE IMPACT OF ACADEMIC SCHOLARSHIP ON ACADEMIC PROCRASTINATION AMONGST THE HIGHER INSTITUTION STUDENTS	
Könül SƏMƏDOVA İbrahim qızı		AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏSİNDƏ E SAİT SƏSİNİN UZANMASI HALLARI	

PHOTO GALERY

Абстракт: Изучение волновых явлений в неглубоких каналах (теория «мелкой воды») представляет значительный практический интерес. Особый интерес для моделирования представляют часто возникающие явления внезапного повышения уровня (так называемый «прыжок воды»). В гидравлике они называются гидравлическими прыжками или борами. В жидкости или газе в отличие от твердых тел нет сил сопротивления сдвигу, поэтому могут распространяться только продольные волны. Хорошо известный пример продольных волн в природе — звуковые волны, которые возникают из-за упругости воздуха.

Постановка задачи. Пусть имеется канал с постоянным наклоном дна, простирающийся до бесконечности вдоль оси ox . И пусть в данном канале в поле силы тяжести течет несжимаемая жидкость. Предполагается, что жидкость лишена внутреннего трения, трения о стенки и дно канала, а уровень жидкости над дном канала h является малой величиной по сравнению с характерными размерами течения, размерами неровностей дна и т.п.

Пусть $h = h_0 + \eta$, где через h_0 - обозначена ордината свободной поверхности жидкости (рис. 1.1).

Свободная поверхность жидкости η (рис. 1.1), находящейся в равновесии в поле силы тяжести – плоская. Если в результате какого-либо внешнего воздействия поверхность жидкости в каком-либо месте выводится из ее равновесного положения, возникает движение, распространяющееся вдоль всей поверхности жидкости в виде волн, называемых гравитационными, так как они обуславливаются действием поля тяжести. Данный тип волн происходит, в основном, на поверхности жидкости, захватывая внутренние слои тем

Остановить видео (0:36V)

24

The screenshot shows a Zoom meeting interface. The main window displays a Microsoft Word document with the following text in Azerbaijani:

XÜLASƏ
Təlim fəaliyyəti zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılaşdıqları çətinliklərin onların affektiv sahəsinə mənfi təsir edir. Həmçinin onların affektiv sahəsində olan çətinliklərin təlim fəaliyyətinə, xüsusilə, zehni fəaliyyətə longidici təsir edir. Xüsusilə, emosional tiplərin iş qabiliyyəti onların əhvalından asılı olur.
Kiçikyaşlı məktəblilərin hissi çətinliklərinə ali hissələrin yetərinə inkişaf etməməsi, emosional proseslərin tənzimlənməsi (asan, çətin, asta, sürətli), hissələrin çətinliklə keçirilməsi, alınan hissi təəsüratın təsirdən çıxma bilməmək (buna sərf olunan müddət hər birində fərqlidir), öz hissələrini verballaşdırmaq və əksinə, verbal vəzirlərə adekvat hissi münasibət bəsləmək daxildir. Kiçikyaşlı məktəblilərin emosional çətinliklərinin təlim fəaliyyətinə təsirini araşdırarkən onlarda xüsusilə zehni və praxsis hissələrin kifayət qədər inkişaf etmədiyini məlum olmuşdur. Hər bir fənnin özünəməxsus zehni və praxsis hissələr formalaşdırmaq imkanı vardır. Bu məqsədlə təcrübəyə daha çox yer verilməli, hər uğurlu hall strategiyası onlarda məmnunluq hissi yaradaraq praxsis hissələri inkişaf etdirir.

Emosional məzmunlu informasiyanı qavramaq, diqqəti yönəltmək, yadda saxlamaq, yəddə salmaq və s. daha asan və yüksək səviyyədə olur. Hissi idrak zamanı alınan mənfi hissi təəsürat məntiqi idrakın işini xeyli çətinləşdirir. Dərslərdə verilmiş məzmunun onların psixikasında necə (çətinliklə) əks olunması və hissi təsiri hökmən nəzərə alınmalıdır. Təlim materialları onların hissələrini aktivləşdirir və münasibət formalaşdırır. Qarışıq, ziddiyətli hissələrin eyni zamanda keçirilməsi onların anlaşılmasını çətinləşdirir, emosional sabitliyini pozur.

Hissi çətinliklər hissi yüklənməyə yol açır. Hissi yüklənməyə səbəb olur. əlverişsiz təlim situasiyaları, təlim materiallarının çətin qoyulması, müəllim-şagird, şagird-şagird arasındakı ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi, müəllim tərəfindən antipatiya, simpatiya hallarına yol verilməsi, qeyri-obyektiv qiymətləndirmə, frustasiya, stress, əlverişsiz psixoloji iqlim, onların səhvlərinə, uğursuzluqlarına, imkanlarına qarşı pedaqoji dozumsuzluq, məzəmmət və cəzadan istifadə və s.

Empatiya hissinin zəif olması nəticəsində onlar oxuduqları hekayələrdə baş verən hadisələri, xarakterləri, onların davranış və rəflərini, keçirdikləri hissələri, humanizmi anlamada çətinlik çəkir.

The right side of the screenshot shows a vertical stack of video thumbnails for the following participants: Yasemin AĞAOĞLU, Alina, Ema Hesenova, Narmin Abdullayeva, and Elvan CAFAROV.

The screenshot shows a Zoom meeting grid with 23 participants. The participants are arranged in a 5x5 grid (with the last row having only 3 participants). The participants are:

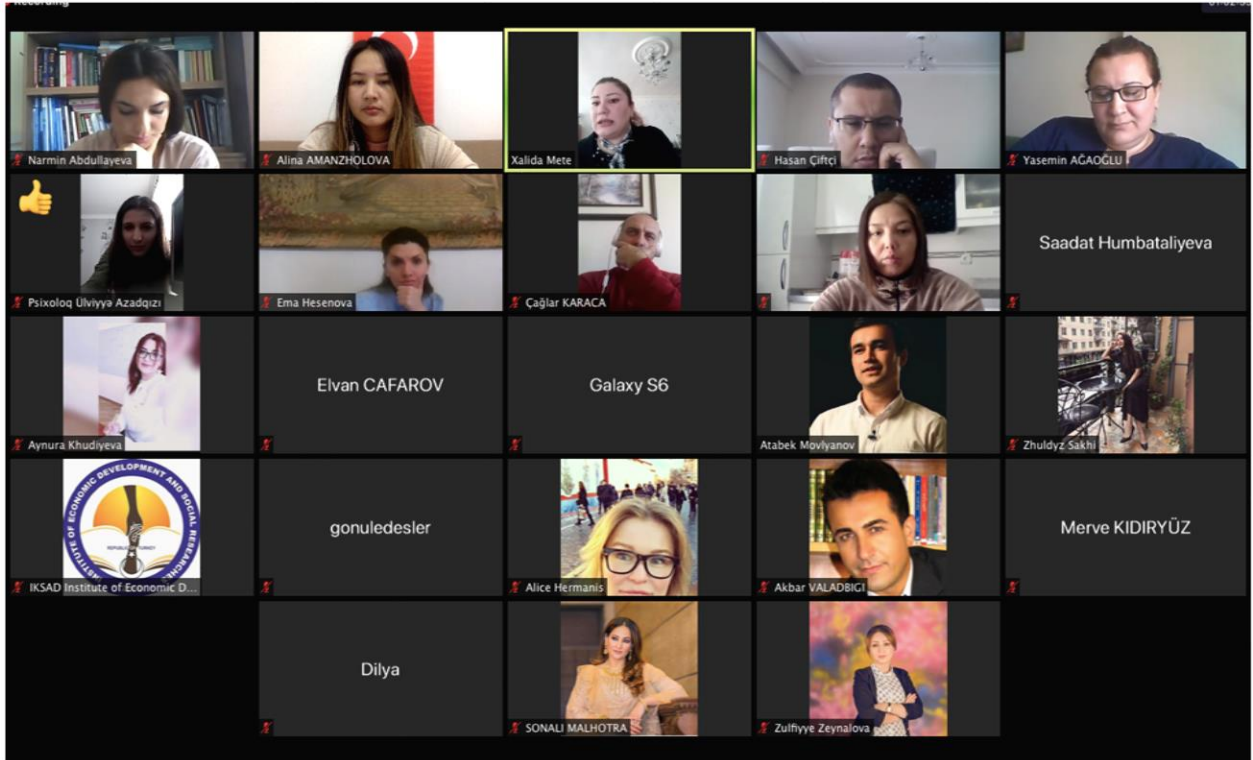
- Row 1: Yasemin AĞAOĞLU, Alina AMANZHOLOVA, ATASEVER, Atabek Movlyanov, Elvan CAFAROV
- Row 2: Abdulrahman Balogun, Seba Naməzova, Psixoloq Üliyyə Azadqızı, Hasan Ciftçi, Dilya
- Row 3: taleh.ceferov.83@mail.ru, Narmin Abdullayeva, Çağlar KARACA, Galaxy S6, Kaldygul Adilbekova
- Row 4: Zhuldyz Sakhi, IKSAD Institute of Economic D., gonuledesler, Alice Hermanis, Merve KIDIRYÜZ
- Row 5: DU HAUT Danielle, Zulfyye Zeynalova

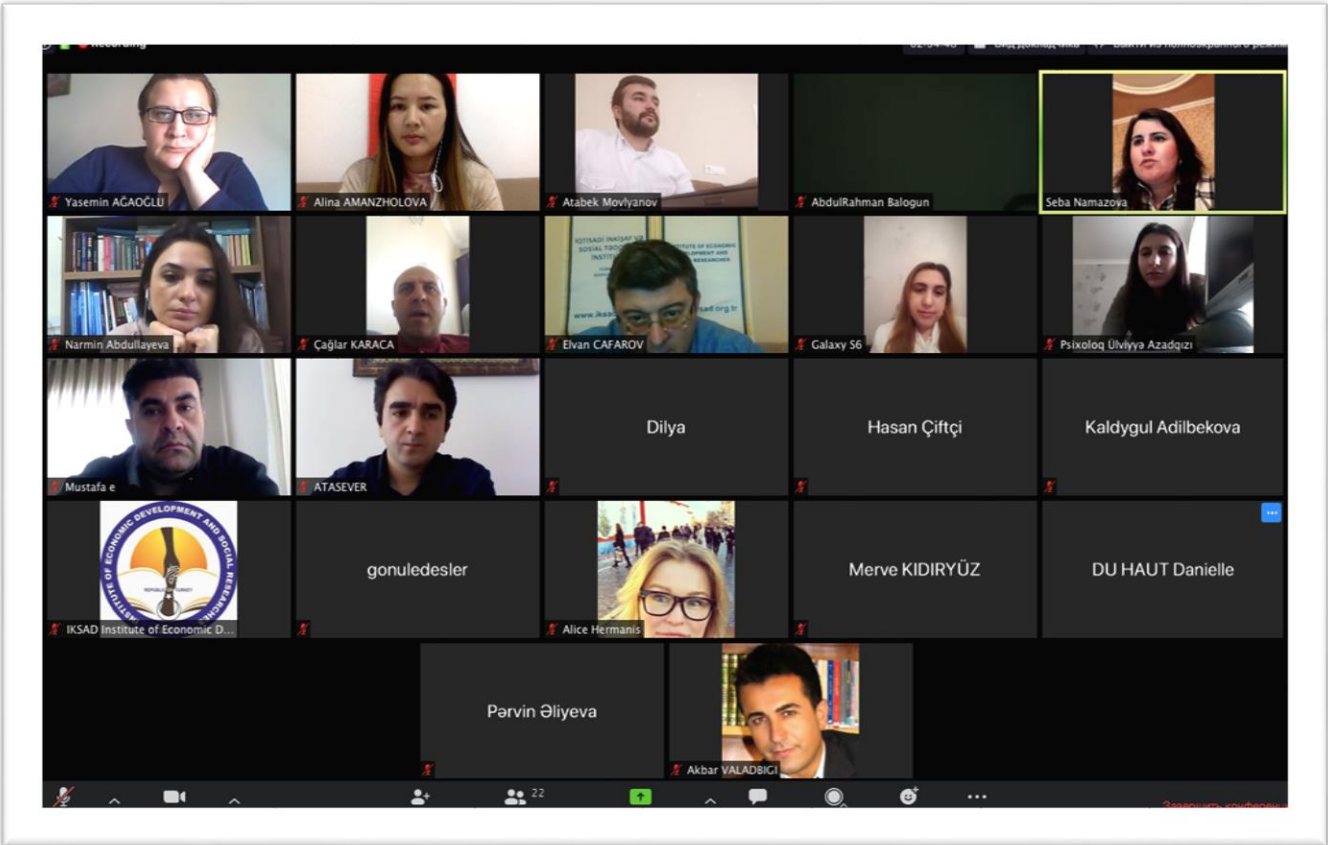
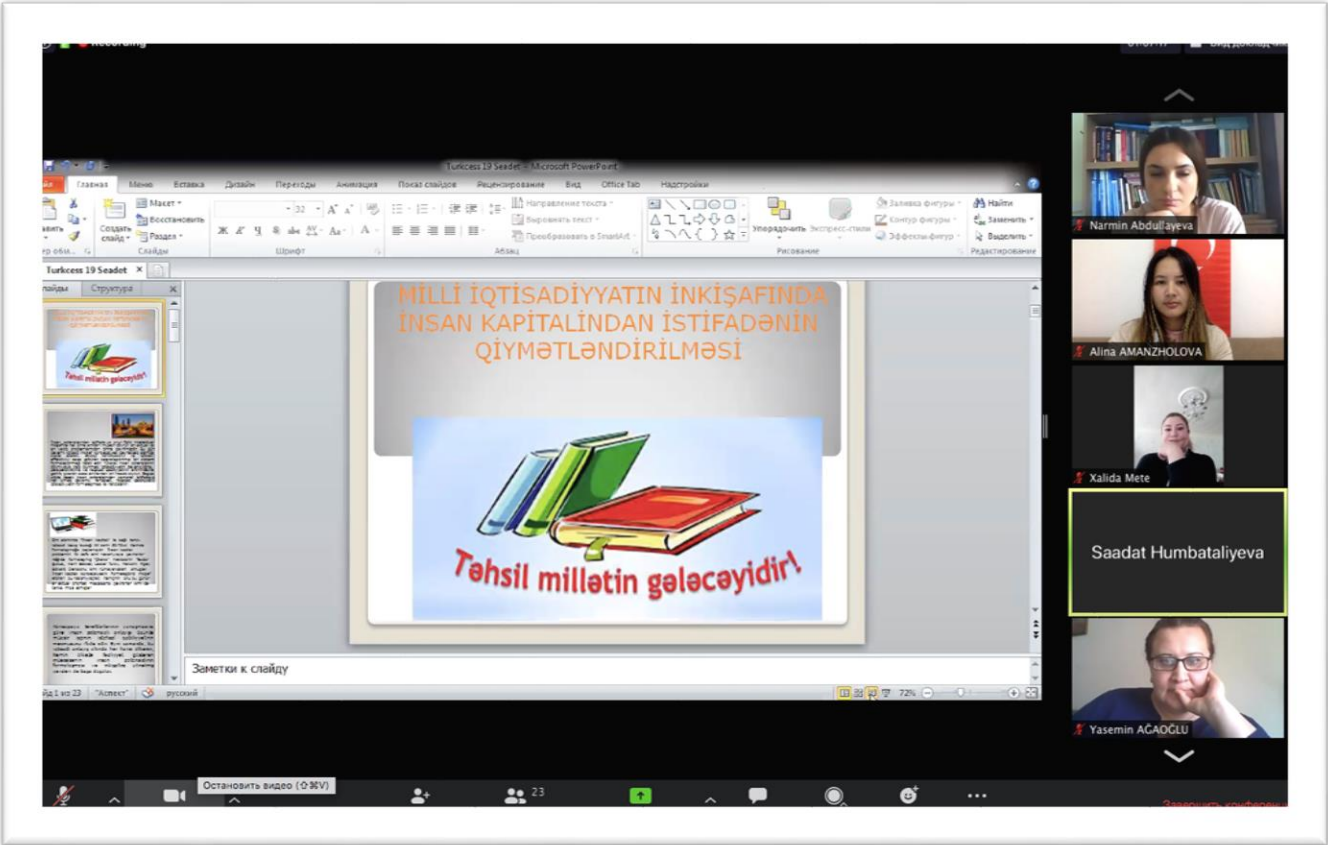
The bottom of the screenshot shows the Zoom interface with a total of 23 participants and a video control button labeled "Остановить видео (0/23)".

Akıl

- Son pişmanlık fayda vermez. (Togan, 1972, s.69)
- Dile düşen iş ziyan olmuştur. (Togan, s.65)
- Gafil başun ağrısın beyni bilür. (Ergin, 2014, s.75)
- Er cömerdin er nâkesin ozan bilür. (Ergin, s.75)
- Dünyayı erenler akıl ile bulmuşlar. (Ergin, s.189)
- Baş esen olsa börk bulunmaz mı olur! (Ergin. s.194)
- Sakınmayub söz söyleşen sonra utanur, geri oturur. (Ekici, 2019, s.71)
- İnsanın akli geç gelir, hiddet ise tez gelir. (Gürsoy Naskali, 1995, s.252)
- Çok konuşunca hatip olunmaz. (Dilek, 2007b, s.116)
- Akıllı başı kimse kesmez. (Dilek, s.128)
- Demir kızınca kırılacağını bilmez, ahmak çoşunca öleceğini bilmez. (Dilek, s.249)
- Arığın akli iyi, ahmağın sözü keskin. (Dilek, s.317)
- Beklemekle zaman uzar, düşünmek yolu kısaltır. (Dilek, 2007c, s.127)
- Atılan ok geriye dönmez. (Aktaş, 2011, s.183)
- Güzel söz ise kulağa siner, kötü söz ise kötüyü yel götürür. (Ergun, 2006, s.154,158,269,360)
- Atılan ok taştan dönmez; giden er yoldan dönmez. (Ergun, s.336)
- Er gövden erleşse de er aklın yetmez. (Ergun ve Aça, 2004, s.336)
- Karşılaşılan kişi söz dinler, yortan kişi yol alır. (Ergun ve Aça, s.354)

CONTENT

CONGRESS ID	I
PROGRAM	II
PHOTO GALLERY	III
CONTENT	IV

FULL TEXTS

Ali FARHADOV	
OVERVIEW OF THE RELIGIOUS SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE LATE 19 TH AND 20 TH CENTURIES	1
Albina Chingiz HASHIMOVA	
ANALYSIS OF INFORMATION AND COMMUNICATIONS SERVICES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	12
Albina Chingiz HASHIMOVA	
FORECASTING OF THE COMMUNICATION SERVICES OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC 2020-2025	22
Khalida METE	
THE EPIC PARADIGM OF SUPERNATURAL POWER IN TURKISH EPICS	28
Yegana HAJIYEVA Aziz gizi	
THE IMPACT OF THE POLICY OF ASSIMILATION AND DISCRIMINATION IN IRAN ON THE ETHNIC AND NATIONAL IDENTITY OF IRANIAN AZERBAIJANIS	35
Zülfiyyə MUSAYEVA	

THE INFLUENCE OF MASS MEDIA ON INTRA HOUSEHOLD RELATIONS	41
Ulviyya NAHMATOVA	
THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIETY ON THE FORMATION OF GENDER ROLES IN MODERN TEENAGERS	53
Nubar AHMADOVA	
SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INSTITUTIONS' ORGANIZATION	58
Prof. Dr Qasım HACIYEV	
AZƏRBAYCANDAN AŞKAR EDİLMİŞ ORTA ƏSR TİBB VƏ ƏCZAÇILIQ ALƏTI	64
Prof. Dr Qasım HACIYEV	
HISTOIRE DE LA CULTURE MATERIELLE ET SPIRITUELLE DE L'AZERBAÏDJAN	68
Parvin ALİEVA	
THE ROLE OF VOLITIONAL QUALITIES IN THE FORMATION OF NATIONAL CHARACTER IN TEENAGERS	74
Dosent Səba NAMAZOVA	
“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASI	80
Öğr. Gör. Dr. Muhammet ATASEVER	
TÜRK DESTANLARINDA ATASÖZLERİ	86
ВАФА БУНЯДОВА	
ТЕРМИНЫ, ИХ ЗНАЧЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ ПРИ ПОМОЩИ КАЛЬКИ	104
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	
BARIŞ KELİMESİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR İNCELEME	110
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	
MUSTAFA KEMAL PAŞA VE SİLAH ARKADAŞLARI HAKKINDA YAZILMIŞ MANZUM BİR OSMANLI ARŞİV BELGESİ	114

Айнура ХУДИЕВА	
ВОЛНОВЫЕ ЯВЛЕНИЕ В НЕГЛУБОКИХ КАНАЛАХ	118
Айнура ХУДИЕВА	
НЕЛИНЕЙНЫЕ ВОЗМУЩЕНИЯ НА ПОВЕРХНОСТИ СТАЦИОНАРНЫХ ПОТОКОВ ДВУХСЛОЙНОЙ ВЯЗКОЙ ЖИДКОСТИ МЕЖДУ ДВУМЯ ГОРИЗОНТАЛЬНЫМИ ПЛАСТИНАМИ	122
SƏMƏDOVA Könül İbrahim qızı	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏSİNDƏ E SAİT SƏSİNİN UZANMASI HALLARI	127
Narmin ABDULLAYEVA	
KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİ ZAMANI QARŞILAŞDIQLARI EMOSİONAL ÇƏTİNLİKLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	132
Əmə Həsənova Mehrab Qızı	
ÇARİZMİN CƏNUBİ QAFQAZDA VƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ SIYASƏTİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ	142
ERGUBEKOVA C.S.	
EPİK “KAHRAMAN” KAVRAMININ “SİLAHLAR” MİKROKONSEPTİ	150
Gunel ISMAYILZADE	
THE U.S. AND THE SOUTH CAUCASUS: IMPOSSIBLE DISENGAGEMENT	160

**OVERVIEW OF THE RELIGIOUS SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE LATE
19TH AND EARLY 20TH CENTURIES****Ali FARHADOV**

PhD in History, Senior researcher of ANAS National Museum of History of Azerbaijan

ABSTRACT

Moslem world imitating the West, rejecting the authority of Christianity on free thought began to appropriate the Europe culture completely and to consider Islam as a hindrance in the way of own development. But some Islam intellectuals put forward the idea that it is not correct to compare the Christianity and Islam. They consider that it is not necessary to remove Islam religion, it is necessary to clean it from harmful elements and prejudice. This movement went down in history with the names of Islamic modernism, reform or renovation in the religion. We can hold up as examples Mir Mohammad Karim Mirjafar al-Bakuvi (h.1938) Akhund Mirza Abu Turab Akhundzadeh (h.1910), Ali Bey Huseynzade (h.1940) from Azerbaijan to the basic representatives of this current. Such reformer thinkers had noted that it is important to direct again to the Koran for reviving the thought of stagnant Islam and had fought in this way.

One of the World Muslim thinkers Mir Muhammad Karim al-Bakuvi who lived in the half of XIX – early XX centuries entered to the group of Islam thinkers, was engaged in confessor and teaching activities. To knock down barriers in the complexity situation between Muslims and Koran, in the perception true understanding of the Koran a thinker written a three – volume commentary the named after “Kashful-Haqaiq” (“Discovery of Truth”) issued this honorable work in Tiflis printing “Caspian”.

Al-Bakuvi opposed any prejudices, distortions of ideology of the Koran under whatever pretexts they were put, the key to all problems of Islamic society he was seen only in the correct understanding of the Koran.

In conclusion we can say that in this work, to indicate the roots of some ills existing in Azerbaijan in our time and represent the unity of religious truth and reason, according to a salutary influence on human science and culture are the main service and achievement of Mir Mohammad Karim Mirjafar al-Bakuvi as a Muslim religious figure.

Keywords: Islam, Azerbaijan, Al-Bakuvi

THE INTRODUCTION

Moslem world imitating the West, rejecting the authority of Christianity on free thought began to appropriate the Europe culture completely and to consider Islam as a hindrance in the way of own development. But some Islam intellectuals put forward the idea that it is not correct to compare the Christianity and Islam. They consider that it is not necessary to remove Islam religion, it is necessary to clean it from harmful elements and prejudice. This movement went

down in history with the names of Islamic modernism, reform or renovation in the religion. We can hold up as examples Mir Muhammad Karim Mirjafar al-Bakuvi (h.1938), Akhund Mirza Abu Turab Akhundzadeh (h.1910), Ali Bey Huseynzade (h.1940) from Azerbaijan to the basic representatives of this current. Such reformer thinkers had noted that it is important to direct again to the Koran for reviving the thought of stagnant Islam and had fought in this way.

One of the World Muslim thinkers Mir Muhammad Karim al-Bakuvi who lived in the half of XIX – early XX centuries entered to the group of Islam thinkers, was engaged in confessor and teaching activities. To knock down barriers in the complexity situation between Muslims and Koran, in the perception true understanding of the Koran a thinker written a three – volume commentary the named after “Kashful-Haqaiq” (“Discovery of Truth”) issued this honorable work in Tiflis printing “Caspian”.

AL-BAKUVI AND “KASHFUL-HAQAIQ”

Al-Bakuvi opposed any prejudices, distortions of ideology of the Koran under whatever pretexts they were put, the key to all problems of Islamic society he was seen only in the correct understanding of the Koran.

In conclusion we can say that in this work, to indicate the roots of some ills existing in Azerbaijan in our time and represent the unity of religious truth and reason, according to a salutary influence on human science and culture are the main service and achievement of Mir Mohammad Karim Mirjafar al-Bakuvi as a Muslim religious figure.

Mir Muhammad Karim Mirjafarzade, one of main representatives of Islamic enlightenment movement in Azerbaijan in late 19th century and early 20th century was born in the family of Haji Mirjafar aga Seyid Muhammad oghlu who is from well-known Seyyid kin in Baku in 1858. Al-Bakuvi’s mother Nargiz khatun was shaik Najaf’s daughter. Al-Bakuvi’s grandfather Aga Seyid Muhammad was akhund (a spiritual rank in Moslem countries) of Icherisheher Mosque. But tragedies of the time he lived caused violent murder of this great person, who was courageous and patriotic religious figure. The Russian army which tried to occupy Baku again after general Sisianov’s assassination in Baku re-sieged Baku in fall of that year. According to the telling of Al-Bakuvi’s daughter Aliyya khanum (Teze khanum) Baku khan, Husseingulu khan gave keys of the city fortress to Agha seyid Muhammad and escaped. The akhund who was punished after the occupation because of rejection of the demand of the Russians to open the fortress door was violently murdered with the blows of the stick. His little son Mirjafar who witnessed that event and screamed, was exposed to threat of the hitting, whereas could survive with local population’s help. Adult Mirjafar took the bones of his father to Mecca upon going on a pilgrimage and buried there. Mirjafar agha was akhund as well like his farther and married with Nargiz khatun from Khila (Amirjan) Village [Babaşlı 2008:164]. Al-Bakuvi who got primary education from his father and madrasah in Icherisheher got high religious education in 1871-1881 by his father Mirjafar’s wish in Baghdad and returned Baku after study of Arabic language, fiqh, aphorisms, tefsir, Islamic history sciences deeply. He took an exam and was granted mollah ‘parish’ in 1894, akhund in 1895, functioned in Gilak Mosque in Baku for eight

years and Shah Mosque in Icherisheher [Babaşlı 2008:165]. Mir Muhammad Karim Mirjafar Al-Bakuvi was appointed confessor of Baku region in 1904 and chairman of Shiah assembly of Baku governorship till 1918. It should be noted that in that period Baku governorship was one of the three governorships of Northern Azerbaijan which was under Russian occupation. These issues are included into his competences as such high-rank religious figure: to get “akhund” rank; to chair a commission examining religious figures wishing to become ‘parish’ mollah; to control the activity of mosques, pilgrimages, foundations and madrasahs; to register the marriage; to engage in the issues connected with content, heritage and others on shariat (principles of Moslem religion) and to explain to the people. Caucasus viceroyship guaranteed his membership of Caucasus Shiah religion office for his positive activity and beloved by people [Bünyadov 1993:279].

Al-Bakuvi was engaged actively in broad public activity along with theoretical enlightenment. ‘Hidayat’ charity society which he presides had wide activity being the first public organization in this domain. This association created in October, 1906 was called ‘Hidayat’ (to come to right way) by proposal of Al-Bakuvi [Məhərrəmov 1991:5]. Paper ‘Irshad’ wrote these about his activity regarding ‘Hidayat’ assembly [Molla Ruhullah 1906:3]. "Hidayat" charitable company played mediation role between government and people, made an effort to protect Moslems from lawlessness made by Russian government, carried out progressive activity fighting against the blood fight and execution among Moslems, robbery, act of plundering, stealing, chieftainship and ignorance in Baku, made out a list of chieftains punishing mercilessly to inhabitants of Baku and presented it to the governor-general [İlkin 2006:179]. Departments of company carry out activity in some villages of Baku. Chieftains had decided to cut head of the society’s secretary Mustafa bay Alibayov, together him Al-Bakuvi and set his house to fire [İlkin 2006:180]. Al-Bakuvi protected masses of ordinary people from chieftains. Al-Bakuvi presided "Nashri-maarif" society, which charter was confirmed on 4 March 1906 and which inauguration was held on 10 November in the hall of Baku Duma; was one of the active members of "Nijat" Association, devoted his life for the enlightenment of his people [Babaşlı 2003:226; Babaşlı 1998:196].

Al-Bakuvi had close connections with A.Huseynzade, one of intellectuals of his period. For example, when he took a part in the farewell dinner held in religious building of "Madrəseyi-Saadat" managed by Moslem Confessor Company named after "Saadat" situated at the Bloody hill street for farewell with A.Huseynzade in the result of pressures increased gradually by the Tsar government and with the invitation of his friends going to Turkey on December 1910, A.Huseynzade spoke and dealt with historical services and duties of A.Huseynzade [Babaşlı 2003:234].

Al-Bakuvi was irreconcilably fighting against the persons who exploited religious soots of the people. With a spirit of enlightenment, Al-Bakuvi enlightened the people against the chain acts as a strike against the people during ceremonies in Karbala fighting against superstition among Shiites, encouraged people to science all the time, showing that there is no anything like that in

Islam. Thinker's activity in this field was reflected in newspapers and magazines like "Irshad", "Molla Nasiraddin", and met with satisfaction. In another edition of "Irshad" look of the "Hidayat" meeting had been presented to the mourning ceremony widespread among the Shiites. There was council of "Hidayat" assembly in the apartment of Excellency Agha Mir Muhammad Karim, the chairman of "Hidayat" assembly and veteran of city at twelve o'clock yesterday. Member and advocate of the meeting Mr. Mustafa bay Alibayov stood up and asked such a question during the talk. Most of the Sunnites in Baku City asked me to give a question to akhunds and theologians in this meeting that we want to become mourner like Shiah during mourning ceremonies (mourning-A.F) striking chains, splitting heads, as we are Moslems. After the discussion on this issue in general, they replied so: All of traditions like splitting head, striking chains are sin. They are not in the laws or books of Islam. But there is not any doubt that mourning ceremony is necessary. Mr. Mir Mahammad Karim Agha city's veteran signed under this answer [Məmmədquluzadə 2004:134-136].

In 1910 Al-Bakuvi fighting against the actions of four brothers known as the children of Najaf, who turned Bibiheybat sanctuary into their source of income, spending the collected capital for their own interests instead of religion and nation, renovation and repair of the sanctuary and the surrounding area, complained them to municipal office [İlkin 1990:5]. "The Sun" Newspaper wrote about it: "There is mausoleum of Hokuma khanim, daughter of religious leader Musayi-Kazim, honourable sister of religious leader Rza in the distance of 7 versts in the south-west of Baku. This tomb is the place for pilgrimage of Moslem, and inclination place of all. All pilgrims coming here make a donation. Although the amount of these alms and donations was much, they crushed into pockets of sheikhs instead of repairing this tomb. Minister of religious affairs and patrons considered these as the property of their own. In last years regional veteranity of Baku decided to repair this sacred tomb with money and jewellery of these sheikhs and remove them from there. For this purpose regional governor of Baku asked and suggested city command to remove sheikhs from that place. The city command accepted that suggestion and removed children of Najaf from that place as they independently acted and robbed in this place for few years. For not losing such source of income, Najaf's children writing to the religious office in Tiflis, informed that they wanted to receive that tomb with auction losing all sense of their shame [Məhəmmədsadiq 1910:2]. Unfortunately, that action of governor was considered like his appropriation of that tomb in Molla Nasraddin journal although he fought against Najaf's children. Now about Mr. Pishnamazzadeh- this poor saw that everything is too late and now governor of city wants to catch the sanctuary's income after Najaf's children appropriated the income of this place. The suggestion of sheikhulislam was such. Now if everybody makes proof that seduction of Mir Mahammad Karim Agha is less than seduction of Najaf's children we would escape from that [Məmmədquluzadə 2004:479-481].

But unfortunately, Molla Nasraddin journal insulted valuable religious figures like Al-Bakuvi: "The nation is illiterate as their religious leader is Agha Mir Karim" [Məmmədquluzadə 2004:485-486] and published their caricatures on their pages. For example, words of Al-Bakuvi with caricatures as he bowed in front of a Russian officer were showed in that journal so: I wish

God bless our official and give him more life as he visited our Mosque [Molla Nəsrəddin 1996:668-669]. There were such words in Molla Nasraddin journal about al-Bakuvi when Russian government wanted to pull down grave-yard of Moslems and Al-Bakuvi was considered guilty over this: There was an old grave-yard in Baku last years. The government suggested to Moslems fencing that grave-yard against pollution by dogs. Government considered and said: this is a good place and Moslems dont need it. I said that governor of city passed everyday by carriage by that grave-yard and saw they dug bones of Moslem corpses and threw them aside. How Mr. Governor doesn't say anything looking at these bones, but every time when poor bones saw Mr. Governor, they say: "Look, He is the rescuing man of our alive brother, he is the holder of our brothers" [Məmmədquluzadə 2004:234-235].

Words of Al-Bakuvi in his work "Kashful-hagayig" about explaining adultery punishment in shariat were considered as strike to the education of people by the journal of Molla Nasraddin, and publisher of this work H.Z.Tagiyev was condemned so: "Imagine, your daughter studied and became educated, i.e. she can write and read. One day your daugther came to the book shop and saw three nicely bounded books. Taking one of them she saw such figures on it: "Kashful-Hagayig", Generous Descriptive the Koran. If your daughter opens the 587th page of the book, she will see a story about audltery of a man and a woman. Excellency Governor spoke this story so interesting that every child of Moslem on ten years will come to his or her father after reading this story and will say: father, I want to marry, because I am not a kid, I have grown up and I am educated after reading story describing the Koran written by Mir Karim Agha about adultery of a man and a woman [Məmmədquluzadə 2004:487-490]. "Molla Nasraddin" journal reproached publisher of "Kashful-Hagayig", H.Z.Tagiyev and considered Al-Bakuvi guilty for his words: writing and publishing words on holy book pages are the adultery by pen [Məmmədquluzadə 2004:489-490].

The problem found out by Al-Bakuvi to enlighten the masses and prevent utter confisions to arise for not only adultery but also concerning free relations among men and women caused punishments with death forbidden in the Moslem society was explained in the hadiths of Prophet and works of authors for a long time. Al-Bakuvi had a purpose to sobermind Azerbaijani readers in this field by giving a place for this problem in his commentary. Listening to the subject from the commentary of Al-Bakuvi would be useful in the point of view of understanding the problem. With explaining punishment of adultery prohibited in Islam and caused more arisen problems in the society, Al-Bakuvi describing 2(3) aye of "Nur" Surat about "Whipping a man and woman for 100 times who furnicates" wrote so: "Exc. Prophet has ordered: Deviate from adultery. 6 bad things come out from adultery, three of them in this world, other three in the other world. Three of them in the world are: 1-adulterer loses his respect among people. 2- wealth of adulterer becomes diminished and he grows poor. 3- lives a short time. These three features seemed in the adulterer person as Exc. Prophet ordered truly. Holders of wealth, look here! Adultery is very bad thing throwing a man into misfortune, adultery is reproached by people, lives a short life, and his generation ceases. It is injustice not to obey order of Prophet as he thought about the future of his followers, did not agree with

decreasing of their belongings and life and prohibited harmful things to them. Bad things appearing in future life are: 1-wrath of Allah, 2- suffering during computation, 3-torment of hell constantly. Adultery is affirmed by two things: 1- admitting of adultery for 4 times if he does not admit for three times, he gets punishment of adultery. 2- is affirmed by evidence of 4 persons. It must be evidenced: we saw them having sexual intercourse as a billow entered antinomy case. If their sleeping, embracing and having orgy together is evidenced, it is not considered as adultery and punishment of adultery is not inflicted. If number of witnesses is 2 or 3, it is not considered as adultery, either. Even witnesses should be whipped for 80 times if they evidenced falsely ("haddi-gazf") [əl-Bakuvi 1904:581-583]. There were some words in the 3 (4) ayes of Nur Surat about that, adulterous man should marry an adulterous woman like him and adulterous (nasty and whicked) woman should marry adulterous man like her and related to the aye about devouts are forbidden (to marry with adulterous women). The author wrote: This essence is appropriate to our time. Moslems instead of giving thanks to God for their wealth, they lose the habit to marry with honest and allowed Moslem-women, and destroy their wealth and life for the adulterous women. That is why they can not give heir as they infected more diseases and destroy their life. Devout should be deviate from marrying with adulterous women. It is known from aye so that, they are not Moslems who marry with adulterous. The author also reproaches well known ones, who consider marrying with adulterous is not forbidden, left and modified order of Koran, he writes: God bless, why they consider forbidden word as non-forbidden in aye? It may be that they admitted common inquire (weak hadith-A.F) and reproof the Jews as they modified order of Tovrat [əl-Bakuvi 1904:585-586] and is said in the 4-5 (5-6) ayes of Nur Surat: Those persons that do adultery reference to chaste (honest and good) women, if they do not bring 4 witnesses, then they will be striken 80 sticks. (After limit punishment is given them) never accept their evidence (as they made reference to good women like adultrous), they liars; their evidence is not accepted as they are liars, only after punishing them] they repent and amend their false words (speak good words) Allah will forgive them" [əl-Bakuvi 1904:586]. As we see together forbidding adultery Koran threatens persons who make reference to somebody, and calls to isolate them from society. Author giving specific examples about adultery event happened during III Caliph Omar and explaining these hard orders of Koran, explained difficult issues of Islamic law to Moslems, but his action was insulted by "Molla Nasraddin" and drew Moslems not to educate their daughters. The journal and its readers were announced as godless by Al-Bakuvi for their insulting actions [Məmmədquluzadə 2004:174-175].

Al-Bakuvi took part in the charitable measures too. For example, after the death of Agha Ismayil, Musa Naghiyev's son at the Novruz holiday, Haji consulted with some famous akhunds, veterans, respected persons, also Mir Mahammad Karim, Akhund Mirza Abu Turab and decided to make terms to Agha Musa for construction of building for charity company. Haji commissioned veteran Mirmahammad Karim to pray when Musa agreed for this building and we congratulate Musa and not give him a chance to deviate from construction of building. Agha Musa came and they spoke, suddenly Haji Zaynalabdin asked: Agha Musa, we pray for

your son, do you want your sons name remembered for a long time? Become eternal?" "Yes of course"- Agha Musa replied. Haji Zeynalabdin said: You are mindless, there is not a building for charity company, construct a building for this charity next to girls school which I opened. Put the name of building as "Ismayilliye", for remembering your son name. Agha Musa, do you want? Agha Musa said: "Yes of course". Haji: "Yes he wants, God bless you and winked at veteran that, it is time, begin to pray for Musa. Mir Mahammad Karim began to pray holding his hands to the sky and prayed for parents of Agha Musa. Everybody congratulated Agha Musa. Although Musa Naghiye repented from his action, Haji did not let him to renounce his point of view [Süleymanov 1994:24]. During the foundation ceremony of Ismayilliye building in 1908, Al-Bakuvi took part as a governor of Baku, read ayes from Koran and prayed for the dynasty of emperor and prayed for parents of Musa Naghiyev and after put record with building construction date in the steel case, welded, and put it in the foundation [Süleymanov 1987:119].

On the 18th February in 1917, in the place of cutting head of general Sisianov by Huseyngulu Khan, brother of Baku Kan, in the ceremony of "Shollar-Baku" water pipeline, veteran Mir Mahammad Karim began the word with Koran in his hand, said about creation of water in the life, praying for the emperor family congratulated people for the complement of water pipeline, prayed for parents of persons who spent cost and labour for the pipeline, wished them health and wealth. Noticing services of Haji Zeynalabdin Taghiyev, Al-Bakuvi suggested Haji to open water-tap firstly [Süleymanov 1987:28-29].

Having close friendship, comradeship relations with Al-Bakuvi, H.Z.Taghiyev invited him to the activity of translation. The reason of his translations of works "Armanusatul Egypt", "thirst of Karbala", "Seventeen Ramadan" and other works written by Georgian Zeydan from Arabian language into Turkish was the agitations of Haji [Süleymanov 1987:65]. At the same time Taghiyev was the listener of this works. In the evening Haji was in the cabinet, well-known citizens of City came to talk, read book and newspapers. A clerk had harmonous and good voice, read the books in Arabian, Persian and Turkish languages, other man in Russian, and an old man read the newspapers in French, German and English languages. One day the clerk was reading work of Georgian Zeydan translated by Mir Muhammad Karim. Haji had closed his eyes sitting in the arm-chair. It was not clear if he was sleeping or awakened. Valours and public services of Excellency Ali were described in the work. Suddenly Haji opened his eyes and said: My dear Imam Hazrat Ali did not know any, flinged out straight" [Süleymanov 1987:60-61].

Al-Bakuvi paid attention to the problem about importance of education for all his life, showed avoiding from education is one of the main reasons overtakes masses to ignorance and intellectual darkness. He helped poor student for studying, invited riches for this. Within this opportunity he supported Mir Asadulla Mirgasimov the first president of Academy of Sciences of Azerbaijan USSR to study at the medical faculty of Novorossiysk University of Odessa. We can give examples about his support as, Mirza Davud Huseynov, Zuleykha Seyidmammadova first female pilot of Azerbaijan, M.A.Sabir appointed as a teacher of the Nijat Company in Balakhani in February of 1910 with the support of Al-Bakuvi [Məhərrəmov 1991:5-6].

Outstanding philanthropist of Azerbaijan, Haji Zeynaladin Taghiyev (died 1924) had official relations and friendly relations with Al-Bakuvi and engaged in the activity, useful work like granting poor students with pension [Babaşlı 1998:196-197].

Al-Bakuvi helped Taghiyev who opened school for the education of girls in the ignorant society, but met impediment of fanatics who considered education of girls as blasphemy, gave examples from Koran in the Tazapir mosque organized by Taghiyev, gave information to people about education of women is corresponding at shariat, invited Moslems to educate who considered education of women as guilt. For this cause his house was set on fire [Süleymanov 1996:12], not frightened from fanatics sent his daughter to study in the Unas school (Russian-Moslem women school-1901-Baku), but was threatened by fanatics, house was set on fire, met with the danger of death [Cəfərov 1999:15].

Actions done by Al-Bakuvi in the field of education were reproached by fanatic confessors. for example, in the first Congress of Caucasian Moslems in April of 1917, pilgrims who blamed Al-Bakuvi for the teachers of Baku Russian-Moslem school Afandizada Shafiga and Sona Taliskhanova who came to the front of men without shawl and said: Agha Mir Mahammad Karim, you proved that Moslem-woman should be educated like Moslem-man giving examples from Koran, this is the result of your action [Süleymanov 1987:134]. It is necessary to note that although Al-Bakuvi was the supporter of women's education, but as minister of religion, he was against of women without shawl in front of men and considered it as a guilt and objected to this problem in the congress [Süleymanov 1987 :134]. This objection by Bakuvi should not be considered as the impediment of women education, but his devotion to the religion and hadiths like, aye of "Nur" Surat (Look here! Muhammad), says devouts that, they should close their eyes and should not look at things forbidden by God" [əl-Bakuvi 1904:605].

Together with all of these, Al-Bakuvi took part in the public events, propagated ideas of enlightener. On 1 November of 1906, during his speech for 24th day of Ramadan month, he explained the reason of villian faces of Moslems were intellectual and ignorance, propagated that it was contrast to Islam, and importance of educational activities, science, opening new schools [Babaşlı 1998:197]. His speech for "Movludu-Nabavi" (date of birth of Prophet-A.F.) held in Baku in front of local intellectuals, guests from Dagestan, Kadzan and Orenburg in the Russian-Moslem girls school of Taghiyev is also significant about understanding meaning of Islamic enlightenment and from the standpoint of propagation of enlightenment. Drawing attention of guests from different places to the prestige of this religion and its Prophet, he said: "Everybody may think about significance and supreme of our meeting. But, only the power of religion and religious ceremony can put so many people together. That is why we should know the value of our religion. The Excellency brought this religion to us was born in arseyi-shuhuda (world-A.F.). The author evaluating the value of Islam said regretfully: "What did we do for this religion? Causing a quarrel we made it empty. But only the name remained from Islam. Be shameful! We have so much ignorance that, most of us do not know about our Prophet". Noting about coming of Prophet for the enlighting of people, agitation of Koran for science and

education, veteran of Baku said the possibility of avoiding of Moslems from misery, discord among them is only Koran. This is calumny that we say ourselves Moslems doing such bad things. Saying that union and alliance are the orders of Koran, Al-Bakuvi giving an example from hadith of Koran "Moslems are my brothers" showed that those who did not obey to the orders of Koran do not deserve this fraternity, called people to come up to the humanity under the banner of Koran.

Al-Bakuvi participated actively in suppression of local conflicts and peaceful processes. He sacrificed himself in order to stop massacres during Armenians' tragedies in Baku in 1905 and said: "Sirs, why are you so late? Every missed minute can cause poor people's losing life. I will go forward with Koran in my hand. Let me be shot first" [Ağaoğlu 2007: 346]. His activeness worried Armenians, who considered him Moslem's authority and regretted not killing the thinker then [Məhərrəmov 1991:5].

Al-Bakuvi applauded establishment of the Azerbaijan People Republic in 1918, resigned from official religious posts in the time by his own volition [Babaşlı 2008:168], was engaged with activities of the profession of a translator freely [Məhərrəmov 1991: 5]. Tortures, process of arrests, murders begun against advanced intellectuals on 27th April 1920 after Azerbaijan's occupation by Russia. Al-Bakuvi was also exposed to repressions wave. Al-Bakuvi who declared a superstitious person in 1920, plundered a house in 1933 and whose all private property is confiscated, was compelled to move to Mardakan to a mansion and the Soviet government confiscated his garden. With the help of Mardakan people, Al-Bakuvi found a shelter for his family to live, in the afternoon being a gardener and translating in the evenings he earned money for his living [Babaşlı 2008:167]. But it was not enough for Soviet, this well-known man with his services for people should be killed. According to the historic materials of Ziya Bunyadov, with the criminal action Number 15030 about death of active antisoviet people In Gala-Mashtaga region signed by Borshov, the deputy commissioner of Azerbaijan USSR PDEC, countryman of Mardakan, ex-veteran Mir Mahammad Krimagha was arrested in his house and the cause of his detention was "engaging in spreading the religion confidentially, propagandizing against veils", during search "39 different antisoviet Korans" were found in his house and he was indicated in his testimonial as "a person who propagated a religion in the village and fanatic of drawing people to religion" by chairman of rural Soviet [Bünyadov 1993:274-275]. He was arrested in his house in Mardakan (now is resting-house of sailors) according to the order Number 203 of PDEC in 13 February, 1938 and his manuscripts were set on fire in the yard of Mardakan PDEC, and three sacks of rescued ones were destroyed by him in 1940 because of government persecutions [Babaşlı 2008:168].

Although the scientist was innocent as he rejected fictional accusations, Yaroshkevich bringing as an evident his exposure, made a decision about his case's sending to the disposal of tripartite of Azerbaijan USSR Extraordinary due to the accusation of 23 February. According to the verdict of guilty certified by Avanesov, the chief of Gala-Mashtaga regional branch of EDPC, at the meeting held of Azerbaijan USSR PDEC Extraordinary tripartite on 2 March 1938, Al-

Bakuvi was sentenced to death and he was executed. According to the pretension of fake witnesses about Anti-soviet activity claims, he was sentenced to shooting by the resolution of PDEC on 2 March, 1938 and the order was implemented in Nargin Island on 15 March 1938 [Bünyadov 1993:278].

Criminal Soviet regime annihilated this well-known person intentionally, showed his age lower in the investigation materials, disclaimed its crime, but only after the application sent by Mir Jafar son of the deceased, to prosecutor-general of USSR Rudenko, the regime said that his father died from haemorrhage of the brain on 14 October, 1940 [Bünyadov 1993:279]. But all believed that he died from hunger for seven days in the bridge when it was destroyed by stream in Kazakhstan where he was sent into exile, by the information of one of his relatives, till the edition "the Red Terror" work of Z.Bunyadov in 1993 [Babaşlı 2008:168].

Anti-Soviet pretensions, evidences against al-Bakuvi were found out falsely after application of his son, figmental pretensions were taken away over him by the decision of B.J.Belikov, deputy chairman of Supreme Court of Azerbaijan USSR dated on 28 July 1960 and he was claimed as a honest man [Bünyadov 1993:279-280]. Al-Bakuvi got his true value after independence of Azerbaijan.

THE RESULT

In the funds of library of the National Azerbaijan Historical Museum are stored some of the most valuable works on Azerbaijan and world's history and Islamic culture which were written with Arabic graphic.

Testifying to that is work of Mir Muhammad Kerim al-Bakuvi Mirjafar's (1853-1938) "Cross war", under title of "Kashful-haqayiq" ("Discovery of Truth") commentary of "Quran", and a historical novel written by Egyptian Arabic writer Jurji Zaydan (1861-1914) titled "Adhra Quraysh" ("The virgin of Quraysh") and other works are represented.

It is the only thing to be done of propaganda and investigation of these works, to turn them into latin graphics and publishing them which was the reason for comprehension of Islamic origin of our nation and for solving modern problems.

BIBLIOGRAPHY

Ağaoğlu Ə. Bakı hadisələri // Seçilmiş əsərləri. Haz: V.Quliyev, Ə.Mirəhmədov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Babaşlı M. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin Həyat və Yaradıcılığı // Dövlət və Din, Mart 2008, № 1 (5).

Babaşlı M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı // Journal of Qafqaz University Fall 2003, Number 12.

Babaşlı M. Ahund Mir Muhammed Kerim el-Bakuvinin hayatı ve eserleri // Qafqaz Üniversitesi 1996-1997 haftalık seminerləri. Bakü, 1998.

Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Azərənşr, Bakı, 1993.

Cəfərov Mirsəməd. İlk Quran Təfsirçimiz // “Zaman”, 28.IX.1999.

əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər. Kəşfül-həqayıq. C. 2, Tiflis: 1904.

İlkin Q. Bakı və bakılılar. Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2006.

İlkin Q. Bakının Üç Üləması // “Ədəbiyyat və İncəsənət”, 24.VII.1990, № 32, (2427).

Məhərrəmov N. Qafqaz Müsəlmanlarının Atası // “Ədəbiyyat”, 8. II.1991, № 6, (2453).

Məhəmmədsadiq A. Bibiheybət ziyarətəgahı // “Günəş”, 3.XII.1910, № 83. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004.

Molla Nəsrəddin. 10 cildə. I cild. Tərtib edən. T.Həsənzadə. Bakı: Azərənşr, 1996.

Molla Ruhullah. Axundun moizəsi // “İrşad”, 01.XI. 1906, № 255.

Süleymanov M. Azərbaycan milyonçuları: Musa Nağıyev. Bakı: Gənclik, 1994.

Süleymanov M. Azərbaycan milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı: Gənclik. 1996.

Süleymanov M. Oxuduqlarım, eşitdiklərim, gördüklərim. Bakı: Azərənşr, 1987.

**FORECASTING OF THE COMMUNICATION SERVICES OF THE AZERBAIJAN
REPUBLIC FOR 2020-2025**

Albina Chingiz HESHIMOVA

Azerbaijan Tourism and Management University, Baku, Azerbaijan

ABSTRACT

The development of forecasts in the field of communications in the Republic of Azerbaijan gives an opportunity to get an idea of the future development prospects of the industry.

It is very important to realize the last phase of the communication field forecasting. Taking into account the development character and regularities of consumer requirements, attention is paid to the value and quality of communication services, attention to internal and external factors influencing the activities of telecommunications operators, and the perspective position of the communications industry is adequately assessed. All of this is about long-term forecasting and strategic planning, taking into account production and social missions. The methodology for determining the position of the communications industry over a forecast period is based on the rules for predicting dynamic phenomena, the simplicity and complexity of predictions, and their selection depends on the accuracy, reliability and timing of the information, the volume, nature and accuracy of the information.

Prediction is carried out using statistical analysis methods, which identify persistent interrelations, determine the nature of the processes and trends in their changes, determine the baseline and limiting conditions of the processes occurring, and on the basis of these predictive functions. Within the framework of the forecasting scenario, only the problems that impede the development of the communications industry and the long-term development of the field are investigated.

We believe that simple methods - trend analysis, expert evaluations, and consumer surveys - allow us to achieve optimal forecasting results in the context of full service demand and the high stability of factors affecting its volume.

Keywords: communication, expert evaluation, statistical analysis, communication operators.

Development of forecasts in the field of communications in the Republic of Azerbaijan gives an opportunity to get an idea of the future development prospects of the industry.

The implementation of the last phase of the field communication forecasting is very important. Taking into account the development character and regularities of consumer requirements, attention is paid to the value and quality of communication services, attention to internal and external factors influencing the activities of telecommunications operators, and the perspective position of the communications industry is adequately assessed. All this in turn refers to long-term forecasting and strategic planning, taking into account production and social missions.

The methodology for determining the position of the communications industry over a forecast period of time is based on dynamic predictions, the simplicity and complexity of predictions, and their selection depends on the accuracy, reliability and timing of the information, the volume, nature and accuracy of the information.

We believe that simple methods — trend analysis, expert evaluations, and consumer surveys — allow us to achieve optimal forecasting results in the context of full service demand and the high stability of factors affecting its volume.

Prediction is carried out using statistical analysis methods, which identify persistent interactions, determine the nature of trends and tendencies of changes in them, determine the baseline and limiting conditions of existing processes, and based on these functions.

It should be noted that the most preferred method of statistical analysis is simulation, dynamic sequence construction, correlation-regression analysis.

The research carried out by us is expected to be a delicate continuation of communications processes in recent years. This is why extrapolation of indicators of economic development, as well as the development of communications in relation to development resources, is extrapolated.

Within the forecasting scenario, only the problems that impede the development of the communications industry and the long-term development of the sector are investigated.

The forecast is expected to take important steps for the development of the communications industry in the country. Therefore, the system of state support of the industry is required in the context of large-scale informatization of the economy.

Support for this area is only possible within the existing program. Similar to the base period, measures are being taken to support the field.

The share of domestic communication and ICT products in the domestic market is gradually increasing. However, a large part of the domestic market is still supplied by imported products.

For this reason, a number of measures are planned to be implemented in the Republic of Azerbaijan to increase the attractiveness of business in the field of communication and ICT. The center of gravity is the creation of high-tech manufacturing facilities based on equipment and technologies manufactured in foreign countries, with the conclusion of contracts signed by foreign companies and the production of high-volume products. Technological experience is accumulated over time, which allows access to world markets with national products.

Realization of such scenario will allow to provide telecommunication and information technologies personnel with required quality and quantity, optimize public investments, create conditions for optimization of business activity in the country, thus increasing competitiveness of Azerbaijani economy.

The situation in the field of communication in the Republic of Azerbaijan will of course change due to the processes and tendencies in the world: the weight of internet services will increase, and therefore the weight of intercity, international and local telephone services will decrease. It depends, first and foremost, on consumers' choice. It is worth noting that given the saturation of the market and the limited number of subscribers, the annual growth rates for mobile services users will gradually decline.

The tendencies that have been characteristic of recent years are that the growth center has shifted to the private user segment. Differences between the provision of private and corporate segments markets are increasing. As a result, the weight of communication services to the population has increased significantly, and this tendency will be strengthened.

After 2025, important political issues in the development of the communications sector will be addressed, such as the formation of e-government, the elimination of digital inequality, equal access of citizens to modern information and communication technologies, and the development of the information society.

Taking into account the aforementioned issues and the objectives of the economic and social development program, it is worth noting that in the long run, a number of issues have been worked out in the long term, including the development of communications industry by 2025.

The development of the telecommunication sector development forecast should, first of all, be based on the regularities of the socio-economic development of the country. The national economic development strategy should direct the development of the communications industry and implement the allocation of resources among the economic sectors.

There are a number of components to the communication development forecast. These are:

- Identification of the main environmental parameters complex (exogenous factors) affecting the efficient operation of the communications industry;
- formulation of forecasts regarding changes in the above factors;
- Predicting the activities of communications and structural units in the context of external environment transformation.

Accordingly, the main exogenous parameters that directly affect the communication industry and the effective functioning of individual structural units are: GDP dynamics, budget and tax policy, service, monetary, innovation and investment policies.

Dynamics of GDP is an important indicator that reflects the productivity of the entire economy and at the same time communications. Positive changes in GDP have been observed in the Azerbaijani economy since 1995, and these trends are expected to continue in the years to come.

Growth in GDP will increase the incomes of the population, expenditure of budget funds in the service sector and increase budget expenditures in this area. It is expected that in the future the

expenditures from the state budget for communication will increase, that is, the positive changes observed in the base period will continue.

We believe that it is not right to expect serious changes in tax policy in the future.

Public policy defines priority forms and conditions of training for all national economy and its separate branches (including communication). The projections are expected to maintain progressive changes in the funding and management of education at the base stage, all of which will have a positive impact on the human resources potential of the communications industry. Under the influence of this factor, the quality of training for telecommunication companies and organizations will improve.

In the medium term the main directions of the state's monetary policy will be maintained.

The implementation of state-selected development activities is confirmed by the development patterns that have been observed for the past 20 years. The second chapter deals with this subject.

The study of the basic macroeconomic parameters of economic development provides the basis for the conclusion that these parameters have also influenced the productivity of the communications industry, which in turn allows for the future development of the communications sector, ie, the development of individual structural divisions by 2025.

Forecast calculations are carried out using econometric models, which allow us to design a process diagram for the future development of communications.

Schematically it is possible to present the forecast of the communication field in 5 closely interconnected functional blocks, in which the specific tasks of the forecast are solved:

1. Demography
2. Production
3. Service
4. Communication area
5. Different sectors of communications

The first block calculates the population's future value.

The second block defines the prospective size and volume of GDP.

In the third block, modeling is performed, the volume of services is calculated in perspective.

In the fourth block, the forecast area of the communication field is implemented.

Predictive calculations on the parameters of the first four blocks allow evaluating the impact of communications decisions made in the simulation mode on the communication field. The results of the forecasting of these blocks help to reconcile the patterns of economic development and identify the resource opportunities for the development of communications.

Fifth block combines aggregate economic indicators, which allow to characterize the relationship between the volume and the individual segments of communication: postal communication, document communication, intercity and international communication, telephone communications, radio and television broadcasting, satellite communication, the internet.

Let's go into a more comprehensive interpretation of forecasting by specifying specific functional dependencies, as the most obvious for any computational algorithm is its application in practical calculations.

Forecast calculations are based on an analysis of the time series indicators for the period 1995-2017. The analysis showed that the dynamics of the studied indicators are characterized by persistent tendencies, so we have the opportunity to apply mathematical methods, apeximulation, extrapolation methods in the dynamic range studied.

According to the forecast methodology, the calculation process begins with blocks 1 and 2, where the size of the parameters in these blocks is the basis of the behavior of the other blocks' parameters.

As a demographic, our order contains estimates of the country's population by 2025 by the State Statistical Committee.

The basis for calculating the parameters of the second unit is the determination of the volume of GDP for the future.

Good estimates were obtained when forecasting GDP volume using the Cobb-Douglas function.

$$W = q K^{\alpha} E_z^{\beta} e^{\lambda t},$$

Here W - GDP volume; K - is an indicator of capital investment; E_z is an indicator of labor resources (in our calculations - the number of workers in the economy), t - time, λ - scientific and technical progress, or rather, the impact of time factors on GDP.

These indicators can be predicted in two ways:

1) Using the Trend functions: $K_t = f(t)$; $E_{zt} = f(t)$ or

2) Application of econometric approach. In this approach, the investment is calculated by the level of the previous year - $K(t-1)$ (the effect of capital gains), profitability - C and foreign investment I:

$$K_t = f(K_{t-1}, C_t, I_t).$$

Calculation of production function parameters has the following results:

$$q = 149,856; \alpha = 0,431; \beta = 0,569, \lambda = 0,072.$$

Our function can be described as:

$$W = q \cdot K^{0,428} \cdot E^{0,573} \cdot e^{0,072 \cdot t}$$

The reference point of the calculations is the impact of GDP dynamics on the growth of these parameters, which characterize the efficiency of the economy.

We used correlation-regression analysis to estimate the quantitative measure of the growth rate of services provided to the population with the GDP growth rate.

As a result of the calculations, the following regression equation is established:

$$y = -32,763 + 1,128x$$

It follows from the equation that if GDP growth rises by 1% - the speed of services to the population will increase by 1.28%, which, in our opinion, reflects the participation of the service sector in the formation of the country's GDP.

It is likely that in the foreseeable future, the impact of GDP on the dynamics of the services sector will increase, which is explained by the return on investment in production.

An analysis of the factors contributing to the development of the service sector has shown that the positive dynamics of the service sector indicators depends on the overall macroeconomic growth and the intensification of investment activities in the services sector.

As a result, the overall and per capita volume of services will increase steadily in 2020-2025.

Positive dynamics of growth and development of the total services sector will have a positive impact on the growth of the communications sector.

The forecast of the volume of communication services is based on the determination of the functional dependence of the services sector dynamics. These forecasts were based on dynamic trend models.

We have foreseen the development of communications. The forecast also takes into account the dynamics of the sector, and it is envisaged that the sector's development will be supported by various forms of government innovation (development of venture capital, preferential taxation in the business activities of communications operators, implementation of national ICT programs).

Apparently, in the future, the impact of the communications industry on GDP dynamics will be strengthened, which in turn will attract attention as the return on investment in the industry.

Based on these forecasts, we can conclude that the future of the telecommunications sector has positive prospects in the country, and its share in GDP in 2020 will increase to 3.2%.

By the end of the forecast period, ie by 2025, the share of communications services will be 3.5% of GDP (-3.0% in 2015). In 2020, the population will be provided with communication services worth 3.17 billion manat and by 2025 this figure will be 4.9 billion manat (1.7 and 2.6 times more than in 2016).

It should be noted that Azerbaijan lags behind the global level in many areas of the communications industry, but has great potential for development. For this reason, it is anticipated that based on a well-thought-out and scientifically grounded innovation strategy, in the future, the field of communication and information technologies will be established in line with modern world standards, international relations will be expanded, information and communication technologies will be widely used.

Thus, the development of the communications industry will create a more diversified structure of the economy and, accordingly, increase its resilience to the effects of the crisis.

The volume of services will increase in all segments of the industry. Accordingly: mobile communication - 2.6 times, local telephone communication - 2.6 times, internet - 3.2 times, postal communication - 3.5 times, satellite communication - 6.2 times. The volume of international communication will be reduced by 45%. At the same time, there will be progressive changes in the structure of communications.

Analysis of the structure of the communication sector has shown that in the long term, the share of mobile communication will be higher as a result of implementation of targeted programs in this area - 8.4%.

The rapid transition of the republic to the innovative development model will allow for the restructuring of telephone communications.

In terms of specific weight in the structure of communications industry is the Internet - 1.5% in 2020 (1395 million, or 3.3 times more than in 2015), compared to 2385 million manat in 2025 or 2015 6.1 times more.

Due to their specific gravity, postal services are located in the structure of communication services beyond the Internet. The total volume of products in this area will be 1.9 billion manat, as seen in the table in 2025.

It is planned to improve the quality of postal services. This includes development of logistics systems, modernization of post offices, expansion of postal infrastructure, improvement of postal communication network efficiency, and provision of new technologies, including high-tech services.

Priorities of modernization of postal services are the reconstruction of post offices, the formation of a unified, highly efficient corporate network of post offices, the application of uniform field standards for the use of useful buildings and facilities, as well as the creation of favorable conditions for the use of modern technologies in each department. In addition to the above, there is an active renewal of vehicles carrying out postal services on highways and local roads.

Implementation of measures for the development of postal logistics will enable the timely delivery of postal goods to addresses sent to them in accordance with current international requirements and standards.

In addition to improving the quality of basic services in the postal industry, it is planned to expand activities, use new technologies, transfer information from the Internet to the mail, and provide hybrid postal services.

Continuous, high-speed satellite communications will increase. By 2025, its volume in the total communications services will be 6.2%. This indicator was 5.2% in 2016. The volume of production in this sector will be 7.7 million manat in 2025.

In the future, more favorable conditions will be created for the application of modern technologies in this segment of the communications sector, which will create more favorable conditions for further sustainable development of the sector.

The development of satellite communication will be linked to the development of infrastructure for satellite control and monitoring of satellites in the future with orbital satellites.

Here are some of the key factors that influence the development of satellite communication:

- Increase of competition in the context of global mobile operators activity;
- Development of spacecraft production in the country;
- Change the structure of traffic.

The state policy for the development of space communications is intended to achieve the following objectives:

- Increasing the number of spacecraft in orbit, as well as increasing the number of lower-orbit devices to enhance satellite communication in Azerbaijan and surrounding regions, reduce the cost of satellite communication services, increase the speed of data transmission and transmission, and increase the bandwidth of applications. caused by.

Planned and implemented projects in the field of communications and high technology will contribute to the development of international communications in the future. At the same time, its share in the structure of services will decrease in the future.

According to the projections, the tendency of the previously observed documentary communication services to fall in the total volume of services will continue.

By 2020, documentary communication services to the population will increase by 7.1 times compared to 2016 and by 13.2 times compared to 2025.

In general, the forecast of the development trends in the communications industry and the factors contributing to them have shown that the dynamics of the industry is directly related to macroeconomic growth and intensification of investment and innovation activities in this sector.

There will be a significant increase in technical specifications (speed, efficiency, transmitter capacity, duration and length of autonomous operation), as well as reduction and universalization of equipment. Wireless and mobile radio technology will rapidly develop, and

the intellectual capabilities of the software will increase. One of the important trends in the development of communication and information and communication technologies is the convergence of technological platforms for the delivery of various types of information (text, speech, data, video, television and radio broadcasting).

Acceleration of technology development will increase competition, and as a result, services will become cheaper and more telecommunications services will increase.

The share of non-state communication organizations will increase significantly in the total number of organizations providing telecommunication services. Accordingly, the share of non-budget funds in general financing in the services sector will increase.

If such a level of development is achieved, the communication industry in Azerbaijan will become more competitive, gradually becoming one of the world leaders in this indicator, and then the republic's image at the regional and global level will increase.

The level of use of information technologies by government agencies and individuals will be raised. At the same time, the export of IT products and services from Azerbaijan will increase and the demand for national IT products will be increased.

RESULT

Increasing the volume of the communications market will enable the creation of high-tech technology parks, the introduction of supercomputers and hybrid technologies; The development of cloud (matte) computing will result in increased public services in electronic form.

Increased attention to and development of the sector will enable attraction of foreign and Azerbaijani venture capital to the sector, and the amount of venture capital investments in communications will increase.

The results of the projections will lead to the development of a new quality of communication in the Republic of Azerbaijan, the formation of a competitive field comparable to the communications of developed countries in the world. Accordingly, the demand for communication products and services will also increase in other sectors of the national economy, which in turn will serve as an accelerator of economic development, an important factor in improving the competitiveness of the Azerbaijani economy, improving the living standards of the country, promoting regional development. will be.

LIST OF LITERATURE

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı (2018) [<http://www.stat.gov.az>].

2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. (2014). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. [<https://president.az/articles/11312>].
3. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin rəsmi saytı. (2018). [www.mincom.gov.az/az].
4. International Telecommunication Union (ITU). (2018). [<http://www.itu.int/en/ITUUD/Statistics/Pages/stat/default>].
5. Digital Azerbaijan. (2018). [<https://digitalazerbaijan.az/mobil-internetindata-paketin-ucuzoldugu-50-olk%c9%99-iran-lider-oldu>].
6. Internet World Stats. Usage and Population Statistics. (2017). [<https://www.internetworldstats.com>].
7. Knoema. (2016). [<https://knoema.com/atlas/topics/Telecommunication/TelecommServices/Mobile-broadband-subscriptions-per-100-inhabitants>].
8. Measuring the Information Society Report 2015, İTU. 236 p.
9. Measuring the Information Society Report 2016, İTU. 258 p.
10. Measuring the Information Society Report 2017, İTU. Volume 2. 252 p.
11. World Bank (2016). World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data

**ANALYSIS OF INFORMATION AND COMMUNICATION SERVICES IN THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN****Albina Chingiz HESHIMOVA**

Azerbaijan Tourism and Management University, Baku, Azerbaijan

ABSTRACT

Communication, as one of the most important sectors of the economy, serves the functioning and coordinated functioning of all government and economic bodies. It is one of the most profitable and dynamically developing markets. In addition, it is the main element of economic development that forms the basis of the Republic of Azerbaijan's entry into the world economy and information space. The importance of communication is greatly enhanced by global changes in the structure and scale of production, accelerating scientific and technological progress, increasing the business activity of the society, increasing the level of education and culture of the population, and expanding communication links at national and international levels.

The purpose of the article is to study the level of development of the ICT sector, particularly the communication sector in Azerbaijan. In this regard, comparative analysis was conducted on the current situation of fixed (stationary) and mobile telephony, broadband internet service prices in Azerbaijan and neighboring countries, were achieved certain results. In the article, as research methods were used comparative and statistical analysis, systematic approach.

Keywords: ICT, price, fixed and mobile phone, broadband internet, service, operator.

STATEMENT OF THE PROBLEM

One of the main indicators of the information society is information and communication technologies (ICT). At present, ICT is one of the key areas for further economic development. Research on the level of ICT development, characterization of policies and successes of the countries in this field, as well as international, regional and inter-country comparative analysis have been particularly relevant in recent years. A number of reputable international organizations are preparing annual reports that contain statistics on ICT. This report contains various indices that can help determine the dynamics of ICT and measure progress. One of the sources of such statistical data is the "Information Society Measurement Report", developed by the International Telecommunication Union (ITU). The annual report includes the ICT Development Index (CPI) and the ICT Cost Price Index (IBS). The ICT price price index serves as a general index for fixed and fixed cellular telephony as well as broadband Internet services prices. This index not only provides information on the affordability of ICT services, but also helps to identify differences in tariffs for these services across countries. In this regard, the

study and comparative analysis of the current status of tariffs and prices in the field of communication services in Azerbaijan and its neighboring countries is of particular interest.

METHODOLOGY

The IT Service Price Index Index (ISS) of the ITU's Report on Measurement of Information Society includes indicators on prices for mobile communication, mobile broadband and fixed broadband Internet. Mobile rates refer to the monthly usage cost for 30 outgoing calls per month plus 100 SMS messages at predefined rates. Mobile pricing is derived from the prepaid payment operator (SimSim or postpaid), which is measured by the total number of mobile subscribers and the largest market share. Fixed broadband prices refer to fixed broadband monthly subscription prices. Fixed broadband prices are based on monthly data usage of 1 GB. The minimum speed for a broadband connection is 256 Kbps. Tariffs are obtained from the Internet Service Provider (CIP), which has the largest market share measured by the number of subscribers. Mobile broadband prices refer to the cost of a mobile broadband subscription for 30 days (or four weeks) per 1 GB. Tariffs are based on the cheapest mobile operator plan, measured by the number of mobile broadband subscribers and the largest market share. The price for each of the three categories is calculated as the percentage of gross national income (GDP) per capita in the country.

MODERN LEVEL OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SECTOR IN AZERBAIJAN

Azerbaijan is one of the dynamically developing countries in the field of ICT. A robust legislative framework for ICT has been established in the country, and numerous laws, government documents, strategies and state programs have been adopted. Two state programs were implemented within the framework of the National Strategy on Information and Communication Technologies for the Development of the Republic of Azerbaijan, 2003-2012, approved in 2003. In 2014, the National Strategy for the Development of the Information Society in the Republic of Azerbaijan for 2014-2020 (National Strategy, 2014) was approved, and the State Program for Strategy Implementation in 2016 was approved. Among the key goals in the sector are the modernization of ICT infrastructure, effective regulation, creation of competitive ICT products, e-government development, ICT education, information security and so on. As a result of the work done in the field of ICT, about 500 ICT related companies were established in 2003-2009. The ICT sector in the Republic, especially the communications sector, is developing rapidly. Fixed telephone network infrastructure has been upgraded and new technologies have been expanded. For the first time in the CIS region, all settlements in the country have been telephoned and access to the 7-digit numbering system throughout the country is provided. The country has fixed telephony services - Aztelekom Production Association and Baku Telephone Communications LLC. Both large companies are state operators. There are such operators as "Utel MMC", "Catel", "AZ-EVRO TEL" LLC, "TransEvroKom" LLC on fixed telephone network. Fixed telephone network coverage increased by 45% in 2010-2015. The market of Internet services in the country is also in the

process of development. Internet development in Azerbaijan began in 1993, and broadband services started in 2006. The number of Internet users is also increasing. Currently, broadband, wireless and mobile access and internet services are expanding. The main fixed broadband providers are state-owned networks Aztelekomnet, Baktelecom LLC and AzDataCom. In addition, there are more than 30 non-governmental CIPs in the country.

Azerbaijan's mobile phone market is represented by three telecommunications operators. These are Bakcell, Azercell and Azerfon. Companies began to provide commercial services in 1994, 1996 and 2007, respectively. Market share is 48%, 31% and 21%, respectively. The country has a mobile device (IMEI code) registration system (2011) and a mobile number transfer system (2014). As a result of work done in the sector, the penetration level of the mobile network increased by 38% in 2010-2015. Mobile internet is an important part of communication services. The first 3G network was introduced by Azerfon in 2009 and 4G by Azercell in 2012. LTE implementation started in 2015. The provision of these services by every 3 mobile operators has had a positive impact on the rapid deployment of mobile broadband services.

Revenues in the communications sector have been on the upward trend. As a result of the competitive environment among sector operators and reforms in this area, revenues in this area have increased. Thus, while the volume of revenues in 2000 was 142.3 million manat, it increased to 1.1 billion manat in 2010 and 1.4 billion manat in 2015. During the analyzed period in 2016, there was a decrease compared to the previous year. That was a 4.6% decline compared to 2015, with revenues of 1.3 billion manat. In total, during the period 2000-2016, total revenue increased 9.2 times and amounted to 13.5 billion manat.

It should be noted that the majority of the revenues in the ICT sector are those generated by the communications sector. For example, in 2000-2008, the share of the communications sector in total ICT revenues ranged from 90-96%, and in 2016 it was 82.1%.

In the telecommunications sector, the mobile sector plays a major role in the revenue generated from providing services. This is the most profitable area. The growth of internet services provided by both mobile operators and private and public providers has led to a steady increase in revenues in this area. In 2016, mobile phone services were the largest share in the revenue structure in the communications sector (62.7%). Compared to 2000, the volume of mobile communication revenues increased 11.6 times from 70.9 million manat to 825.1 million manat. Other sub-sectors of communications also increased their share of revenue over the period covered by the analysis. The highest increase was recorded in internet revenues. Thus, in 2000-2016 the volume of internet revenues increased by 74.5 times and increased from 1.6 million to 119.3 million manat. There was a 2.4-fold increase in fixed-line telephony, with revenues rising from 65.6 million to 160.6 million manat.

It should be noted that in 2000-2016 there was a decrease in the share of fixed telephony in the structure of communications revenues. In other words, the rate dropped from 46% to 12%. In our opinion, the main reason for this is the widespread use of mobile services in the country and the fact that most of the population prefers to use mobile services over fixed telephone

network services. In general, the share of mobile communication in revenues rose from 49% in 2000 to 73% in 2007-2009, with a steady increase of 60% in 2011 and 2011.

Comparative analysis of the current state of some telecommunication indicators in Azerbaijan and neighboring countries

According to the statistical project Internet World Stats, the number of Internet users in Azerbaijan was 8 million at the end of 2017, or 80.6% of the country's population. Due to the level of Internet penetration of the population, our country is ahead of the neighboring countries. It should be noted that Russia is in the top ten in terms of the number of Internet users in the world, and Iran and Turkey are in the top twenty. Armenia is different from the number of Internet users in neighboring countries, and Georgia has a low internet penetration level.

All countries in the world have surpassed the world average (13.6) for the number of fixed telephone subscribers per 100 people. Iran showed higher results than developed countries (38.1). Armenia and Iran are below the world average (12.4) for the number of fixed broadband subscribers per 100 countries in comparison countries. By this indicator, Azerbaijan was just behind Russia. The level of penetration in the fixed broadband market in our country is higher than the average in the CIS.

The mobile communication sector is the leader of the most profitable and fast growing telecommunication sector due to the introduction of new technologies and expanding the subscriber base. Taking into account that the average number of mobile phone subscribers per 100 people in the year is 101.5 people, we can see that Iran and Turkey are lagging behind in this regard. Noteworthy is the fact that, along with Russia, Georgia also surpasses developed countries (127.3).

Globally, mobile internet is gaining momentum. The number of mobile internet users in our country is increasing day by day and the growth rate of mobile broadband internet is high. From 2010 to 2014, the share of mobile subscribers using mobile broadband Internet services increased by 39% in total mobile subscribers, reaching 44.1% in 2014. In 2016, 61 out of every 100 people in Azerbaijan became broadband subscribers. According to ITU, Azerbaijan is one of the leaders in the field of mobile broadband penetration and coverage. In Armenia, only 13% of the population had access to the internet in 2013, 41 of every 100 people were broadband subscribers in 2016, 84% of broadband internet users accessed the Internet through mobile networks. Here, mobile broadband coverage is high: 3G is available to almost 100% of the population, and LTE coverage is above average in the CIS. Georgia has achieved high results in 3G and LTE penetration. In Turkey, which is the latest in the use of LTE networks in neighboring countries, the penetration of this network is greater than in Russia, which was one of the first LTE networks.

In 2018, the Content Review information analytics agency analyzed the rates offered by 137 operators in 50 countries to study the tariffs on mobile internet services in 50 countries and calculated the cost per 1 gigabyte (1GB). Analysis shows that while the most expensive mobile

internet (data packet) is in Japan, the cheapest tariff is in neighboring Iran (Digital Azerbaijan, 2018).

Taking into account that per capita communication prices are calculated by UMG, it should be noted that in neighboring countries Russia and Turkey are higher than other countries analyzed. As can be seen from the analysis, communication prices in Turkey are higher than in other countries. That makes sense. Because the standard of living in this country is even higher. In Russia, per capita GDP is higher. However, communication prices are somewhat cheaper than in Turkey. Azerbaijan is ranked among the neighboring countries by its per capita GDP index. As for the current status of tariffs in our country, as a result of the analysis, it is clear that there are downsides in this area. Thus, mobile communication tariffs rose from 1.71% of GDP per capita in 2014 to 0.9% in 2016, broadband tariffs from 1.46% to 0.5%, fixed broadband tariffs were reduced from 2.08% to 1.1%.

RESULT

The results of the analysis show that the communications sector in Azerbaijan is well developed. The sector is notable for its positive performance. Thus, the tariffs for communication in our country are lower than in the neighboring countries. Due to the low cost of both fixed and mobile broadband internet, our country is in the forefront of the analyzed countries. But with all this, it would be worth mentioning some of the highlights. For example, when looking at fixed broadband internet tariffs, it can be seen at first glance that our republic has low prices for this area of communication. However, in Russia, where per capita GDP is twice as much as Azerbaijan, tariffs for this type of communication are twice lower than in our country. Also, the per capita GDP in Turkey is 2.4 times more than our country, but the rates are almost the same. Similar comparisons between Russia and Azerbaijan can also be made for mobile communication and mobile broadband Internet tariffs. This shows that in our country the prices are not so cheap compared to those countries where the standard of living is high.

In our opinion, it would be expedient to reduce the cost of the services provided by the telecommunications operators in order to ensure the continued and further development of the communications sector in the country. Reduction of prices in the background of quality services in the telecommunications sector will lead to an increase in the number of subscribers, their use and satisfaction of these services, and the increased efficiency of these services for their users. At the same time, it will lead to increased competition in the communications sector, especially in the mobile communication market, and a healthier environment in this area.

LIST OF LITERATURE

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı (2018) [<http://www.stat.gov.az>].

2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. (2014). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. [<https://president.az/articles/11312>].
3. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin rəsmi saytı. (2018). [www.mincom.gov.az/az].
4. International Telecommunication Union (ITU). (2018). [<http://www.itu.int/en/ITUUD/Statistics/Pages/stat/default>].
5. Digital Azerbaijan. (2018). [<https://digitalazerbaijan.az/mobil-internetindata-paketin-ucuzoldugu-50-olk%c9%99-iran-lider-oldu>].
6. Internet World Stats. Usage and Population Statistics. (2017). [<https://www.internetworldstats.com>].
7. Knoema. (2016). [<https://knoema.com/atlas/topics/Telecommunication/TelecommServices/Mobile-broadband-subscriptions-per-100-inhabitants>].
8. Measuring the Information Society Report 2015, İTU. 236 p.
9. Measuring the Information Society Report 2016, İTU. 258 p.
10. Measuring the Information Society Report 2017, İTU. Volume 2. 252 p.
11. World Bank (2016). World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. GNI per capita, Atlas method (current US\$). [<http://www.worldbank.org>].

**ЭПИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННОЙ СИЛЫ В ТУРЕЦКИХ
ЭПОСАХ**

THE EPIC PARADIGM OF SUPERNATURAL POWER IN TURKISH EPICS

TÜRK DASTANLARINDA FÖVQƏLADƏ GÜCÜN EPIK PARADIQMASI

Халида Мете

Доктор философии по филологии, Докторант Института Фольклора НАНА по
подготовке доктора наук, Азербайджан, Гянджа

Khalida Mete

PhD of philology, Postdoctoral student of Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute
of Folklore, Azerbaijan, Ganja

РЕЗЮМЕ

Есть много особенностей, которые характеризуют содержание турецких эпосов. Первая из них - это особенность наличия мифологических мотивов. В эпосах зачатие главного героя происходит необычным, удивительным образом. В большинстве турецких эпосов дети, рожденные чудесным образом и принятые как дар от Бога, растут не месяцами, и не годами, а часами, и быстро достигают своего совершеннолетия. Став взрослыми, эти дети, отличаются своим необычайным талантом, храбростью, добротой, преданностью завету, подлежат испытаниям ради своей родины, свою любовь, семью и показывают героизм.

Еще с самого начала эпоса, чудесным образом одарение бесплодных родителей ребенком; беременность матери из глотка воды, из части пены с поверхности воды, из части града упавшего с неба, из слюны дервиша, колдуна и ведьмы, из одного листа, из нюхания одного цветка, из съедения одного яблока, граната или другого фрукта, из одного дыхания, из пыли сухого черепа; владение ребенка, рожденного спустя некоторое время, сверхъестественными чертами; взросление ребенка не месяцами, не годами, а часами и днями, умение пользоваться стрелой, битва с дикими животными и получение имени, подвержение героя разным испытаниям ради своей невесты, является явным свидетельством связи героя с сверхъестественными силами, с момента попадания плода на чрево матери.

Только герой, обладающий сверхъестественными силами, может дойти до конца эпоса, одержать победу, выдержав самые сложные и опасные испытания. Эта сверхъестественная сила связана в основном двумя вопросами: сам герой является одоренным чудодейственной силой от Бога, и сверхъестественные силы помогают герою.

В исследовании описаны необычные черты героев, изучались эпические особенности использование героем чудодейственной силы во время испытаний, одержанные победы

с использованием сверхчеловеческих способностей, победы в сражениях и битвах с подземными и наземными сверхъестественными существами.

Ключевые слова: турецкий, сага, герой, чудотворный, сила, сверхъестественный.

ABSTRACT

There are many features that characterize the content of Turkish epics. The first of them is a feature of the presence of mythological motives. In epics, the conception of the protagonist takes place in an unusual, surprising way. In most Turkish epics, children born miraculously and accepted as gifts from God do not grow for months, and not for years, but for hours, and quickly reach their full age. As adults, these children are distinguished by their extraordinary talent, courage, kindness, devotion to the covenant, are tested for the sake of their homeland, their love, family and show heroism.

From the very beginning of the epic, miraculously gifting infertile parents with a child; pregnancy of a mother from a sip of water, from part of the foam from the surface of the water, from part of the city falling from the sky, from the saliva of a dervish, a sorcerer and a witch, from one leaf, from the smell of one flower, from eating one apple, pomegranate or other fruit, from one breath, from the dust of a dry skull; possession of supernatural traits of a child born after some time; maturation of a child not months, years, but hours and days, the ability to use an arrow, a battle with wild animals and getting a name, subjecting the hero to various trials for the sake of his bride, is clear evidence of the hero's connection with supernatural powers, from the moment the fetus enters the womb of the mother.

Only a hero with supernatural powers can reach the end of the epic, win, having passed the most difficult and dangerous trials. This supernatural power is connected mainly by two questions: the hero himself is an endowed miraculous power from God, and supernatural powers help the hero.

The study describes the unusual features of the heroes, studied the epic features of the hero's use of miraculous power during trials, victories using superhuman abilities, victories in battles and battles with underground and terrestrial supernatural beings.

Keywords: Turkish, saga, hero, miraculous, power, supernatural

XÜLASƏ

Türk dastanlarının məzmununu xarakterizə edən bir çox xüsusiyyətlər vardır. Bunlardan birincisi dastanın mifoloji motivlərə malik olma xüsusiyyətidir. Türk dastanlarında qəhrəmanın ana bətninə düşməsi əksərən qeyri-adi, ecazkar, bir şəkildə baş verir. Türk dastanlarının əksəriyyətində nəzir-niyazla, duayla, tanrıdan pay olaraq verilən və möcüzəvi şəkildə doğulan bu uşaqlar ayla, illə deyil, günlərlə saatlarla böyüyür, sürətlə həddi-buluğa çatırlar. Bu uşaqlar

böyükdə mütləq qeyri-adi istedad, cəngavərlik, bahadırlıq, xeyirxahlıq, əhdinə sadıqlıq, ədalətlik xüsusiyyətlərinə malik olub, vətən, yurd, sevgili, ailə və digər məqsədlər uğrunda mübarizələrə, sınaqlara məruz qalır, qəhrəmanlıqlar göstərirlər.

Hələ dastanın giriş bölümündən başlayaraq sonsuz valideynlərə möcüzəvi şəkildə övlad verilməsi, bir içim sudan, su üzündə bir parça köpükdən, göydən düşmüş dolu dənəsindən, dəvrişin, cadugərin, sehrkarın ağzının suyundan, bir yarpaqdan, bir çiçəyi, bir gülü iyləməkdən, bir almanı, bir narı, başqa bir meyvəni yeməkdən, bir nəfəsdən, bir quru kəllənin tozundan ananın hamilə qalması, vaxti-müəyyəndən sonra doğulan uşağın da əksərən fəvqəladə xüsusiyyətlərə malik olması, qəhrəmanın ayla, illə deyil, günlə, saatla böyüməsi, qəhrəmanın ox atıb-qılınca çalib, vəhşi heyvanlarla savaşıb ad alması, evlənməyi qız üçün buta sınaqlarına məruz qalması türk dastan qəhrəmanının ana bətninə düşdüyü andan etibarən fəvqəalə güclərlə əlaqəsinin bariz nümunəsidir.

Dastan boyu müxtəlif mübarizələrdə, sınaqlarda qələbə çalmaq, yerinə yetirilməsi ağır və təhlükəli olan imtahanlardan uğurla çıxmağın öhdəsindən ancaq möcüzəvi güclərə malik olan qəhrəman, alp, bahadır gələ bilər. Bu fəvqəladə güc isə əsasən iki xüsusla bağlıdır: Qəhrəman özü tanrıdan gələn möcüzəvi güc sahibidir, qəhrəmana fəvqəltəbii qüvvələr yardım edir.

Araşdırmada türk dastan qəhrəmanının sınaqlardan keçərkən möcüzəvi güc nümayiş etdirməsi, fəvqəladə bacarıqlarla düşməyə qalib gəlməsi, zəfər çalması sehrli gücə, qüvvəyə sahib olan yeraltı və yerüstü varlıqlarla döyüşlərdən, mübarizələrdən zəfərlə çıxmasının epik semantik xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb edilmiş, türk dastan qəhrəmanlarının qeyri-adi xüsusiyyətləri, özəllikləri təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: türk, dastan, qəhrəman, möcüzəvi, güc, fəvqəladə.

Во многих тюркских дастанах герои - это обычно чудотворным образом рожденные дети, дар от бога. Наблюдение за судьбой подаренных детей на протяжении дастана показывает, что они, наряду с необыкновенным своим рождением, выбирают иной образ жизни, обладают своеобразным характером и находятся под защитой небесных существ. Обычно любовная история между подобным образом рожденных девочек и мальчиков на последующих этапах перерастает в основную сюжетную линию любовных дастанів.

Жизнь этих героев, как и их рождение, весьма необычна:

Пролог дастана - а) бездетные родители; б) чудотворное рождение.

Детство героя - а) взросление героя не по месяцам и годам, а по дням и часам.

Обретение славы – а) проявление геройства; б) метание стрел и владение мечом; в) единоборство с диким зверем.

Храброе сватовство – а) борьба за любимую; б) испытание бута («бута» - любовь) и др.

Достаточно обратить внимание на составляющие содержание первой части главы, чтобы заметить характерность изображения чудотворного рождения и необыкновенной силы героя в тюркских дастанах. Например, мать Манаса Джийирда во время беременности пристрастилась к поеданию глазного жира новорожденного ягненка, сердца барса, языка тигра. После пятнадцатидневных родовых схваток рождается похожий на 9-летнего краснощекий ребенок (7, 96; 4, 45). В ладонях новорожденного сжат сгусток крови, что знаменовало необычность будущего богатыря. Помимо Манаса, подобным образом родились Чингиз хан, Канчоро и Кюльчоро (3, 24).

Внешне эти герои изображались сильными, внушительными. Они борются с подземными, земными и небесными существами, которые в большинстве своем дикие, великаны, чудовища, гиганты, циклопы, иногда обладатели волшебной силы. Вынужденному вступить в единоборство с этими силами герою помогают боги и полубоги, духи в лице коня или человека; используя уловки и волшебство, они побеждали их. Взяв за образец дастан алтайских тюрков «Мадай Кара» (2), можно привести пример борьбы героя с таким богом как Эрлик; как Кара Кула Кахан в поединке с врагом путем ухищрений и уловок одолевает его.

В дастане у давно поседевшего, потерявшего некогда острые зубы и свет очей черных, находящегося в шаге от смерти Мадай Кара рождается ребенок. Овладев чудесным образом своим дитем, принес его к заросшей березами горе, изготовил колыбель, оставил съестные припасы и сказал: «Коль умрешь, останутся кости твои здесь; давший тебе волосы Бай - Алтай да будет в помощь; давшая тебе мускулы густая береза, да придаст сил».

В то самое время повергший 70 мировых и 60 алтайских каханов Кара Кула Кахан опустошил страну и пленил народ Мадай Кара.

Через некоторое время символизирующая дух Алтая старица находит ребенка, растит его, вскармливая молоком синей коровы. Тем временем ребенок ловит посланного Кара Кулом серую кисрак (нерожавшая лошадь), забивает для пропитания волков и ягнятников. Он выспрашивает у женщины о том, кто он, откуда появился. Дух Алтая поведала ему о местонахождении родителей, одела его в наряд героя, доставленного в повозке из-под земли, объявила ему имя Кегюдей Мерген.

Несмотря на юный возраст Кегюдей Мергена, как и его рождение, проявляемые им героизма тоже необычные: самостоятельно справляется с ягнятниками и волками; с помощью своего коня обскакивает послов Ерлик бека, двух темнокожих богатырей, что никому не давали проходу; вновь с помощью верного коня пересекает зараженное, непроходимое желтое море, что тянется от реки Тойбодым до голубых скал; проходит между подобных борющимся рогатым быкам двух гор, которые не могли преодолеть ни ветер, ни лунный свет.

Он добирается до темного края, куда не проникал ни солнечный, ни лунный свет и где в плену были его родители. Молодец и в этот раз, чтобы жениться на дочери Ерлик Бека, вынужден бороться с обладающим неимоверной тайной силой Абрам Моос Кара Тааджем.

Здесь он в облике Гастаракая в холщенном одеянии пробирается в чадыр (палатка) своих родителей. На черном быке он закалывает главаря стаи дивов Абрама Моос Кара Тааджа. Затем выведает у знающего тайны счастливой жизни человека ламы местонахождение духа Кара Кула Кахана. Кегюдей Мерген и его конь достают с небес трех маралов, стрелой пронзают брюхо среднего марала, откуда выпадает золотой ларец. Кегюдей Мерген разбивает ларец, забирает перепелиных птенцов и возвращается в край Кара Кула и т.д.

На протяжении всего дастана мы оказываемся свидетелями и других чудесных способностей Кегюдей Мергена. Например, превратившись в серую мышь, он пробирается в комнату Кара Кула; в облике медведя умерщвляет пришедшего из подземного мира для излечения Кахана от болезни гаму Тордоору; уничтожив перепелиных птенцов, лишает жизни Кара Кула и его коня. В дастане нескончаема вереница чудес и подвигов. Вызволивший из плена семью Кегюдей Мерген и в этот раз для женитьбы своей, пройдя сквозь испытания, демонстрирует необыкновенные подвиги.

В тюркских дастанах число подобных чудесных подвигов бесконечно. Сказители, выбирая более насыщенные сюжеты, наделяют героев в отличие от обыкновенных людей даровитостью, сноровкой в хорошем смысле. В дастане карачаевцев «Нарт» герой Орузмек побеждает дива Дамиргапы и огромное войско (5, 107). А в дастане «Огуз Кахан» Огуз убивает носорога. В дастане «Манас» герой поражает дива Джалгызгез и его несметное войско. В рассказах Деде Горгуд Басат сражает Тепегеза (6, 159). В дастане «Едиге» герой Едиге повергает об землю дива Тийен Алпа, а в казахском дастане «Генбер Батыр» Генбер напавшего на его коня тигра сражает одним рывком.

Не всегда в дастанах великаны и волшебные существа обладают отрицательным характером, воплощая негативный образ. Иногда дружба с этими существами используется как мотив помощи с их стороны. Например, герой дастана «Ер Тоштук» сталкивается с Алп Гара Гушем, вызволяет его детенышей от дракона. Взамен этого Алп Гара Гуш выводит его на белый свет. С таким же мотивом встречаемся и в анатолийском варианте «Салтукнаме» (7, 52).

В тюркском эпосе похожие на персонажей волшебных сказок герои своими подвигами, волшебством, хитростями, уловками придают разнообразность лихо закрученному сюжету. Обратившись как к физическим особенностям героя, так к его противоборству со встречающимся могущественным богатырем, диковинными земными и подземными существами, богами и полубогами, единоборствам с дикими зверями, становимся свидетелями необычной силы его. В одном случае герой вступает в борьбу во имя

родины, народа, семьи; в другом - с целью овладения любимой или защиты ее от врага; в третьем - темные силы отправляют его в преисподнюю.

Хан Хулук, герой тувинского дастана «Хан – Шильги Аттыг Хан – Хулук», ради выздоровления брата подвергается очень тяжелым испытаниям. Он должен:

а) Принести сердце голубого быка из озера, расположенного в самой дальней точке небесной сферы; б) Добыть молоко Сагаан Ингил (самый сильный из верблюдов, уничтожающий все на своем пути) из удаленной на расстояние в 70 лет точки небесной сферы;

в) Взять у живущего в самой удаленной на расстояние в 70 лет точке небесной верхней сферы Ламы Сундуг лекарство для исцеления и т.д.

Как видим, выполнение всего перечисленного не под силу обычному человеку, ибо это явное подталкивание кого – то в преисподнюю. А с этим может справиться обладающий волшебными силами герой, алп, богатырь. Это возможно в двух случаях:

- Сам герой обладатель чудотворной силы от бога;

- Герою помогают сверхъестественные силы

В данных дастанах исполнению героем основного предназначения помогает волшебная материя, которую дает ему старица; во втором – полученный от той же старицы совет; третье и последнее задание тоже выполняется благодаря ей. Пришедший к Сундуг Ламе за лекарством с письмом от старицы герой в этот раз должен выполнить уже его условия: для добавки в целебное средство ему следует достать крыло Алдын Шарлаашына и перепелки, привести самца и самку ягнят, когда- то врученных Ламой Сундуг хану подземного мира Ежену.

Как видим, выполнение этих заданий под силу не каждому герою, ибо требуется время, сила и сметливость. Однако, не взирая на все трудности, герою удается достать лекарство и вернуться в свой край.

Среди проявленных героями дастанов чудесных подвигов имеют место и те, что связаны с испытаниями по овладению любимой, женитьбой. И во время исполнения выдвигаемых девушкой, ее отцом или братом условий, а также в моменты вынужденного столкновения с соперником мы видим проявление чудесной силы.

Однако не следует забывать, что чудотворная сила - это еще не все. Основное то, на что нацеливает герой эти силы. Известный Тепегез из Деде Горгуда тоже владеет чудотворной силой, которую растрчивает не на добрые дела. Это следует из его рождения: как дитя блуда дастанчы включает его в список отрицательных образов. В противовес Тепегезу герой народа Басат награждается положительными качествами смелого, мужественного народного защитника. И как неизбежный с воспитательной точки зрения итог воспринимается нравственно - духовная победа Басата над Тепегезом. Басат физически не смог бы одолеть Тепегеза. Нимфа-мать великана Тепегеза одарила

его таким свойством, что ни стрела не проймет, ни меч не поразит. Одолеть такую чудотворную силищу и победить Басату помогли чуть хитрость и слежка, чуть смекалка и секретность, молитвы.

Пусть защищая родину, землю, народ, семью; прославляясь или вступая в испытани для женитьбы, поражая соперников, герой достигает желаемого и проявляет героизм; в то же время создаются предпосылки для демонстрации миру силы рук и ума. В то же время:

- Герой попадает в материнскую утробу либо от глотка воды, пены на ее поверхности, градинки, слюны дервиша, чар волшебника, листа, аромата цветка, вкушения яблока, граната, иного плода, одного вдоха и др;

- Матерью и отцом героя признаются либо боги и полубоги, либо свет, луна, солнце, море и другие культы;

- «Подарок» живущим на земле престарелым родителям, благодаря молитве, хвале, зароку, добрым делам посредством волшебного яблока или сноведения обладателей особым даром личностей. Эти дети со стороны волшебных сил, избранных людей, лам, дервишей, шаманов наделяются особыми способностями и превращаются в защитников народа, семьи, своего края.

В ходе всего дастана чудотворно рожденные растут не по месяцам и годам, а по часам и дням. В дастанах завоевавшие признание богатыри борются, укрепляют свою храбрость, разнося славу не только у себя в стране, но и по всему свету.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan dastanları. 5 Cilddə. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 464s.
2. Türk xalqları folkloru. IV kitab. Altay dastanları və əfsanələri. Redaktor. Əfzələddin Əsgər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 312 s.
3. Aslan E. “Dede Korkut Hikâyeleri İle Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi”, Folklor // Edebiyat Dergisi, 1995, Eylül, Sayı 4.
4. Camgirçiyeva G. “Manas Destandaki Gelenekler ve Motifler”. Türk Lehçeleri ve Edebiyat Dergisi, 1995, Ekim, Sayı 3.
5. Gelayeva A. “Karaçay-Malkarların Kahramanlık Destanları “Nart”ların “Manas”taki Paralelleri” // Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni, Ankara; 1995.
6. Köroğlu H. “Manas Destanı’nda Calgız Köz”. Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni. Ankara; 1995.
7. Turgunbayev C. “Er Töştük Destanı ve Saltukname’deki Bir Olay Motifi Üzerine” // Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, 1997, Sayı 12.

**THE IMPACT OF THE POLICY OF ASSIMILATION AND DISCRIMINATION IN
IRAN ON THE ETHNIC AND NATIONAL IDENTITY OF IRANIAN AZERBAIJANIS**

Yegana Aziz HAJIYEVA

PhD in history, associate-professor, senior researcher at Z.B.Bunyadov

Institute of Oriental Studies of ANAS

ABSTRACT

The article deals with the process of national development of Iranian Azerbaijanis in different political, economic and cultural conditions. As a result of the backwardness of the ethnic component from the social component during national formation, and on the basis of historical and cultural experience, in accordance with the territorial, mode of life, geographical features, as well as within the extreme, oppressive environments their ethnic and national identity has undergone to changes. The article elucidates the tendency of politicization of the Azerbaijani-Turkish identity under the influence of socio-political processes within Iran and in the global geopolitical context.

Key words: Iran, Turkish identity, national consciousness, assimilation, state policy

INTRODUCTION

The national identity of the Azerbaijani Turks has developed over the centuries on the basis of ethnicity and has been reshaped in accordance with the time. Here we are talking about formation, that is, form. However, the policy of changing the centuries' essence and content has led to problems. If we approach the problem specifically within today's Iran (after the Turkmenchay Treaty, the Turks of Northern Azerbaijan developed under completely different socio-political conditions), it can be said that the attempt to mass assimilation of South Azerbaijanis is an event of the last 100 years. In other words, the wider assimilation of the Azerbaijani Turkic language, which is a key factor in the recognition and promotion of the national identity of the South Azerbaijani Turks, must be considered from the beginning of the 20th century. But here it should be emphasized once again that this classification is conditional. If we are talking about acts restricting the functional area of the Azerbaijani Turkish language, this date goes back to even earlier years.

The most important factors that created a problem in the process of nationalization of South Azerbaijanis and influenced it were the spread of sects (Shiism) and the Persian language. Beginning from the time of the Safavis, Shiism played a major role in the Persianization of the state and the change in the direction of the ethno-cultural process. The transformation of Shiism into a state religion linked the process of nationalization and the definition of national identity to Shiism. M.A.Rasulzadeh wrote about the role of Shiism in the Persianization of Iranian Turks: "Shiism has Persianized the Iranian Turks so much that now they call themselves

Turkicized Persians, i.e., Iranians by origin!” [7, p.18]. Taha Akyol, studying the impact of another important factor - the issue of language on this problem, in his book “Religion and the State in the Ottoman Empire and Iran” arrives at such a conclusion”: “Why did the Safavi state become Persian, while the Ottoman state continued Turkish culture in new forms even after estrangement from Turkmen tribal customs?” The author answers this question with the living of the Persian language and the tradition of Persian bureaucracy in Iran, which, of course, should be considered one side of this problem [5, p.106].

Graham Fuller, an American scholar who studied the attitude of Azerbaijanis to their ethnic identities in Iran, came to the following conclusion: “Indeed, Iranian Azeris are perhaps the only Turks in the world who do not have a clear idea of their ethnic identity” [5, p.108]. We do not think that this idea reflects the reality. One of the reasons for the attempts to modernize at the beginning of the last century is the fact that among the Iranians, there were Azerbaijanis who along with the Iranian identity, presented their ethnic identity as well. An interesting article in the “Iranshehr” magazine gives an idea of how true this idea is. It emphasizes that Iran’s biggest problem is nationalism and regionalism;” This problem is so serious that when asked every Iranian outside the country where he is from, he says where he was born. We must destroy local groups, local languages, local appearance and way of life ” [3, p.84].

The Iranian identity has been formed not only by a common history, common geography and common religion, but also by common experiences of the recent past. The peoples of Iran have not only a common religion and sect, but also are connected with the struggle against the threat of Western imperialism, tyrannical regimes, the Constitutional revolution, the nationalist movement led by Mossadegh, with the protests against the 1953 year’s coup d’etat, the Islamic revolution, pressures of theocratic regime and a sense of national identity during the events of the war against Iraq [6, p.253]. History has turned people of different ethnic backgrounds, peasants, and many who do not speak Persian in the full sense into Iranian citizens [6, p.253]. The position of the more developed intelligentsia of South Azerbaijanis confirms this opinion. According to them, the Azerbaijani people along with love to their mother tongue (Azerbaijani Turkish), the desire to receive education in their native language as well as love heartily Persian language and literature, and see national unity not in Persian, but in patriotism, love for native Iran, attachment to Islam and Shiism.” [2, p.209, 601]. Iranian identity was an indicator of the political affiliation of the entire Iranian population, and Turkish was a common ethnonym of the Turkic-speaking population.

The replacement of the Turks by the Persians in power in the 1920s and the policy pursued by the new regime to establish ethnic unity ensured the formation of ethnic consciousness. The policy of assimilation and eliminating the ethnic identity of Azerbaijanis living in Iran by various means has had the opposite effect. After this period, the issue of one’s national identity and the mother tongue, which is the most important aspect of one’s identity, became more of a national issue. If we approach the impact of the government’s domestic policy on the escalation of the national issue in Iran, we will see the development of ethnic consciousness and the pace

of self-awareness and self-affirmation of Azerbaijani Turks against the background of artificially created social, political and economic problems.

During the reign of the Pahlavis, the excessive rise of the Persian language, as mentioned above, led to an increase in hatred for this language. Although Islam was a tie that united all peoples in a natural way during the Pahlavi period, the weakness of these ties became even more noticeable long after the revolution. Proof of this can be seen in the use of Shiism as a tool during the Iran-Iraq war immediately after the revolution. According to Marat Grebennikov, the current regime has skillfully manipulated the Iranian national identity, Shiite ideology, propaganda about the importance of the fight against historical enemies (Arabs). The issue of a single identity that arose during the war years allowed the linguistic rights of the Azerbaijani people to be easily settled [10].

Apparently, the author rightly points out that the Iranian theocratic regime uses the Iranian national identity and Shiite ideology in the assimilation of Azerbaijani Turkish. At the same time, Russian author Olga Zhigalina's views on the influence of Shiite sectarianism on the attitude of the peoples of Iran to the national question are interesting: "The affiliation of national minorities to the Shiite or Sunni community conditioned the nature of their struggle for autonomy and the exercise of their national rights. They were completely influenced by Muslim nationalism, and therefore national minorities remained beyond autonomy movements" [9, p.342]. However, it would not be correct to apply the author's views to all peoples living in Iran. This influence was able to cover a certain part of the national and ethnic minorities in the geography of Iran Islamic Republic, as in the history of Iran, from time to time we have witnessed the struggle of southern Azerbaijanis for serious national rights. In addition to the reasons mentioned by the above-mentioned authors, other internal factors, as well as the varied interests of the great powers, their dual policies and other such issues contributed to the failure of the liberation movements.

After the Iranian Islamic Revolution, in 1979, the promotion of the Shiite sect as part of Iranianism began to be widely used by government officials and high-ranking officials as a special plan [8, p.58]. "Islamic nationalism", which hinders the growth of ethnic nationalism, is the most important state policy pursued by the Islamic-Shiite government since its beginning. The continuation of the policy of national discrimination after the revolution leads to the conclusion that the promises of the Islamic revolution regarding the rights of oppressed peoples were a political move to use those peoples for the victory of the revolution. After the failure of the policy of a single nation and a single state based on Persianism ideology, the decision to pursue this policy under the name of Islamic ideology means that it is impossible to maintain a system based on Persianism traditions.

Because Persianism was only accepted as a factor of unity in the early 20th century, Islam has played an important role in strengthening the unity of the peoples living in Iran for many centuries. Such a distorted propagation of Islam caused the religion to be discredited and, in the end, almost discredited. The ties that strengthen national unity - the Persian language and

Islamic ideology - have lost their influence. In a totalitarian state that is gradually hardening in events taking place in the world and in the region, under the influence of globalization, Azerbaijanis who are already more politically enlightened and have deepened national consciousness are achieving the politicization of their Azerbaijani-Turkish identity.

As a result of numerous observations in Iran and South Azerbaijan (based on conversations on social networks, with national minorities from Iran, the mood we observed while being in Iran, topics popular among the younger generation, and media materials), ethnic identity is more important among the people than Iranian identity. Even though the Azerbaijani Turks in Iran consider themselves Iranians, they are distinguished from other peoples, including the Turks in Northern Azerbaijan, by stronger nationalist (ethnic) sense [1].

If in the middle and end of the last century, after the Iranian identity, the Muslim identity also took an important place, in the 21st century, the religious identity is almost in the background, the national and ethnic identity is more important. The formation of the Azerbaijani political identity is taking place. Students and intellectuals of the Azerbaijani Turks, in addition to prioritizing the Azerbaijani-Turkish identity, also accepted their Iranian affiliation as a national identity. They think that the Iranian and Azerbaijani identities do not contradict each other. One of the main reasons for the suppression of religious identity by ethnic identity is the extreme propaganda of Islam and the inability of Islamic ideology to justify itself. The article in “The Economist” related to this issue draws attention: “Despite being an Islamic state and influenced by religion and religious symbols, Iran is increasingly hostile to the clergy. In this sense, Iran is like a Catholic country where religion is accepted by the people and suspicion is raised against the clergy. Iranians tend to joke with the mullahs in their heads and make funny stories about them; it is undeniable that they already “want to get out of the bedrooms”. Iranians do not like the group of political mullahs the most” [6, p.244] The Islamic revolution and its consequences created conditions for Azerbaijanis and other peoples to realize their identities. Although Azerbaijanis fought for Turkish identity after the revolution, their use such notions as of Azerbaijani identity, the Azerbaijani people, and the Azerbaijani language, while apparently indicating uncertainty in this area, was in fact due to the geographical features of the real ethnic structure of Azerbaijanis [4]. This issue can be assessed as the fact that after the establishment of the Republic of Azerbaijan, they presented themselves in the political and cultural sphere in the sense of a concrete name, as well as unity covering the ethnic geographical area. It should be noted that after the Islamic revolution, attempts were made to concentrate the Azerbaijani identity in the Turkish public consciousness, but as a result, Turkish identity was formed as an ethnic identity in southern Azerbaijanis in Iran and Azerbaijani identity in the Republic of Azerbaijan [11, p.220]. H.Rashidi also speaks as a supporter of the Azerbaijani Turkic identity: “Today, the territorial boundaries of those united in the political borders of Iran and speaking the Azerbaijani dialect of the Turkish language are no different from the historical borders of Azerbaijan: If the historical borders of Azerbaijan in the history of “Balami”, written in 352 Hijri lunar or i.e., 1084 years ago, began from the south - Hamadan and stretched to the north to the city of Derbent in the northeast of the present-day Republic of Azerbaijan, Turkish-speaking

and Azerbaijani-speaking people still live in this territory [12]. The author rightly claims that although the change of political boundaries, the ethnic and cultural boundaries have not changed.

CONCLUSION

Thus, although Shiism and Persian were in some cases the main means of forming and promoting national identity before the Islamic Revolution, the extreme propaganda and distortion of these two factors after 1979 led to an rise of the national consciousness of Azerbaijani Turks and the strengthening of Azerbaijani-Turkish national identity. proved to be the main reason for this. The use of Shiism as a tool for the realization of the Pan-Iranist political line led to the gradual renunciation of religious identity by non-Persian peoples, including Azerbaijanis, and the promotion of Azerbaijani-Turkish identity as an ideological expression of social, political and economic aspirations. Among young people and some intellectuals, there is a tendency to gradually give up their Iranian identity, albeit weakly. This tendency is especially evident among a certain part of the immigrant southern Azerbaijani Turks.

REFERENCES

1. *Gün.Az-ın Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi Lana Ravandi-Fadai ilə müsahibəsi:*
http://newsaze.com/yazi_yazdir.php?id=98448&f=b3ecbd88df4a4e7e5b20541bf20a9fb0
2. Heyət C. *Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda.* – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 704 s.
3. Mustafayev V.K. *Cənubi Azərbaycan Milli Şiuru (XX əsrin I yarısı).* – Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 1998. – 157 s.
4. V.Mustafayev. *Cənubi azərbaycanlıların etnonimi məsələsi// AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar” dərgisi, X buraxılış.* – Bakı: 2014. - səh. 269-281
5. Nəsbli N. *Güneyli-Qüzeyli məsələlərimiz.* – Bakı: Aypara 3, 2013. – 262 s.
6. Abrahamian E. *Modern İran Tarihi.* – İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2014.- 285s.
7. Resulzade M. E. *İran türkləri (Türk Yurdu və Sebilürreşaddakı yazılar), hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın.* - İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1993.
8. Turan D. *Mezhepleşmiş milliyetçilik: Şiilik və farslılık ile özdeşleşen iranlılık. // Güney Azərbaycan sosyal, kültürel və siyasal araştırmaları dosyası 5,5 makaleler toplusu.- Ankara: Tanıtım, yaz 2005. - s.53-60*

9. *Иранская революция, 1978-1979. Причины и уроки.* – Москва, 1989. – стр. 56-61, 210-212, 267-274

10. Grebennikov M. “The Puzzle of a Loyal Minority: Why Do Azeris Support the Iranian State?” <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Grebennikov.pdf>

11. شافر برندا. مرزها و برادری ایران و چالش هویت آذربایجانی. نشر الوس. 1385. 255 ص

12. <http://yurddash.arzublog.com/post/69112>.

THE INFLUENCE OF MASS MEDIA ON INTRA HOUSEHOLD RELATIONS

**KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

Zülfüyyə MUSAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-9628-0734>

ABSTRACT

Since the globalization embraced all over the world, family structure and community attitudes to family values have been undergone tremendous changes. Moreover, information globalization brought about great problems. The lifestyle of nation with different values, family traditions and gender related issues and information spreading rapidly have a considerable impact on people's conscience and psychology. Namely, for apparent reasons, the effect of television and internet programs along with a number of social networks is unavoidable to household relations. This influence is explicated in different ways and reasons by sociologists and psychologists. Therefore, the young couple planning to get married and the newlyweds enrich their future lives by getting information, images and happenings from communication channels.

Even, it indicates that, the impacts of internet on family members are based on human tendency to biological basis of imitation. In addition, children from an early age, start to adopt social experience by imitating what they see and hear around them and get analytical skills forming their own opinions of any facts. The influence, regardless of not being dependent on human will-power, is arranged by subconscious mind and it affects his/ her senses, feelings, imaginations and relations. Under influence, person can't figure out its purpose and direction. In this process, the subject's imitating activity is goal-oriented, whereas the affected person's activity is spontaneous. However, person can get possibilities to get a selective approach by verging to these effects rationally. Particularly, young and mature people have great opportunities related to it.

We have to deal with the influences of internet and television on these attitudes, as the investigation is related to intra household relations.

We approached this influence of internet and television on family relations in two aspects.

1. Positive influence
2. Negative influence

Therefore, above all we have to go through breakdown of family relationships and obvious external effects on it in a brief.

According to the survey results, stressful and disputable relations stem from the expectations, types of family statuses ,benefits and roles inside family. Most importantly, associating the personality of parents, emotion related stability, profession and work regime with the role functions in family , plays a significant role in relation adjustment. In some cases, in terms of such kinds of social factors, the role of woman and man as well as some different indications of family members ,such as societal assessment, family values, responsible feelings are changing.

If we take into consideration of some family relations subject to internal factors, be able to change the influence of internet and television is probably to grow. Our priority and target is to clarify how these issues affect the household relations and to indicate appropriate ways.

Keywords: family relationships, influence, role functions, information system.

XÜLASƏ

Qloballaşmanın bütün dünyanı ağışuna aldığı bir vaxtda ailə dəyərləri və cəmiyyətin bu dəyərlərə münasibəti müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İnformasiya qloballaşması özü ilə bərabər bir çox problemlər gətirmişdir. Müxtəlif dəyərlərə malik xalqların yaşam tərzi, ailə ənənələri, gender münasibətləri ilə bağlı informasiyalar sürətlə yayılaraq insanların şüuruna, psixologiyasına təsir edir. Məhz bu səbəbdən televiziya və internet proqramlarını özündə birləşdirən sosial şəbəkələrin ailədaxili münasibətlərə təsiri qaçılmazdır. Bu təsir həm psixoloq, həm də sosioloqlar tərəfindən müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Çünki ailə quracaq gənclərin,eləcə də nikahda olan cütlüklərin özləri və gələcək həyatları haqqındakı təsəvvürləri kommunikasiya vasitələrindən aldıkları informasiyalar, obraz və hadisələrlə zənginləşdirilir.

Həmçinin, göstərilir ki, internetin ailə üzvlərinə təsiri insanların bioloji təbiətindəki təqlinə meyilliliyə əsaslanır. Hələ kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlar ətrafda gördüklərini, eşitdiklərini özlərində təqlin edərək ictimai təcrübəni mənimsəyir, özündə rəy formalaşdırır, təhlil etmə sistemində sahib olurlar. Təsir insanın iradəsindən asılı olmayaraq altşüür tərəfindən nizamlanır. Onun hiss və duyğularına, təsəvvürlərinə, münasibətlərinə qədər nüfuz edir. Təsir altında insan onun məqsədini, məramını, istiqamətini anlaya bilmir. Bu prosesdə təqlin edən subyektin fəaliyyəti məqsədyönlü, təsir edilənininki isə kortəbii. Ancaq insan bu təsirlərə şüurlu yanaşaraq ona seçici yanaşmaq imkanına da malikdir. Xüsusilə, əgər söhbət gənclərdən və yetkin şəxslərdən gedirsə, imkanlar daha genişdir.

Tədqiqat ailədaxili münasibətlərlə bağlı olduğundan biz televiziya və internetin bu münasibətlərə təsir edə biləcək tərəflərindən bəhs etməliyik.

Televiziya və internetin ailədaxili münasibətlərə təsirinə iki fərqli mövqedən yanaşmışıq:

- 1) pozitiv təsir
- 2) neqativ təsir

Ona görə əvvəlcə hansı halda bu münasibətlərin pozulmasını və kənar təsirlərə daha açıq olmasını qısa da olsa nəzərdən keçirməliyik.

Tədqiqatdan belə aydın olur ki, gərgin və münaqişəli vəziyyət ailədəki vəzifələrin növlərindən, gözləmələrdən, ailədə rol toqquşmalarından, mənafeələrindən yaranır. Valideynlərin şəxsiyyəti, emosional baxımdan stabilliyi, peşə sahəsi və iş rejimi ilə ailədəki rol funksiyaları arasında əlaqələndirmə bacarığı münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda bu kimi sosial amillərlə bağlı olaraq ailədə kişi və qadın rolu, eləcə də, ailə üzvlərinin müxtəlif göstəriciləri: sosial qiymətləndirmə, dəyərlər, məsuliyyət hissi dəyişir.

Ailədaxili münasibətlərin, onsuz da bir çox daxili laydakı amillərin təsirlərindən asılı olduğunu nəzərə alsaq, o halda televiziya və internetin təsirlərinin münasibətləri dəyişə bilməsi ehtimalı böyükdür. Bizim vəzifəmiz bu məsələlərin ailədaxili münasibətlərə necə təsir etdiyini aydınlaşdırmaq və əlverişli yollar göstərməkdir.

Açar sözlər: ailə münasibətləri, təsir, rol funksiyaları, informasiya sistemi.

GİRİŞ

Məişət ümumiliyi, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan, nigah və ya qan qohumluğuna əsaslanan kiçik sosial birlik ailə anlayışını özündə ehtiva edir. Kiçik sosial birlik adlandırdığımız ailə cəmiyyətin inkişafında əsas həlledici rola malik olaraq nəinki sosial funksiyalar icra edir, həmçinin psixoloji nöqtəyi-nəzərdən də insani-müqəddəs dəyərlərin təzahürü kimi çox gərəklili vəzifələri həyata keçirmiş olur. Ailə anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırarkən biz kiçik qrup olan ailənin əslində insan amilinin yaşaması və inkişafı üçün nə qədər böyük, dünyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu və sosial, psixoloji, əxlaqi, fizioloji, tibbi əsaslara söykəndiyini kompleks şəkildə dərk etmiş oluruq. Ailə həmçinin cərəyan edən mürəkkəb daxili münasibətlərin məcmusudur. Hansı ki bu münasibətlər bir çox amillərin təsiri ilə istiqmət tapır. Məqalədə ümumilikdə ailədaxili münasibətlərə təsir edən amillər sosial-psixoloji aspektdən araşdırılmışdır. Birinci hissədə ailədaxili münaqişələrə-davranış və rol münaqişələrinə yer ayrılmışdır. Daha sonra baş verən münaqişələr və bunun ailə üzvlərinin rol funksiyaları ilə əlaqəsi şərh edilmişdir. Bu sahədə daha geniş yayılmış nəzəriyyələr, rolların mənimsənilməsi konsepsiyasına həsr edilmiş “öyrənmə nəzəriyyələri” qeyd olunmuşdur. Digər bir istiqmət rolların sosial-mədəni təbiəti haqqındadır. Bu kontekstdə rol münaqişələri, rolların inteqrasiya və dezinteqrasiyası, şəxsiyyətin rol quruluşu kimi problemlər də araşdırılıb.

Informasiya qloballaşması dövründə ailədaxili münasibətlərə təsir edən əsas faktor informasiya amilidir. Bu informasiya isə KİV-ləri ilə geniş miqyasda vüsət alır. Məqalədə KİV-lərinin ailədaxili münasibətlərə pozitiv və neqativ təsirləri əks olunmuşdur. Bununla bağlı bir sıra alim və tədqiqatçıların fikirləri qeyd olunmuşdur. Daha sonra ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin bir-neçə laya bölünməsi və daxili laydakı amillərin bu münasibətlərə təsiri məsələləri şərh olunmuşdur. Həmçinin informasiya qloballaşmasının əsas atributu olan kompüter və kompüterin şəxsiyyətə təsiri baxımından xidmətləri önə çəkilir. Daha sonra “virtual xəyanət” termini aydınlaşdırılır. Daha sonra sosial şəbəkələrin ailədaxili münasibətlərə təsiri və s. məsələlər şərh olunmuşdur.

ƏSAS MƏTN

Yeni ailə münasibətlərinə daxil olarkən, yəqin ki, həm kişinin, həm də qadının ailə həyatı ilə bağlı ümidləri, təsəvvürləri daha çox pozitiv mahiyyət kəsb edir. Çünki, ailə insanın təbiiliyini, rahatlığını, müstəqilliyini təmin edən xoşbəxt məkan, isti yuva hesab olunur. Ancaq, təəssüf ki, bütün ailələrdə onun üzvləri üçün bunu təmin edən şərait olmur. Hətta, konstruktiv ailə münasibətlərinin özündə belə təhdid, hədə, qisas elementləri olduğundan münasibətli ailə mühiti həm onun başçıları (kişi və qadın), həm də övladlar üçün arzuolunmaz, bəzən də təhlükəli məkana çevrilir.

Sosioloqlar (Mayers, Kuli, Meyo, Xotorn), psixoloqlar (İ.S.Kon, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə) və pedaqoqlar (A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə) tərəfindən ailə elə bir sosial qrup kimi səciyyələndirilir ki, bu qrupun üzvləri qohumluq, nikah əlaqələri ilə bir-birinə bağlı olurlar. Ailə başçılarının iqtisadi əməkdaşlıq, uşaqlara qayğı, onların böyüməsi, bir sözlə nəsilartırma tələbatları və maraqları eyni olsa da cəmiyyətin struktur-funksional, normativ sistemlərinə daxil olarkən onun üzvlərinin davranışı sosial normalara görə tənzimlənir. Sosial normalara xas olan rolları və statusları müəyyən edərək öz hərəkətlərini buna müvafiq qaydada nizamlayırlar. Ailədaxili münasibətlər daha çox davranış və rol münasibətlərinə aid edilir. Hər ikisində şəxsiyyətdaxili münasibətlərin mənbəyi gizləndiyindən şəxsiyyətin müxtəlif rol mövqeləri ilə ziddiyyətin əmələ gəlməsi nəticəsində aşağıdakı sahələr üzrə rol münasibətləri yaranır:

- 1) ailədə adəti sosial rolların yerinə yetirilməsində çətinliklər;
- 2) bir neçə rolun (valideyn, peşəkar mütəxəssis, dost və s.) eyni vaxtda reallaşdırılmasının mümkün olmaması;
- 3) zaman hissənin zəifləməsi, vaxt çatışmazlığı;
- 4) sosial rollarla bağlı qiymətləndirmələrin dəyişməsi;
- 5) rollararası əlaqənin itməsi;
- 6) öz işini yüksək səviyyədə yerinə yetirmək tələbatının zəifləməsi.

E.İ.Artamonova, E.V.Yekcanova və E.V.Zıryanova ailə münasibətlərinin yaranma səbəblərini ailədaxili münasibətlərin pozulması, ailə üzvləri arasındakı emosional bağlılığın zəifləməsi ilə əlaqələndirirlər. Onların qənaqətinə görə, münasibət, çox hallarda ailə üzvlərindən birinin, yaxud hər ikisini (bir neçəsinin) özünün rol funksiyalarını yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən yaranır. Ər və arvadın funksiyaları burada başlıca rol oynayır (1, s. 130).

- 1) **təsərrüfatçılıq funksiyası: ailə üzvlərini material tələbatlarını ödənilməsi;**
- 2) reproduktiv - tərbiyəvi funksiya: ailə həyatında kişi və qadının tələbatlarının ödənilməsi, atalıq, analıq, uşaqların tərbiyəsi və sosiallaşma;
- 3) seksual-erotik funksiya: kişi və qadının cinsi tələbatlarını ödənilməsi, şəxsiyyətin temperament tipi, fiziologiyası, cinsi sağlamlıq və d.;
- 4) emosional funksiya: ailədə insanlar özlərini rahat, təhlükəsiz, əmin-amanlıqda, sevilən və azrulanan olduğunu hiss etməli, öz "Mən"inin dəyərli və əhəmiyyətli olmasına, başqaları

tərəfindən ona simpatiya bəslənməsinə inanmalı, ailədə məhəbbət, hörmət, emosional dəstək, kömək, qarşılıqlı etimad, psixoloji müdafiə görməlidir;

5) rekreativ funksiya: mədəni tələbatların ödənilməsi, birgə istirahət, maraqların təminatı, intellektual, estetik məsələlərin uğurla həll olunması;

6) dəyər-orientasiya funksiyası: şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli ailə mühitini olması, qarşılıqlı qayğı, diqqət, həyati məqsədlərin yaxınlığı, ailədə sağlamlığın qorunması;

7) sosial nəzarət funksiyası: sıra məhdudiyyətləri olan ailə üzvlərinin (cins, yaş, xəstəlik və s.) bərabərhüquqluluğunun təmin edilməsi, ailədə öz həyatını başqalarınınkına uyğun olaraq tənzimləmək, davranışını sosial qaydalara görə nizamlamaq.

Şəxsiyyətin rol nəzəriyyələri fərdin mənsub olduğu qrupa aid olan sosial funksiyalarını və rol davranış nümunələrini necə mənimsəməsi xüsusiyyətlərini izah edir. Bu sahədə daha geniş yayılmış nəzəriyyələri (C.Midə və R.Linton), o cümlədən, rolların mənimsənilməsi konsepsiyasına həsr edilmiş “öyrənmə nəzəriyyələri” (A.Bandura, C.Rotter) də yaranmışdır. Digər bir istiqamət rolların sosial-mədəni təbiəti haqqındadır (Darendorf, Kelli). Bu kontekstdə rol münaqişələri, rolların inteqrasiya və dezinteqrasiyası, şəxsiyyətin rol quruluşu kimi problemlər də araşdırılıb. Aydın olub ki, sosial rollar bir sıra sosial funksiyaları yerinə yetirməklə məzmununa görə müxtəlifdir:

- psixoloji və ya şəxsiyyətlərarası (liderlik, üstünlük, qəbul olunmayan, aysayder);
- sosial (peşə üzrə, demoqrafik); fəal və ya aktual;
- latent (gizli); konvensional (rəsmi);
- kor-təbii, spontan.

Sosial rol - sosial statusdan və mövqedən asılı olaraq sosial mühitdə yerinə yetirilən hərəkətlərlə cəmləşmiş davranış normalarının uyğunluğudur. Sosial rol özünün quruluşuna görə obyektiv və şablon ola bilər. Bu, xarakterin tipindən və mühitin təsirlərindən asılı olaraq yaranan davranış formalarıdır. Şəxsiyyətin sosial rolu özü-özünə inkişaf etmir. Hələ kiçik yaşlardan başlayaraq əvvəlcə onlarda təsəvvürlər formalaşır. Bundan sonra rol konstruksiyaları yaranaraq davranışda möhkəmlənir. Hazırda isə gənclərin gənclərdə gender rolları haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri böyükdür.

XX əsrin sonlarından başlayaraq informasiya texnologiyalarının inkişafında güclü proseslər baş verdi. Cəmiyyətdə onun keyfiyyətə tamamilə yeni növləri, yarandı. Rəngli və çoxfunksiyalı televizorların yeni markaları çoxsaylı istehsalla sadə insanların istifadəsinə buraxıldı. Dünyada internet şəbəkələri geniş vüsət alaraq qloballaşmanın əhatə dairəsini genişləndirən əsas mədəni vasitələrindən birinə çevrildi. Şübhəsiz ki, onlardan məişətdə və əmək sahələrində kütləvi istifadə etmək heç də insanların psixikasından izsiz ötüşmür. İnformasiyalar onun istifadəçilərinə müxtəlif istiqamətlərdə və əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bir sözlə, yaşadığımız müasir cəmiyyətdə hər an kütləvi informasiya vasitələri ilə üzləşirik. Yeni-yeni informasiyalar yayan bu vasitələrlə əlaqəyə o qədər alışmışıq ki, həyatımızı onlarsız təsəvvür belə edə bilmirik. Dünyada baş verənlərlə bağlı son xəbərlərlə tanış oluruq, incəsənət ulduzlarının yeni kliplərini, həyat macərələrini, idman komandalarının və ya çempionların oyunlarını izləyirik, öz maraqlarımıza uyğun sahələrdəki yeniliklər, texnologiyalar, kəşflər haqqında məlumatlar əldə edirik, özümüzü təsdiq etmək, reallaşdırmaq və aktuallaşdırmaq üçün saatlarla sosial şəbəkələrdə vaxt keçiririk. Nəticədə onların təsiri ailədaxili münasibətlərdə də özünü göstərir.

Bir çoxları hazırda da televiziya və internetin insan həyatına təsirinə neqativ yanaşır, onları gərginlik və həyəcanların stress və depressiyaların əsas mənbəyi hesab edirlər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, inkişafın baş verməsi labüddür. Televiziya və internetsiz də bu inkişaf hansısa formada baş verəcək. Əlbəttə, onların həyatımızda bir sıra psixoloji problemlər yaratdığını etiraf etməliyik, lakin əvəzində aldığımız informasiyalar bizə bu və digər problemləri həll etməyin yollarını da öyrədir.

İnformasiyalar sayəsində dünyada baş verən siyasi, ictimai, sosial hadisələr, incəsənət və idman yenilikləri, ailə-məişət xəbərləri, tanınmış və ya tanınmamış şəxslərin faciələrindən təsirləndiyimiz, təəssüfləndiyimiz kimi, uşaqlarından, nailiyyətlərindən, qələbələrindən bizdə ruh yüksəkliyi yaranır. Bu məlumatlar bizi özünüfəallaşdırmaya həvəsləndirir. Q.Y.Boxonov hesab edir ki, hətta “K.İ.V. insanların fərdi şüurunun formalaşmasında, onlarda zövqlərin, baxışların, vərdişlərin, üstün yanaşmaların meydana gəlməsində gərəkli olanların əhəmiyyətli bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdür” (2, s.3). Bu baxımdan, informasiyalar bir necə sahədə bizim işimizə yararır.

- a) dünyanı, cəmiyyətdə və ailədəki yerimizi, rolumuzu, kimliyimizi dərk etmək;
- b) ailəni, cəmiyyəti, təşkilatı idarə etməyi, prosesləri nizamlamağı, bacarıqlarımızı inkişaf etdirmək;
- c) müxtəlif sahələr üzrə geniş və yeni məlumatlar əldə etmək;
- d) çox vaxt sərf etmədən, hətta xarici ölkələrdə yaşayan yaxınlarımızla ünsiyyət saxlamaq, onlar haqqında lazım olan məlumatları almaq, sevincimizi, kədərimizi paylaşmaq və s.

Hələ XX əsrin əvvəllərindən sosioloqlar (E.Dürkheym, M.Veber, E.Giddens, N.Luman, P.Berger və b.) cəmiyyətdə və ailələrdə baş verən sosial dəyişmələrdə KİV-in roluna xüsusi önəm verirdilər. Kütləvi kommunikasiya haqqında nəzəriyyələrin yaranması isə 1952-ci ildə başlayıb. Bu nəzəriyyələrdə KİV informasiya ötürücüsü kimi təqdim olunurdu. Bildirilirdi ki, informasiyaların yayılması ilə məşğul olan vasitələrin vəzifəsi onu mənbəyindən alaraq cəmiyyətə, lazım olan ünvanlara ötürməkdir. Bir sözlə, KİV- informasiya ötürmə kanalıdır. Hazırda bu vəzifələr informasiyaların yayılmasında transmissiya modelinə əsaslanır. KİV haqqında nəzəriyyələrdə onun psixolojişdirilməsi də xüsusi prinsiplərdən biri olaraq qəbul edilir, çünki kommunikasiya insana xasdır. Onun insanlara təsiri də mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bizim KİV-lə əlaqələrimizin əhatə dairəsi o qədər genişdir ki, hər biri haqqında məlumat vermək çətinidir. Məhz bu çətinliyi nəzərə alaraq araşdırmalarımızı iki KİV nümunəsinə - televiziya və internetə yönəlmişik. Hər gün bu vasitələrdən müxtəlif informasiyalar alırıq. Onların 70 %-i yoxlanılmır. Hər bir informasiya haqqında dəqiq qərar verə bilmədiyimizə görə onu istər-istməz qəbul etməli oluruq. Gənc nəsil öz zövqlərini əsasən əyləncəli televiziya proqramları, jurnallar, İnternet məlumatları əsasında formalaşdırır. Yaşlılar isə bu sahədə daha çox xəbərlər proqramlarına qəzetlərə, elmi nəşrlərə üstünlük verirlər. “Nəticə belədir ki, KİV və kommunikasiya 80 % şəxsi və ictimai fikri formalaşdırır” (2, s. 9).

N.Lumana görə, əslində, KİV-ə o qədər də güvənmək, yayılan informasiyalara inanmaq, reallıq kimi qəbul etmək olmaz. Çox zaman informasiyaların mənbəyi öz təsdiqini tapmır. Mətbuat nümayəndələri müxtəlif mənbələrdən alaraq məqsədyönlü şəkildə yaydığı ziddiyyətli informasiyalarla insanları və cəmiyyəti idarə etmiş olur. Onun inkişaf tempini, istiqamətini dəyişir. Ona görə də yayılan hər məlumata inanmağa gərək yoxdur (12).

Q.Beytson (3), P.Vaslavik, C.Bivin, C.Ceksonun (4) birgə tədqiqatlarında kommunikasiya probleminə, ilk növbədə qarşılıqlı təsir kimi yanaşılır. Qeyd olunur ki, kommunikasiya, sadəcə informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi olmayıb, həm də iştirakçılar arasında hansısa ümumiliyin, qarşılıqlı əlaqə dərəcəsinin yaradılmasıdır. Q.Beytson “Ağılın ekologiyası əsərində yazır: “İnsanlar kommunikasiyada müxtəlif sahələrdən götürülmüş bir çox məntiqi tiplərdən istifadə edirlər. Onlar moduslardır (fəlsəfədə modus - mövcud olmaq və ya hərəkət etmək vasitəsi, ölçüsü, obrazı, növü, sillogizmin müxtəlifliyidir): Belə moduslara oyun, fantaziya, ritual, metafora və d. misal göstərmək olar. Hətta, ən aşağı quruluşlu canlılarda belə oyuna və buna bənzər hansısa davranışı paylaşan siqnal mübadiləsi gedir. Bu siqnallar, yaqın onların ixtisaslaşdıqları məlumat olmayıb daha yüksək məntiqi tipə aiddir” (3, s. 159).

Q.Beytson insanlarda məlumatın və əhəmiyyətli hərəkətlərin belə strukturlaşmasını (framing), həmçinin kateqoriyalaşmasını (labeling) onun mürəkkəbliyinə görə fərqləndirir. “Maraqlıdır ki, belə diferensiaslaşma üçün lüğət kifayət qədər inkişaf etməyib. Bu yüksək səviyyədə abstrakt, lakin həyati əhəmiyyətli markerləri (labels) ötürmək üçün müxtəlif qeyri-verbal vasitələrdən: poza, jest, sifətin ifadəsi, eləcə də kommunikativ situasiya mətnlərindən istifadə edirik” (3, s. 159).

Dünyada virtual məkan genişləndikcə internetdə mövcud olan sosial şəbəkələrin də sayı artır. Şəbəkələrin əsas istifadəçi kütləsi gənc nəslin nümayəndələridir. Bu səbəbdən də gündəlik həyatımızda sosial şəbəkələrin müsbət tərəflərini müşahidə etsək də, kifayət qədər mənfi tərəflərini də görürük. Gənclərin informasiyalarla daha çox maraqlanması səbəbindən onlar internetdən istifadə edən insan qruplarından ən böyüyünü təşkil edir. Yəni informasiyaları hərisliklə qəbul edərək ondan özünəməxsus şəkildə yararlanırlar. Çünki gənclər hər şeylə maraqlanırlar, regionda və bütün dünyada, o cümlədən yaşadıkları cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən məlumatlı olmaq istəyirlər.

Q.Y.Boxonov müasir kommunikasiyaya sosial proses kimi baxıldığını qeyd edir. Onun qənaətinə görə, “kommunikasiyanın hər bir subyektə həm informasiyanı qəbul edən, həm də onu

göndərəndir. Hər bir kommunikativ proses özündə hazırkı (konkret ünsiyyət ssituasiyasını) və keçmişi (yaşanmış təcrübəni) birləşdirməklə gələcəyə yönəlir” (2, s. 7).

Qlobal şəbəkə hazırda milyonlarla insanın həyatının bir hissəsi, onlar üçün azad, intuitiv baxımdan anlaşılıq, biliklər okeanına giriş üçün əlçatan bir məkana çevrilib. İnternet XX əsrin nə demokratik nailiyyətlərindən biri, hətta, deyərdik ki, birincisidir.

Məhz internet sayəsində elmi düşüncədə intibah baş verdi. Dünyanın və özünüdərk inkişafında geniş üfüqlər açıldı. İnternet insanların ənənəvi yollarla, əsasən yaşlıların verdikləri məlumatlar və yazılı ədəbiyyatlar vasitəsi ilə məlumatlar əldə etmək sahəsində alternativ imkanlar yaratdı. Gənc nəsil yaşlıların həyatı ilə bağlı onlardan məharətlə gizlədilər, qənaətlə, məzmun dəyişiklikləri edilərək verilən gerçək məlumatları əldə etməyə də müvəffəq oldular.

KİV-in insanlara təsirində bir sıra funksiyalar müəyyən edilib:

- ekspressiv funksiya;
- konsultativ funksiya;
- direktiv funksiya.

Bu funksiyaların hər biri geniş vəzifələri əhatə edir.

İnternetin ailə üzvlərinə təsiri də insanların bioloji təbiətindəki təqlinə meyilliliyə əsaslanır. Hələ kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlar ətrafda gördüklərini, eşitdiklərini özlərində təqlin edərək istimai təcrübəni mənimsəyir, özündə rəy formalaşdırır, təhlil etmə sisteminə sahib olurlar. Təqlin insanın iradəsindən asılı olmayaraq altşüur tərəfindən nizamlanır. Onun hiss və duyğulama, təsəvvürlərini, münasibətlərinə qədər nüfuz edir. Təqlinin təsiri altında insan onun məqsədini, məramını, istiqamətini anlaya bilmir. Bu prosesdə təqlin edən subyektin fəaliyyəti (burada internet) məqsədyönlü, təsir ediləninə isə kortəbii. Ancaq insan bu təsirlərə şüurlu yanaşaraq ona seçici yanaşmaq imkanına da malikdir. Xüsusilə, əgər söhbət gənclərdən və yetkin şəxslərdən gedirsə, imkanlar daha genişdir.

Tədqiqat ailədaxili münasibətlərlə bağlı olduğundan biz televiziya və internetin bu münasibətlərə təsir edə biləcək tərəflərindən bəhs etməliyik.

Əslində, televiziya və internetin ailədaxili münasibətlərə təsirinə iki fərqli mövqedən yanaşmalıyıq:

- 3) pozitiv təsirindən;
- 4) neqativ təsirindən.

Ona görə əvvəlcə hansı halda bu münasibətlərin pozulmasını və kənar təsirlərə daha açıq olmasını qısa da olsa nəzərdən keçirməliyik.

R.O.Məmmədova ailədə qarşılıqlı münasibətlərdə insanları bir-birinə bağlayan bir neçə amilin olduğunu qeyd edir: fizioloji bağlılıq, bioloji bağlılıq, psixoloji bağlılıq. “Fizioloji və bioloji bağlılığın əsasında emosional bağlılığa cəhd etmə, əhəmiyyətli şəxslər tərəfindən qorunmaq və

müdafiə olunmaq, müstəqil davranışa qabiliyin aşağı enməsi durur. Bu təzahürün ayrılmaz hissəsi aşağıdakılardır: özünəinamsızlıq, köməksizlik hissi, müdafiəyə və köməyə, qəyyumluğa tələbat, emosional yaxınlıq tələbatı, məhəbbət və qəbul olunmaq, mümkün tənhalıqdan və imtinadan yaranan həyəcan” (5, s. 52).

Onun qənaətinə görə, ailəni digər sosial qruplardan fərqləndirən cəhət özündə daha çox təbii davranış və münasibətləri ehtiva etməsidir. Cəmiyyətdə özünü mədəni, təvazökar, qayğıkeş aparan, müxtəlif sosial rolları icra edən insan ailədə tamamilə fərqli davranış nümayiş etdirir, daha təbii, rahat və sərbəst ola bilir. Bu, ailənin psixoloji mühitindən, fərdin mədəni səviyyə-sindən, ailədəki rol davranışından asılı olaraq baş verir. R.O.Məmmədova ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərini bir-neçə laya bölür (5, s. 51).

- Birinci layda ailənin qurulması, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən hüquqi aktlarda göstərilmiş tələblərə uyğun olan münasibətlər yerləşir. Ailə üzvləri öz münasibətlərini həmin hüquqi aktlarda təsbit edilmiş tələblərə uyğunlaşdırmağa çalışırlar.
- İkinci layda şəxsi qarşılıqlı münasibətlər durur. Burada ailə üzvlərinin hər biri arasında qarşılıqlı qaydada şəxsi maraqlar, meyllər, istək durur. Ata-ana, valideyn-övlad, övlad-övlad arasındakı əlaqələrdə bu şəxsi maraqlarda ifadə olunur.
- Üçüncü layda ailə üzvlərinin intim münasibətləri durur. Valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri bu layda əsas yeri tutur. Həmçinin, digər ailə üzvləri arasında da buna bənzər “gizli” əlaqələr olur.

Tədqiqatdan belə aydın olur ki, gərgin və münaqişəli vəziyyət ailədəki vəzifələrin növlərindən, gözləmələrdən, ailədə rol toqquşmalarından, mənafeələrindən yaranır. Valideynlərin şəxsiyyəti, emosional baxımdan stabilliyi, peşə sahəsi və iş rejimi ilə ailə funksiyaları arasında əlaqələndirmə bacarığı münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda bu kimi sosial amillərlə bağlı olaraq ailədə kişi və qadın rolu, eləcə də, ailə üzvlərinin müxtəlif göstəriciləri: sosial qiymətləndirmə, dəyərlər, məsuliyyət hissi dəyişir.

Ailədaxili münasibətlərin, onsuz da bir çox daxili laydakı amillərin təsirlərindən asılı olduğunu nəzərə alsaq, o halda televiziya və internetin təsirlərinin münasibətləri dəyişə bilməsi ehtimalı böyükdür.

Tədqiqatçılar bu qəbildən olan informasiyalara ilk növbədə dezinformasiyaları aid edirlər. Dezinformasiyanın mahiyyəti odur ki, yayılan məlumat jurnalistin, yaxud bu barədə məlumat verənin öz təxəyyülünün məhsulu olub həqiqətə uyğun deyil. Ya yalandır, ya da həqiqətə uyğunlaşdırılıb. Bəzən jurnalistlər bilərəkdən belə dezinformasiyalar yayırlar. Nəticədə problem diqqət mərkəzinə gətirilir. Həqiqətə axtarışı başlayır və aşkar edilir. Ona görə də jurnalistikada belə informasiyalar səmərəli sayılır. Xüsusən, tanınmış şoubiznes nümayəndələri, siyasətçilər və d. sahələrin adamlarının ailə-məişət münasibətləri barədə belə informasiyalar tez-tez yayılır.

İnformasiya mübadiləsinin tarixi inkişafı bir neçə mərhələdən keçib: şifahi; yazılı; kitab; kompüter. Hazırda biz kompüter mərhələsində yaşayırıq. Doğrudur, artıq onun müxtəlif

formaları geniş yayılıb (telefon, planşet və d.). kompüter xidmətləri tədricən telefon xidmətlərinə köçürülməkdədir. İnternetin kompüter forması isə getdikcə, həm də sürətlə aktuallığını itirir. Xüsusilə, ailə-məişət məsələləri ilə bağlı informasiyalar daha çox məhz telefon xidmətlərindən (facebook, whatsApp, messenger) alınır.

Kompüter, hər şeydən əvvəl insan münasibətlərinin sosial-mədəni diapozonun genişləndirir. Ailədə nə qədər insan varsa, onlar yerləşdikləri məsafədən asılı olmayaraq telefon vasitəsi ilə mütəmadi əlaqə qura bilir, hətta, bir-biriləri ilə görüntü vasitəsi ilə əlaqə saxlayırlar. Şəxsiyyətə təsiri baxımından kompüterin aşağıdakı xidmətlərini önə çəkilir:

- şəxsiyyətin dünyagörüşü, mənəvi psixoloji vəziyyətinin dəyişməsinə təsir göstərən informasiya axını;
- təsdiq edilməmiş, ala-yarımçıq, natamam informasiyaların ötürülməsi;
- yayılan informasiyaların heç də həmişə düzgün qavranılmaması.

C.Brayant, C.Tompson (6), N.T.Kolesnik (7), O.P.Makuşina (8) və b. sübut ediblər ki, informasiyanın təsir yükü yalnız onun özünün məzmunu ilə məhdudlaşmır. Onun nəticəsi ötürülən informasiyanın özündən qat-qat güclü pozitiv və ya neqativ energetik effekt yaradır. Buna səbəb informasiyanın parametrlərinin özündən üstün olmasıdır.

Tədqiqatçılardan O.Y.Drozdo (9), T.V.Konyuxina (10), V.A.Mişenko (11) isə bildirirlər ki, internet aləmində ünsiyyət quranların əhatə dairəsi real həyatdan qat-qat çoxdur. Onların böyük əksəriyyəti təlqinə və hipnoza açıq insanlardır (xüsusilə yeniyetmə və gənclər). Oyun, əyləncə, qrup adı ilə istifadəçilərin şüuraltına müxtəlif istiqamətli proqramlar yeridilir. Virtual aləmə yeridilən “viruslar”ın xüsusi funksiyaları olur. Onların böyük bir qismi istifadəçiləri zombiləşdirməyə xidmət edir.

Çox zaman ailələrdə internet və televiziyanın təsiri haqqında onun nəticələr üzə çıxdıqda xəbər tutur, “həyacan təbili çalır”. Uşağı asılılıqdan qurtarmaq üçün həkimə, psixoloqa, pedaqoqa, hətta, falçy da aparılara rast gəlmək olur. Bu vaxta qədər isə ya televiziya, ya da internet öz işini görmüş olur. Nələr baş verir?

Ailədaxili münasibətlərə iki baxımdan yanaşsaq, bu münasibətlərin korlanmasında 2 əsas səbəb varsa onlardan birincisi - ailədə rol qarışmalarıdır. İlk növbədə valideynlərdən hansısa biri internetin təsirinə düşür. Biz bunu “virtual xəyanət” adlandıra bilərik.

Sosial şəbəkələrdən qeyri-düzgün istifadə səbəbindən artıq Azərbaycanda son bir neçə ildə “virtual xəyanət” termini formalaşmağa başlayıb. Bir çox hallarda qadınlar həyat yoldaşlarından eşitmədikləri sözləri sosial şəbəkədə çoxundan eşidirlər. Qulaq buna öyrəndiyindən daha çox eşitmək istəyir və beləliklə, mənəvi aşınma baş verir. Boşanmalara sosial şəbəkələrin təsirinə münasibət bildiren Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin İnformasiya və Analitik Araşdırmalar Şöbəsinin məsləhətçisi *A.Veyselova bunları bildirir*: “İnsan həyatının asanlaşdırılması üçün texnologiyalar vacib olsa da, bir çox hallarda insanı real dünyadan, real həyatdan ayırır. İnsan özünü virtual dünyada görür. Sosial şəbəkənin təsirindən ailədaxili münaqişələr, problemlər baş verir. Biz heç kimə deyə bilmərik ki,

texnologiyalardan, kompüterdən istifadə etməyin. Hər kəs özü bundan nə dərəcədə istifadə olunmağını müəyyən etməlidir. Komitə bununla bağlı sadəcə ailələrlə söhbətlər aparır, maarifləndirmə işləri görür və tövsiyələrini edir” (13).

Bütün bunlar göstərir ki, televiziya və internet proqramlarını özündə birləşdirən sosial şəbəkələrin ailədaxili münasibətlərə təsiri qaçılmazdır. Bu təsir həm psixoloq, həm də sosioloqlar tərəfindən müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Bizim vəzifəmiz bu məsələnin ailə quracaq gənclərə eləcə də nikahda olan cütlüklərə necə təsir etdiyini aydınlaşdırmaq və əlverişli yollar göstərməkdir.

NƏTİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, KİV-lərin ailədaxili münasibətlərə təsiri qaçılmazdır. Bu təsir mexanizminin müsbət və mənfi tərəfləri təbii ki var və olacaqdır. Həmçinin bizim əsas rolumuz insanları bu mənfi təsirlərlə bağlı maarifləndirmək və KİV-lərin ailədaxili münasibətlərə təsirini daha düzgün, məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirməkdir. Bu zaman qədim Çin müdriklərinin bir kəlamı yerinə düşər: “Əgər güclü külək əsirsə, onun qarşısını almaq üçün hündür və möhkəm divarlar tikmək lazım deyil, sadəcə yel dəyirmanları tikib güclü küləkdən başqa məqsədlər üçün – enerji almaq üçün istifadə etmək lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Артамонова Е. И., Екжанова Е. В., Зырянова Е. В. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. М.: Академия, 2002, 146 с.
2. Бохонов Г.Ю. Влияние средств массовой информации на формирование личности детей и подростков// МГТУ, 2016, 31 с.
3. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. М.: Смысл, 2000, 476 с.
4. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Дж. Психология межличностных коммуникаций. СПб., Речь, 2000, 300 с.
5. Məmmədova R.O. Ailədaxili münasibətlərin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri // psixol. elm üzrə fəl. dok. diss..., 2017, 153 s.
6. Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М.: Вильянс, 2004, 432 с.
7. Колесник Н.Т. Влияние особенностей семейного воспитания на социальную адаптированность детей //авторeref... канд. пед. наук. М.: 1999, 188 с.
8. Макушина О.П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте // Вопросы психологии, 2002, №5, с. 135-144
9. Дроздов О.Ю. Массовая коммуникация как фактор агрессивного поведения // Вестник Харьковского университета, № 483, 2000, с. 51-59

10. Конюхова Т.В. Влияние сми на массовое сознание в информационном обществе // Фундаментальные исследования, 2005, № 3, с. 71-72
11. Мищенко В.А. Формирование образа семьи в средствах массовой информации// дисс...на соискание уч. степ. кан. соц. наук. М.: РГГУ, 2014, 248 с.
12. <http://gtmarket.ru/laboratory>. Что такое коммуникация? Никлас Луман
13. <http://virtualaz.org>
14. <http://publika.az/news/qir>
14. <http://www.psyworld.ru>

**THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIETY ON THE FORMATION OF
GENDER ROLES IN MODERN TEENAGERS**

MÜASİR YENİYETMƏLƏRDƏ GENDER ROLLARININ FORMALAŞMASINA
CƏMİYYƏTİN PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Ulviyya NAHMATOVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Department of General Psychology,
Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan
orcid.org/0000-0001-5335-5372

ABSTRACT

Gender roles refer to the expected way of thinking and behaving for both men and women. Based on this position, a man is strong, independent, active, aggressive, focused on personal interests, and so on. Special attention is paid to the fact that a woman is gentle, tolerant, weak, dependent, emotional, polite, and focused on the interests of the family.

Gender roles begin to take shape during teenager, the age of self-awareness. Thus, in addition to the difficulties of teenager, the transition from childhood to adulthood, the stage of crisis, today, at the same time, the vague role of gender for teenagers is added. Psychological literature shows gender roles that include masculine, feminine and androgenic (both masculine and feminine) qualities.

Therefore, we conducted a survey of Sandra Bem, which examines the degree of masculinity and femininity of the personality, to determine the level of development of gender roles in teenager boys and girls in our country. We conducted the survey among 260 teenagers at the Republican Lyceum of Chemistry and Biology, Secondary School No. 229, Secondary School No. 151 and Secondary School No. 5 in Baku. 130 girls and 130 boys took part in the survey. In the survey, we presented 60 individual qualities to teenager girls and boys, and asked them to border the number that best suited them and not to mark those that did not. The survey found that 65% of teenager girls develop feminine, 21% androgen, and 14% masculinity. 42% of teenager boys develop feminine, 36% androgenic and 22% masculine qualities. The survey showed that the formation of feminine qualities in teenager boys is above normal. The main reason for this is the role of women in the upbringing of teenager boys in the family and school environment. To solve this problem, we must first pay attention to this problem, educate everyone and try to solve the problem together with the public. Because gender roles are not biologically predetermined, they are socially formed later. That is why special attention should be paid to sexual education in teenagers. Because many factors contribute to the formation of gender roles in teenagers: family, school, culture, media, social media, etc. in short, it has a psychological effect on society as a whole.

Key words: *Gender roles, teenager, masculine, feminine, androgenic, society.*

XÜLASƏ

Gender rolları dedikdə, qadın və kişi üçün gözlənilən düşüncə və davranış tərzini nəzərdə tutulur. Bu mövqedən çıxış edərək, kişinin güclü, müstəqil, aktiv, aqressiv, şəxsi mailiyyətlərə

yönəlmiş və s. qadının isə zərif, dözümlü, zəif, asılı, emosional, nəzakətli, ailənin maraqlarına istiqamətlənmiş olmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Gender rolları özünüdərk etmə yaşı olan yeniyetmə yaş dövründə formalaşmağa başlayır. Belə ki, yeniyetməlik dövrünün çətinliklərinə, uşaqlıqdan yetkinliyə keçidə, böhran mərhələsinə, bu gün, eyni zamanda yeniyetmə üçün gender rolunun aydın olmayan ifası da əlavə olunur. Psixoloji ədəbiyyatda maskulin (kişiyə xas), femin (qadına xas) və androgen (həm kişi, həm də qadına xas) keyfiyyətləri özündə təzahür etdirən gender rolları göstərilir.

Buna görə də biz ölkəmizdə yeniyetmə oğlan və qızlarda gender rollarının hansı səviyyədə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək üçün Sandra Bem-in şəxsiyyətin maskulinlik və feminlik dərəcəsinin tədqiq edən anket – sorğusunu keçirdik. Anket – sorğunu Bakı şəhərində Kimya – Biologiya Təmayüllü Respublika Liseyi, 229 № li tam orta məktəb, 151 № li tam orta məktəb, 5 № li tam orta məktəbdə 260 yeniyetmə arasında keçirdik. Sorğuda 130 qız, 130 oğlan iştirak edirdi. Biz sorğuda yeniyetmə qız və oğlanlara 60 fərdi keyfiyyət təqdim etdik və onlardan hansı onlara uyğun gəlirsə həmin nömrəni haşiyəyə almaqlarını, uyğun gəlməyənlərə isə heç bir işarə qoymamaqlarını xahiş etdik. Sorğu nəticəsində məlum oldu ki, yeniyetmə qızların 65% - ində femin, 21% - də androgen, 14% - də isə maskulin keyfiyyətlər formalaşır. Yeniyetmə oğlanların isə 42% - də femin, 36% - də androgen, 22% - də maskulin keyfiyyətlər formalaşır. Anket – sorğudan məlum oldu ki, yeniyetmə oğlanlarda femin keyfiyyətlərin formalaşması normadan yuxarıdır. Bunun əsas səbəbi kimi isə ailə və məktəb mühitində yeniyetmə oğlanların tərbiyəsində qadınların böyük rol oynamasıdır. Bu problemi həlli üçün ilk öncə diqqəti bu problemə yönəltmək, hər kəsi maarifləndirmək və ictimaiyyətlə bir yerdə problemi aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Çünki, gender rolları bioloji olaraq öncədən təyin edilmir, sosial olaraq sonradan formalaşır. Məhz buna görə də yeniyetmələrdə cinsi tərbiyəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ona görə ki, yeniyetmələrdə gender rollarının formalaşmasına bir çox amillər: ailə, məktəb, mədəniyyət, KİV, sosial media və s. bir sözlə, bütövlükdə cəmiyyət psixoloji təsir göstərir.

Açar sözlər: *Gender rolları, yeniyetmə, maskulin, femin, androgen, cəmiyyət.*

GİRİŞ

Gender yanaşmasına görə kişi və qadının davranışındakı fərqlər təkcə fizioloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də hər bir mədəniyyətdə kişilik və qadınlıq haqqında formalaşan təsəvvürlərə görə təyin edilir. Bu fikrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, eyniliyi və fərdiliyi özündə birləşdirən gender rolları da sosial mühitdə, yəni cəmiyyətdə formalaşır.

Müasir dövrdə yeniyetmələrə nəinki ailə, məktəb və sosial mühit, eyni zamanda yeni informasiya texnologiyaları, dinlədikləri musiqi və izlədikləri filmlər də daxil olmaqla kütləvi informasiya vasitələri, bir sözlə bütövlükdə cəmiyyət onların sosiallaşmasına böyük təsir göstərir. Belə ki, ənənəvi ilə yanaşı, yeni sosiallaşma qüvvələri də gender stereotiplərinin saxlanmasına və ötürülməsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, gender rolları dedikdə, qadın və kişi üçün gözlənilən düşüncə və davranış tərzi nəzərdə tutulur. Bu mövqedən çıxış edərək, kişinin güclü, müstəqil, aktiv, aqressiv, şəxsi

mailiyyətlərə yönəlmiş və s. qadının isə zərif, dözümlü, zəif, asılı, emosional, nəzakətli, ailənin maraqlarına istiqamətlənmiş olmasına xüsusi diqqət yetirilir [5].

YENİYETMƏLƏRDƏ GENDER ROLLARININ FORMALAŞMASINA CƏMIYYƏTİN PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Gender rolları özünüdərkətmə yaşı olan yeniyetmə yaş dövründə formalaşmağa başlayır. Belə ki, yeniyetməlik dövrünün çətinliklərinə, uşaqlıqdan yetkinliyə keçidə, böhran mərhələsinə, bu gün, eyni zamanda yeniyetmə üçün gender rolunun aydın olmayan ifası da əlavə olunur [3]. Psixoloji ədəbiyyatda maskulin (kişiyə xas), femin (qadına xas) və androgen (həm kişi, həm də qadına xas) keyfiyyətləri özündə təzahür etdirən gender rolları göstərilir.

Ümumiyyətlə, gender terminini söyləyərkən ilk ağıla gələn hər zaman qadınlar, onların hakları, hüquqları olub. Ancaq burda təkcə qadının hüquqlarından yox, insan hüquqlarından söhbət getməlidir. Yəni kişi, qadın, uşaq fərqi yoxdur. Bu gün cəmiyyətimizdə tez ailə qurmağa məcbur edilən qızlarla yanaşı, cinsi zorakılığa məruz qalan, həyatları məhv edilən oğlanlar da var. Həyat yoldaşı tərəfindən döyülən qadınlarla yanaşı, ərinə, uşaqlarını atan, başqa kişi ilə ailə quran qadınlar da var. Bu günə kimi ancaq hər zaman məsələyə bir tərəfli baxılıb. Unutmayaq ki, kişiləri də məhz bu cür yetişdirən qadınlardır. Bu gün oğlunu küçənin ortasında döyüb, təhqir edən ana fikirləşmir ki, həmin uşaq da gələcəkdə öz həyat yoldaşını övladının qarşısında döyəcək. Qadın və kişi həm bioloji, həm fizioloji, həm də psixoloji cəhətdən fərqli yaradılıbsa, necə deyə bilərik ki, onlar bərabərdir və eyni hüquqlara, vəzifələrə və rollara malikdir. Məhz buna görə gender bərabərliyi anlayışı əvəzinə gender ədaləti anlayışı işlədilsə daha yaxşı olar. Müasir dövrdə qadınlarımız öz hüquqlarını bərpa edə bilib, səsvermə hüququ var, istədiyi vəzifədə çalışa bilir, ailədə söz haqqı var. Bunlar hamısı təqdirəlayiqdir. Lakin bu o demək deyil ki, qadın öz xanımlığını və zərifliyi də itirməlidir və ya bir kişi öz hökmlülüyünü əldən verməlidir. Belə bir kişini heç bir qadın da qəbul etməz. Qadın istəyər ki, kişi güclü, hökmlü olsun, ailəsini qoruya bilsin, yeri gələndə vətəninə müdafiəsinə hazır olsun. Lakin hazırkı cəmiyyətimizdə gender rollarının kəskin şəkildə dəyişdiyini görürük. Bu isə bizə həyacan təbili çalmağa vadar edir. Belə ki, yeniyetmə oğlan və qızlarda formalaşan gender rollarında müəyyən dərəcə dəyişiklik özünü göstərir. Bu cür dəyişikliklərə əsasən yeniyetmə oğlanlarda rast gəlmək olar. Çünki yeniyetmə oğlanların müəyyən bir qismində femin xüsusiyyətlər, məsələn, asılılıq, zəriflik, utancaqlıq və s. kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Buna səbəb isə cəmiyyətdə qadınların oğlan tərbiyəsində daha çox rol oynaması, onlarla daha çox münasibətdə olmalarıdır. Buna görə də istər – istəməz qadınların davranış və düşüncə tərzini yeniyetmə oğlanların şüuraltına ötürülür. Bu da, zamanla özünüdərkətmə yaş dövrü olan yeniyetməlik dövründə oğlanların davranış və düşüncə tərzində özünü göstərir. Məhz buna görə də yeniyetmə oğlan və qızlarda gender rollarının formalaşmasında qadınla yanaşı, kişilərin rolu da müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bir atanın sadəcə, tamamilə maskulin keyfiyyətlərə malik biri olması yetərli deyil. Bir rol modeli olması üçün atanın eyni zamanda yeniyetməylə münasibətdə olması da şərtidir. Bu problemə yalnız ailədə deyil, eyni zamanda təhsil müəssisələrində qadınların üstünlüyü və uşaq və yeniyetmələrlə münasibətdə olması, əlbəttə ki, təsirsiz ötürülmür. Yəni yeni nəslin hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bütövlükdə cəmiyyət məsuliyyət daşıyır.

GENDER ROLLARININ TƏDQIQI İLƏ BAĞLI APARILAN ANKET - SORĞU

Biz ölkəmizdə yeniyetmə oğlan və qızlarda gender rollarının hansı səviyyədə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək üçün Sandra Bemın şəxsiyyətin maskulinlik və feminlik dərəcəsinin tədqiq edən anket – sorğusunu keçirdik. Anket – sorğunu Bakı şəhərində Kimya – Biologiya Təmayüllü Respublika Liseyi, 229 № li tam orta məktəb, 151 № li tam orta məktəb, 5 № li tam orta məktəbdə 260 yeniyetmə arasında keçirdik. Sorğuda 130 qız, 130 oğlan iştirak edirdi. Biz sorğuda yeniyetmə qız və oğlanlara 60 fərdi keyfiyyət təqdim etdik və onlardan hansı onlara uyğun gəlirsə həmin nömrəni haşiyəyə almaqlarını, uyğun gəlməyənlərə isə heç bir işarə qoymamaqlarını xahiş etdik. Sorğu nəticəsində məlum oldu ki, yeniyetmə qızların 65% - ində femin, 21% - də androgen, 14% - də isə maskulin keyfiyyətlər formalaşır. Yeniyetmə oğlanların isə 42% - də femin, 36% - də androgen, 22% - də maskulin keyfiyyətlər formalaşır. Anket – sorğudan məlum oldu ki, yeniyetmə oğlanlarda femin keyfiyyətlərin formalaşması normadan yuxarıdır. Bunun əsas səbəbi kimi isə ailə və məktəb mühitində yeniyetmə oğlanların tərbiyəsində qadınların böyük rol oynamasıdır. Bu problemi həlli üçün ilk öncə diqqəti bu problemə yönəltmək, hər kəsi maarifləndirmək və ictimaiyyətlə bir yerdə problemi aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Çünki, gender rolları bioloji olaraq öncədən təyin edilmir, sosial olaraq sonradan formalaşır. Məhz buna görə də yeniyetmələrdə cinsi tərbiyəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ona görə ki, yeniyetmələrdə gender rollarının formalaşmasına bir çox amillər: ailə, məktəb, mədəniyyət, KİV, sosial media və s. bir sözlə, bütövlükdə cəmiyyət psixoloji təsir göstərir.

Gender rollarını qəbul etməkdə səhv bir şey yoxdur. Məsələn, evdə qalmaq, ana olmaq istəyirəm, ancaq bu cəmiyyət və ya ənənənin məni məcbur etməsiylə bağlı bir şey deyil, bu fərdi seçimdir. Gender rollarında problem ondadır ki, insanlar bir xətti tutub zülmkar ola bilərlər. Bir gənc qadın həkim olmaq və ya gənc bir kişi müəllim olmaq istəyirsə, buna göz yummammaq dünyanın ürərinə düşən məsuliyyətdir. Əgər bir həkim xəstəni müalicə edə bilirsə, o zaman cinsiyyətin nə əhəmiyyəti var? Əgər bir müəllim bir şagirdi öyrədə bilirsə, həmin şagirdin yalnız öz müəlliminin cinsinə görə öyrənmək hüququndan imtina etməlidir? Bir kişi ağlamaq istəsə, ağlasın. Kişilər də qadınlar kimi hiss edirlər [7]. Məsələ burda deyil, sadəcə insanlar tutduqları vəzifəyə görə cinsi rolları da dəyişməyə çalışırlar. Bir qadının həkim olması ilə özünü kişi kimi aparması arasında fərq vardır. Bu onun seçimidir. Əsas o deyil ki, sən hansı vəzifədəsən, əsas odur ki, sən cinsinə müvafiq rolunu düzgün ifa edə bilirsənmi? Bir qadın öz xanım - xatınlığını, zərifliyini və ya bir kişi öz mərdliyini, hökmlülüyünü qoruyub saxlaya bilibmidir?

NƏTİCƏ

Ailə kiçik bir dövlətdir və cəmiyyətin aynası rolunda çıxış edir. Demək ki, yeniyetmələrdə gender rollarının formalaşmasının təməli ailədən başlayır. Sonra bağça yaş dövründə qadın tərbiyəçilərin himayəsində qadına xas keyfiyyətləri mənimsəyir. Sonra məktəbə gedən şagird burda da qadın müəllimlərin təsirinə məruz qalır. Heç bir şey təsirsiz ötürmür. Biz birdən – birə hər şeyi dəyişə bilmərik, lakin profilaktik tədbirlər görə bilərik. Belə ki, qadın müəllimləri

birdən – birə kişi müəllimlərlə əvəzləyə bilmərik, lakin onların uşaqlara, xüsusilə də özünüdərk etmə yaş dönmündə olan yeniyetmələrə düzgün münasibətin göstərilməsini psixoloji maarifləndirmə yolu ilə aşılaya bilərik. Çünki münasibətdən çox şey asılıdır. Əgər maskulin keyfiyyətlərə malik olan ata öz oğlu ilə heç vaxt keçirmir, onunla ünsiyyət qurmur, bir sözlə münasibət yaratmırsa onun üçün model ola bilməyəcək. Çünki insan şəxsiyyəti cəmiyyətdə və onunla qarşılıqlı münasibətində formalaşır.

ƏDƏBİYYATLAR:

1. Abbaszadə N.C. Gender probleminin psixoloji aspektləri. Mühazirələr kursu. Bakı: Qərb Universitetinin Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2002.
2. Ağayeva Kifayət. Azərbaycanda gender məsələləri, Bakı – 2014, 409 s.
3. Əlizadə. Ə.Ə. Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı: 2009, 576 səh.
4. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası, dərs vəsaiti. Bakı: 2017, 288 səh.
5. İbrahimbəyova R. Gender teminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: 2015, 237 səh.
6. Шон Берн. Гендерная психология. Санкт-Петербург, 2001.
7. https://www.huffpost.com/entry/gender-roles-media_b_5326199

MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ
SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INSTITUTIONS' ORGANIZATION

Nübar ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant

Nubar AHMADOVA

Azerbaijan University of Languages, PhD student

ÖZƏT

Hazırda yeni müəssisələrin təşkilində sosial-psixoloji məsələlər ciddi şəkildə nəzərə alınır. Bu sahədə dünya elmində geniş araşdırmalar aparılır. Məqalədə də yeni yaradılan müəssisələrin təşkilinin sosial-psixoloji problemləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Müəssisələrin təşkili, ilk növbədə səriştəli və peşəkar kadrların seçilməsindən başlanır. Bundan sonra kadrların fəaliyyəti səmərəli şəkildə tənzimlənməlidir. Rəhbər kadrlar tərəfindən onların fəaliyyətinə nəzarət həyat keçirilməli, fəaliyyətin nəticələri qiymətləndirilməlidir. Digər məsələ müəssisədəki qarşılıqlı (şəxsiyyətlərarası) münasibətlərdə müsbət psixoloji iqlimin qorunmasıdır. Müəssisədə elə bir iqlim şəraiti yaradılmalıdır ki, kollektiv üzvləri səmərəli, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərə bilsinlər. Bunun üçün bir sıra tələbləri gözləmək tələb olunur. Həmin tələblərdən biri “şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsi”nin qorunmasıdır. Biz bilirik ki, müasir dövrün insanı çoxsaylı siyasi, ictimai, iqtisadi və sosial təsirlərlə üzləşir. Bu həqiqətlər insanı bir sıra problemlərlə üz-üzə qoyur. Bəziləri özünün mənəvi-psixoloji sağlamlığını qorumaq iqtidarında olmurlar. Bu kimi təsirlərə tab gətirmək üçün kollektivdə hər bir insanın özünün sosial və psixoloji təhlükəsizliyini hiss edəcək yeni bir mənəvi – psixoloji mədəniyyət formalaşdırmaq lazımdır. Şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsini qorumaq üçün, bir tərəfdən onun özündə daxili tarazlığına zərər verə bilən xarici təsirlərə qarşı müqavimət göstərmək bacarığını inkişaf etdirmək, digər tərəfdən isə belə təsirlərə qarşı normal idarəetmə sistemi yaratmaq lazım gəlir. Təhsil sistemindəki pedaqoji kollektivlərdə müsbət psixoloji iqlim yaradaraq kadrların psixoloji müdafiəsini təmin edəcək amillər içərisində cəmiyyətdə bərqərar olmuş sosial münasibətlər, mənəvi-psixoloji mühit ön plana keçir. Bununla yanaşı, kollektivi təmsil edən fərdlərin şəxsiyyətlərarası münasibətləri də öz təsirini göstərir. Ona görə də nəticələrin yüksək olması üçün kollektiv üzvlərinə əverişli psixoloji iqlim şəraiti yaradılmalıdır. Məhz əlverişli psixoloji iqlim şəraitində onlar yaradıcı fəaliyyət göstərərək müəssisənin yüksək uğurlar əldə etməsinə nail ola bilirlər. Digər tərəfdən, müəssisədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin fəaliyyətində iş keyfiyyətinin artırılmasına sistemli nəzarət həyata keçirilməlidir. Mütəxəssislərin öz işinə məsuliyyətli münasibətini, müəssisənin uğurlarında maraqlı olmalarını təmin etmək rəhbərliyin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Açar sözlər: müəssisənin təşkili, idarəetmənin sosial psixologiyası, kollektivin formalaşdırılması, psixoloji iqlim, psixoloji müdafiə, qarşılıqlı münasibətlər, koqnitiv fəaliyyət.

ABSTRACT

At present, socio-psychological issues are taken into account in the organization of new enterprises. Extensive research is being conducted in this field in world science. The article also focuses on the socio-psychological problems of the organization of newly established enterprises. The organization of enterprises begins, first of all, with the selection of competent and professional staff. After that, personnel activities must be effectively regulated. Managers should monitor their activities and evaluate the results of their activities. Another issue is the protection of a positive psychological climate in the interaction (interpersonal) relations in the enterprise. The climatic conditions must be created in the enterprise so that the members of the collective can work effectively, independently and creatively. This requires waiting for a number of requirements. One of these requirements is the defence of the psychological protection of the individual. We know that modern man faces many political, social, economic and social influences. These truths pose a number of problems. Some are unable to maintain their spiritual health. In order to withstand such influences, it is necessary to form a new spiritual and psychological culture in the collective, in which each person will feel his own social and psychological security. In order to protect the psychological protection of the individual, it is necessary, on the one hand, to develop the ability to resist external influences that can damage his internal balance, and on the other hand, to create a normal management system against such influences. Among the factors that will ensure the psychological protection of personnel by creating a positive psychological climate in the pedagogical staff of the education system, the social relations established in the society, the moral and psychological environment come to the fore. At the same time, the interpersonal relationships of the individuals who represent the team also have an impact. Therefore, in order to achieve high results, it is necessary to create a favorable psychological climate for team members. It is in a favorable psychological climate that they can achieve great success by acting creatively. On the other hand, the activities of specialists working in the enterprise should be systematically monitored to improve the quality of work. One of the important issues facing the management is to ensure that professionals have a responsible attitude to their work and are interested in the success of the enterprise.

Key words: enterprise organization, social psychology of management, team formation, psychological climate, psychological protection, mutual relations, cognitive activity.

GİRİŞ

XXI əsrdə, elm və texnika daha böyük sürətlə inkişaf etməkdə, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yeniləşmələr baş verməkdədir. Baş verənlərin fonunda pedaqoji elmlər sistemində idarəetməyə yeni yanaşmaların meydana gəlməsi də təbiidir. Belə ki, öyrənlərə hazır biliklərin verildiyi ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq, yeni təlim metodları, təlim prosesinə yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi, yeni idarəetmə qaydalarının da yaradılmasını tələb edir.

Hər kəsə məlumdur ki, son illərdə təhsilin məzmununda böyük dəyişikliklər gedir. Aparılan işlərin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün bir çox yeni sənədlər toplusu işlənir, qanunlar qəbul edilir, sərəncamlar verilir. Belə bir şəraitdə yeni yaradılan təhsil müəssisələrinin idarə olunması və həmin müəssisələrdə insanlar arasındakı münasibətlərə yeni tərzdə yanaşma zərurətə çevrilir. Bütün bunlar psixologiya elmi qarşısında müəssisələrin təşkilinin elmi-praktik istiqamətlərini müəyyən etmək, yarana biləcək problemlərin həlli yollarını göstərmək tələbi qoyur. Ona görə də rəqabətin güclü olduğu, texnologiyaların intensiv olaraq yeniləşdiyi hazırkı şəraitdə bu məsələlərin təxirə salınmadan necə həll edilməsi barədə düşünmək, yeni elmi faktlar ortaya qoymaq lazım gəlir, tələbi yaranır. Bu isə bilavasitə sosial psixologiyanın predmetinə aid olan məsələdir. Bizim vəzifəmiz isə müəssisələrin təşkili və fəaliyyətində insan resurslarının idarə olunmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Ancaq biz burada, hələlik təhsil sistemində yeni müəssisələrin təşkilinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdıraraq nəticələri ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ BİLİKLƏRİN TƏTBİQİ

Hər bir müəssisədə müvəffəqiyyət əldə edilməsində bu sahənin fərqli tələblərlə nəticələrə doğru istiqamətləndirilməsi lazım gəlir. Həmin vəzifə rəhbər kadrların üzərinə düşür. Heç bir rəhbər kadr öz fəaliyyətini bütünlüklə şəxsi düşüncə və bacarıqları ilə tənziqləmir. O daim rəhbərlik etdiyi müəssisənin təşkilində və idarə olunmasındakı dünya elminin və təcrübəsinin nailiyyətlərinə arxalanmalı olur, lakin heç də hər bir cəmiyyət digər bir cəmiyyət üçün nəzərdə tutulmuş elmi faktları, idarəetmə vasitələrini olduğu kimi özünə uyğunlaşdırma bilmir. Çünki burada etnik və mədəni fərqlər özünü göstərəcəkdir. Bu baxımdan problemin mahiyyətini geniş şəkildə aydınlaşdırmağa, hər şeydən əvvəl, dünya elmində yeni müəssisələrin təşkili qaydalarını, insan resurslarının idarə edilməsi sistemini ciddi şəkildə öyrənməyə, nəhayət, respublikamız üçün onun əlverişli nəticələrini, vasitə və metodlarını, aydın və yığcam modellərini təklif etməyə xüsusi ehtiyac yaranır.

Müəssisələrin (burada təhsil müəssisələrini) təşkilinin sosial-psixoloji problemlərini araşdırarkən diqqəti çəkən ilk məsələ - əmək kollektivlərinin formalaşdırılması və idarə edilməsidir (7). Dünya elmində idarəetmə psixologiyasında və sosiologiyasında tanınan çoxsaylı tədqiqatçılar vardır. Bizə idarəetmə problemi ilə bağlı bir çox tədqiqatçıların (A.Fayol, F.Teylor, R.Robertson, V.Bennis, B.Hans, R.M.Falmer, İ.S.Yakimanskaya, T.İ.Şamova, P.İ.Tretyakov) və b. araşdırmaları məlumdur. Onlar elmdə idarəetmə ilə bağlı yeni nəzəriyyələr işləyib hazırlamış, təşkilatın fəaliyyətinin monitoring və attestasiyası, əməkdaşların iş keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etmiş, təcrübəsini yaratmışlar. R.İ.Əliyev məsələyə münasibət bildirərək qeyd edir ki, “idarəetmənin müxtəlif növləri olduğu qəbul edilmişdir. Onlardan biri istehsalın idarə olunması (iqtisadi, təsərrüfat və s.), digəri sosial-siyasi idarəetmə (qrup, xalq, müxtəlif peşə işçiləri və s.), üçüncü isə cəmiyyətin bütövlükdə və onun hər bir üzvünün ayrılıqda əxlaqi-mənəvi həyatının idarə olunmasıdır. Əlbəttə, real həyatda bunların hər üçü bir-birilə sıx bağlıdır” (2, s. 66)

N.N.Sulim müəssisənin təşkili və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sahəsində psixologiya elmindəki real vəziyyəti belə izah edir: “Müəssisənin təşkilatı mədəniyyətini qiymətləndirmək problemi olduqca mürəkkəb və vaxt aparan məsələdir. Psixologiya nəzəriyyəsi və praktikasında, ilk növbədə, psixoloqlar tərəfindən modelləşdirilən peşəkar fəaliyyət tapşırıqlarının real məzmununa uyğunluğu məsələsi hələ tamamilə həll edilməmişdir. İnkişaf etmiş tədqiqat metodikası isə problemin nəzəri təhlilinə, istifadə olunan anlayışların operativləşdirilməsinə və eksperimental tədqiqat metodlarının tətbiqinə əsaslanır” (11, s. 84).

Bununla yanaşı, idarəetmə sahəsində kollektivlərin formalaşdırılmasının sosial-psixoloji, eləcə də sosial-pedaqoji məsələləri: qarşılıqlı münasibətlər, əməyin psixologiyası, fəaliyyətin koqnitiv tələblər əsasında tənzimlənməsi, fəaliyyətin yaradıcı təşkili və d. problemlərin öyrənilməsinə də xeyli tədqiqatlar həsr olunub. Bu sahədə A.V.Petrovski, V.V. Şpalinski (10), B.D.Parigin (8), V.B.Olşanski (9), U.K. Ələkbərov, E.S.Lourens (12) R.R.Abutalıbov (1) və b. tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Son dövrlərdə aktuallaşan, xüsusilə təhsil sistemində işləyənlərin peşə fəaliyyətində müasir texnologiyaların tətbiqi məsələsi də gündəmdədir. Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, “istehsalat prosesi kimi pedaqoji prosesin də həmişə özünəməxsus texnologiyası olub. Artıq bəzi müəlliflər (məs. N.V.Basova, O.K.Selevko və b.) problemlə təlimi, işgüzar oyunları, modul təlimi, suqgestiv təlimi, Valdorf pedaqogikasını, V.F.Şatalovun pedaqoji sistemini, kompüter təlimini və s. təlim texnologiyası kimi təhlil etmişlər” (3, s. 205).

Digər məsələ - kollektivlərdə müsbət psixoloji iqlimin formalaşdırılmasıdır. Elə bir iqlim ki, kollektiv üzvləri orada səmərəli, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərə bilsinlər. Q.A.Vinoqradova bunun üçün bir sıra tələblərin gözlənilməli olduğunu xatırladır. Həmin tələblərdən biri də “şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsi” anlayışında öz əksini tapır: “Müasir dövrün həqiqətləri insanı hər addımda sosial-psixoloji yetkinliyinin, əsəb-psixi balanslaşdırmanın və mənəvi-psixoloji sağlamlığının ciddi sınaqları qarşısında qoyur. Bu təzyiqə tab gətirmək üçün kollektivdə hər bir insanın özünün sosial və psixoloji təhlükəsizliyini hiss edəcək yeni bir mənəvi - psixoloji mədəniyyət formalaşdırmaq lazımdır. Sosial təminat cəmiyyətdə fərdin həyatını təmin edən - sosial, hüquqi, iqtisadi və s. norma və təminatlardır. Şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsi isə daha çox özündə şəxsiyyətin müstəqilliyinə, psixoloji sağlamlığına və daxili tarazlığına zərər verə bilən xarici təsirlərə qarşı müqavimət göstərmək istəyini və qabiliyyətini əks etdirən fərqli bir anlayışdır” (6, s. 6).

A.M.İsayeva təhsil sistemindəki pedaqoji kollektivlərdə onların psixoloji müdafiəsini təmin edəcək müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasının mümkünlüyünü bir sıra amillərlə əlaqələndirir: “Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasına təsir edən amillər nəzərdən keçirilərkən bu amillər içərisində iqtisadi, ictimai təsirlərlə cəmiyyətdə bərqərar olmuş sosial münasibətlər, mənəvi-psixoloji mühit ön plana keçir. Bununla yanaşı, pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasına kollektivi təmsil edən fərdlərin şəxsiyyətlərarası münasibətləri də öz təsirini göstərir” (5, s. 4)

Müəllif bunlardan başqa, pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaranmasına həmin kollektivi təmsil edən fərdlərin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini də bildirir. Məhz bu səbəbdən, hazırda təhsil sistemində yeni yaranan müəssisələrin əmək kollektivlərinin formalaşdırılmasında bir çox elmi-praktik tələblər gözlənilməlidir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri əmək kollektivlərində təşkilatın səmərəli fəaliyyəti üçün yüksək hazırlıqlı insan resurslarının yaradılmasıdır.

Bütün bunlar, əlbəttə ki, təşkilatın nəticəyönümlü fəaliyyətini təmin edən başlıca amillərdir. L.Ş.Əmrəhli təşkilatda kollektivlərin səmərəli fəaliyyət göstərərək yüksək nəticələr əldə etmələri üçün bu kollektivlərini yaradarkən, sadəcə olaraq onların rəsmi göstəricilərinə deyil, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərinə, öz biliyini koqnitiv bacarığa çevirmək maraqlarına və imkanlarına, o cümlədən kollektiv üzvləri ilə əməkdaşlıq təcrübəsinə də diqqət yetirməyin zəruriliyini önə çəkir. Bunlar əməkdaşın koqnitiv fəaliyyətlə bağlı biliklərinə əsaslanmalıdır: “Koqnitiv fəaliyyətin psixoloji qurulması yalnız motivləşmə (plan, maraq, subyekt), eyni zamanda mədəni mühit amillərinin variasiyası yolu ilə mümkündür. Bu hadisə affektiv və koqnitiv maraqların qovşağında baş verir” (4, s. 315).

Bütün bunlar yeni təşkil edilən müəssisələrdə kadrların seçilməsində ciddi diaqnozlaşdırma tələb edir, çünki hər bir müəssisənin uğurlu fəaliyyəti onun əməkdaşlarının hazırlıq səviyyəsindən, özünü peşəkarcasına nizamlamasından, peşə fəaliyyətini səmərəli qaydada tənzimləməsindən asılıdır. Bu sahədə dünyada çoxsaylı diaqnostik nümunələr işlənmişdir (13). Həmin nümunələrdən istifadə edərək yeni təşkil olunan müəssisələrin likin sosial-psixoloji problemini məqsədyönlü qaydada həll etmək mümkündür. Digər məsələlərdə rəhbər tərəfindən peşəkarlıqla yanaşılmalı, kadrların səriştəliliyinin artırılması istiqamətində sistemli işlər həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ

Apardığımız təhlilləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, müəssisələr təşkil edilərkən onların yaradılmasında psixologiya elminin araşdırdığı 3 mühüm məsələ vardır:

- 1) kollektivin peşəkar və səriştəli mütəxəssislərlə formalaşdırılması;
- 2) kollektivin müasir tələblərlə, nəticəyönümlülük prinsipi ilə idarə olunması;
- 3) kollektivdə yüksək nəticələrin əldə edilməsi üçün rəhbər kadrlar tərəfindən əlverişli, sağlam psixoloji iqlimin yaradılması.

Əgər bu 3 məsələdən hər hansı biri təmin edilməzsə, müəssisənin fəaliyyətini səmərəli şəkildə qurmaq çətin ola bilər. Ona görə də hər bir yeni təşkil edilən müəssisədə rəhbər kadrların idarəetmə fəaliyyətində həmin tələblər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abutalıbov R.R. İdarəetmənin əsasları. Bakı: QU, 2014, 211 s.
2. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmət: nəzəri və praktik məsələlər // Müasir təhsilin psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 21-83
3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. II cild. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 528 s.
4. Əmrahlı L.Ş. Koqnitiv psixologiya: dərkətmə fəaliyyətinə yeni yanaşma. Bakı: MM-S, 2018, 338 s.
5. İsayeva A.M. Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasında məktəb psixoloqunun rolu // Psixol. üzrə fəl dokt. dis... Bakı: 2010, 142 s.
6. Виноградова Г.А. Теоретические основы формирования нравственно-психологического климата в профессионально-педагогических коллективах //дис. ... док. псих. наук. СПб.: 1998, 345 с.
7. Жовтоножко В. В. Исторический анализ термина «социально-психологический климат» в отечественной науке // Власть. 2016. Том. 24. № 3. С. 163-167
8. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива. М.: Наука, 1981, 192 с.
9. Ольшанский В.Б. Социально-психологический климат в коллективе. М.: Политиздат, 1975, 115 с.
10. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. Просвещение, 1978, 176 с.
11. Сулим Н. Н. Социально-психологические особенности формирования организационной культуры предприятия //Дисс...канд. психол. наук. Белгород: Белгородский ГУ, 2009, 225 с.
12. Alakbarov U. and Lawrence E.S. (2015) Towards Ecological civilization: Ideas from Azerbaijan. Journal of Human Resource and Sustainability Studies, vol.3, N 3, p. 93-100
13. <https://lib.sale/psihologiya-upravleniya-uchebnik/>Социально-психологические особенности производственной организации и диагностика ее группы

AZƏRBAYCANDAN AŞKAR EDİLMİŞ ORTA ƏSR TİBB VƏ ƏCZAÇILIQ ALƏTI

Prof. Dr. Qasım HACIYEV

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu “Ermənişünaslıq” şöbəsinin müdiri

Araç sözlər: Azərbaycan, əczaçılıq, şüşə, alembik

Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar vasitəsilə aşkar edilən artefaklar maddi mədəniyyətin qədimliyini və zənginliyini təsdiq edir. Arxeoloji nümunələr içərisində antik dövr və ilk orta əsrlərə aid şüşə məmulatı əsas yer tutur. Azərbaycandan aşkar edilmiş laboratoriya və ətriyyat qablarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar kəmiyyət etibarilə digər şüşə qablarını üstələyir. Bizə elə gəlir ki, bu hər şeydən əvvəl dərman və ətir saxlamaq üçün istehsal edilmiş şüşə məmulatının bilavasitə təyinatı ilə əlaqəlidir. Bu qablardan orta əsrlərdə geniş istifadə edilirdi.

Əlbəttə ki, öyrənilən məmulatların bu növü şəraitlə əlaqədar olaraq geniş yayılması və digər əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şüşə məmulatının müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla demək olar ki, aşkar edilmiş ətriyyat qabları kəmiyyətə çox olsa çeşidinə görə süfrə qablarına nisbətdə azlıq təşkil edir. Bu kateqoriyadan olan təbabət və əcçılıq qabları iki qrup təşkil edir ki, bunlardan biri əczaçılıq aləti olan alembiklər, digəri flakonlardır.

Alembik – Azərbaycandan tapılmış bir sıra təbabət və əcçılıq, laboratoriya təyinatlı qablar içərisində əl-kimyəvi qab olan şüşə məmulatı və aləti kimi xüsusi yer tutur.

Azərbaycandan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş alembiklər konusvari formalı, enli ağızlıdır. Qabın ağızının azca aşağısından dibinə tərəf istiqamətdə uzanan və tədrici daralan lüləyi var.

Alembiklərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi üzərində tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir ki, Azərbaycanda bu qablar VIII əsrdən etibarən meydana çıxmışdır. Sankt-Peterbur, keçmiş Leninqrاد şəhərində yerləşən Ermitajın Şərq fondunda müşahidə etdiyim alembiklərin və həmin məmulatlar üzərində Orta Asiya Alimlərinin apardığı tədqiqat nəticəsində yazdıqları kitab və məqalələtin məlumatına əsasən deyə bilərik ki, dövrünə görə Orta Asiya alembikləri Azərbaycandan aşkar edilmiş alembiklərə görə nisbətən fəqlidir. Paykənddən aşkar edilmiş həmin nümunələr VIII əsrə aid olduğu Yaxın və Orta Şərqdə X-XI əsrlərdən etibarən geniş yayıldığı məlumdur. Tədqiqat göstərir ki, həmin məmulatın İran və Suriyadan aşkar edilmiş nümunələri VI-VII əsrlərə aiddir [1]. Supiyanın Hələb şəhərində qədim tarix müzeyində nümayiş etdirilən alembiklərin Azərbaycandan aşkar edilmiş alembiklərlə oxşarlığı da böyük maraq doğurur.

Beləliklə, məlum olur ki, alembiklər kimyəvi məhsul istehsal etmək üçün alətdir. Buna heç bir şübhə yeri qalmır.

Azərbaycandan aşkar edilmiş alembiklərin çoxu miniatür və simmetrikdir. Bu göstərir ki, ustalar bu qabın istehsalını sonra da davam etdirmək üçün xüsusi məharət göstərmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, alembiklərə bütün Şərqi Şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarında rast gəlinmişdir [2, 3;4;5;6;7].

Ümumiyyətlə, bütün arxeoloji qazıntılardan tapılan alembiklər eyni formadadır, biri digərindən yalnız ölçülərinə görə fərqlənirlər.

Qaynaq məlumatlarına görə alembiklər çox müxtəlifdir və bu ondan irəli gəlir ki, onlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Başqa qablara aid olan həmin boruvari lüləyin oxşarları Kiçik Şəhər ərazisindəki qazıntıdan da aşkar edilmişdir. O, qara rəngdə olmuşdur. Həmin lüləyin uzunluğu 5,3 sm, diametri dibdə 2 sm, sonunda 0,5 sm.- dir. Təsvirini verdiyimiz həmin məmulatın müxtəlif fraqmentləri də aşkar edilmişdir. Bu əşyaların bir neçə məqsədlə istifadə edilməsi barədə də məlumatlar var. Ondən dərman saxlamaq, süzərək tökmək və hər hansı bir mayenin buxarlandırılması üçün işlədilməsinə dair elmi fikirlər bildirilmişdir. Azərbaycanın Beyləqan şəhəri ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş şüşə məmulatlar arasındakı sözügedən tip qabları V.P.Fomenko tədqiq edərəkən analoji materialın ona məlum olmaması səbəbindən o, bu məmulatın təyinatını müəyyən edə bilməmişdir. Bu səbəbdən V.P.Fomenkonun həmin tapıntının təsnifatını verə bilməməsi həmin dövrdə bu tip qabların aşkar edilməməsindən irəli gəlirdi [8].

Orta Asiya arxeoloqları bu tip qablarn, xüsusilə alembiklərin təsvirini düzgün vermişdir. A.Abdurrazakov, M.Bezborodov və Y.Zadneprovskinin Orta Asiyanın şüşə məmulatını tədqiq edərək geniş məlumat vermişlər. Orta əsr arxeoloqlarının məşhur təbib Ər-Razin (856-925) əlyazmasına əsaslanaraq, alembikləri “civənin buxarını çıxarmaq üçün şüşə lüləkli” qablar adlandırması həmin qabın əczaçılıq aləti kimi işlənməsinə dair fikirləri təsdiq edir. Orta əsr təbib Ər-Razi əsərinin minerallara həsr etdiyi bir fəsildə alembiklər haqqında məlumat vermişdir [9, 92].

Xarici görünüşünə görə kolba şəkilli, gövdəsi qıfabənzər, ağzı enli olan bu qabın yuxarı hissəsindən aşağıya doğru uzanan tədricən daralan lüləyi vardır [100, 92]. Orta Asiyanın şüşə məmulatına dair tədqiqat aparən M.Əmincanova bildirir ki, Ər-Razi bunları alətlər sırasına daxil etmiş və lüləkli qab - alembik olaraq təsvir etmişdir. M.Əmincanova ondan buxarlandırma aləti kimi istifadə edildiyini bildirir.

Orta Aziyada arxeoloji tədqiqatlar zamanı K.Abdullayevin aşkar etdiyi əczaçılıq məmulatları içərisində alembikləri xüsusi olaraq təhlil etmişdir. Onun fikrinə görə alembik şüşə qabların ən çox yayılmışıdır [10, 33].

Arxeoloq K.Abdullayev bildirir ki, bu tip qablar yuxarı hissədən kənarları 3,5-6,5 sm-dir, ölçüsünə və tutumuna görə eynidir. Kimyəvi qab sayılan bu tip məmulatlar geniş yayılmışdır. O, bildirir ki, Badrabaxdan IX-XIII əsr materialları arasında alembiklər çoxluq təşkil edir [11, 33].

Eyni zamanda, həmin dövrdə istehsal edilmiş ətriyyat qabları da forma və ölçüsünə görə müxtəlif və rəngarəngdir.

Tədqiqatlarla məlum olmuşdur ki, Azərbaycan şüşə məmulatı içərisində çoxluq təşkil edən nümunələrin çoxluğu onların sənətkarlığının inkişaf tarixində də mühüm yeri olduğunu təsdiq edir. Dərman və ətriyyat istehsal edən şüşə qablarla bərabər onların saxlanması və daşınması üçün şüşə məmulatı da istehsal edilmişdir. Bu məmulatların əsas hissəsini flakonlar təşkil edir.

Ümumilikdə, şüşə məmulatların hazırlanmasında sərbəst üfurmə, qəlibdə üfurmə, tökmə və s. üsullardan istifadə olunurdu. Bu qabların oxşarlarına Qəbələ, Şabran, Sərgah arxeoloji abidələrində rast gəlinmişdir. Azərbaycanda tapılan bu kiçik həcmli şüşə qabların qəlibdə üfurmə üsulu ilə hazırlandığını bildirirlər [40]. Bu qablardan yalnız dərman və ətir qabı kimi deyil, boya saxlamaq üçün də istifadə edilirdi.

Kiçik həcmli bu qablardan, əvvəldə dediyimiz kimi, əsasən xaricə içərisində qiymətli məhlulların daşınması üçün də istifadə olunurdu.

Albaniyada sənətin bir çox sahələrində yüksəlişin baş verdiyi zaman inkişaf yabanı itkilərdən maye halında məhsullar hazırlanması da elmə məlumdur. Müxtəlif rənglərdə (yaşıl, boz, qara və b.) kiçik həcmli bu dərman qabları qəlibdə üfurmə üsulu ilə hazırlanmış və şarşəkilli nümunələrdir. Bu nümunələrin oturacaqları şarşəkilli, kvadrat şəkilli, ağızları isə darboğazlıdır. Bunlardan ətir qabı, dərman qabları və boya saxlamaq üçün qab kimi də istifadə edilirdi.

Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda təbabət və əczaçılıq geniş yayılmışdı. Eyni zamanda bu, Azərbaycanda şüşə ustalarının istehsal etdiyi müxtəlif ölçülü laboratoriya və ətriyyat qabları istehsal edilməsi şüşə sənətkarlığının da inkişaf etdiyini göstərir. Bu qablardan əczaxana məhsullarını qablaşdırmaq üçün də istifadə edilmişdir. Parçaların boyanması üçün istifadə edilən boyaq maddələri bu kiçik həcmli qablarda saxlanmışdır. Bu şüşə qablardan istehsalatda və məişətdə istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda istehsal olunmuş şüşənin tərkibinin kimyəvi analizi onları qonşu ölkələrdən aşkar edilmiş şüşənin tərkibindən fərqli olduğu öyrənilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Мухаммеджанов А.Р. и Семенов Г.Л. Химическая лаборатория VIII в. в Пайкенте. Общ.науки в Узбекистане, Ташкент, 1984, N:3
2. Абдуллаев К. Стекланные изделия X-XII вв. из Бухары, ИМК Узбекистана, №16, с.51-57

3. Абдуразаков А.А., Безбородов М.А., Заднепровская Ю.А. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, Издательство АН Уз. ССР, 1963, 242 с.
4. Аминджанова М.Т. Средневековые стеклянные сосуды из музеев Ташкента и Самарканда. ИМК Узбекистана. Ташкент, вып. 3, 1961, с.87-100.
5. Сагинашвили М.Н. Стеклянные сосуды Урбинского могильника. Тбилиси, 1970, 169 с.
6. Lane Arthur. Mideval Finde at All Mina in North Syria. Archaeologia, vol.LXXXVI, London, 1938, 221 с.
7. Lamm C.J. Glass from Iran. London, 1935, 240 с.
8. Фоменко В.П. Стеклянных изделия VIII-X в. Городища Оренкала. Изв. Ан. Азерб.ССР, серия общ.наук, 1962, №7, с.32-34
9. Аминджанова М.Т. Средневековые стеклянные сосуды из музеев Ташкента и Самарканда. ИМК Узбекистана. Ташкент, вып. 3, 1961, с.87-100.
10. Абдуллаев К. Стеклянные изделия X-XII вв. из Бухары, ИМК Узбекистана, №16, с.51-57
11. Yenə orada

**HISTOIRE DE LA CULTURE MATERIELLE ET SPIRITUELLE DE
L'AZERBAÏDJAN**

Prof. Dr. Qasim HACIYEV

Académie nationale des sciences d'Azerbaïdjan, Institut du Caucase, chef du département
«arménien»

Mots clefs : Caucase, Azerbaïdjan, région de Karabakh

Dans cette œuvre l'histoire réelle de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan est commentée en se basant sur les faits et les documents.

Du temps que nos voisins malveillants inventent des mensonges, créent une histoire absurde pour falsifier l'histoire de Karabakh, une des belles et abondantes régions de l'Azerbaïdjan, essayent de s'attribuer nos monuments culturels nationaux en s'appropriant la tradition de culture, la diffusion des informations à l'échelle mondiale sur l'histoire antique et riche, sur la culture matérielle et spirituelle du coin charmant de notre pays a une importance particulière. Il est très nécessaire que chaque azerbaïdjanais sache l'histoire de tout notre pays, l'histoire de toutes ses régions, y compris l'histoire de Karabakh.

La région de Karabakh qui est une partie constitutive inséparable de l'Azerbaïdjan a un rôle historique et une place particulière dans l'histoire, à l'économie et à la culture du pays. La région de Karabakh est un des plus anciens foyers de civilisation du monde. Ici il existait historiquement une condition favorable – un climat chaud et humide, la flore et la faune riche pour la relocalisation et la vie des humains antiques.

La possession d'une position favorable géographique de Haute (de Montagne) Karabakh, son développement fort et son lieu au carrefour des routes de commerce avaient attiré toujours l'attention des agresseurs étrangers.

La population autochtone de la région avaient été les différents ethnies turques-albanais qui avaient participé à la formation du peuple azerbaïdjanais durant des milliers années.

Dépassant du changement du temps il y existait différentes conditions de vie, différentes idéologies religieuses, à cet égard il est apparu différentes caractéristiques de la culture spirituelle.

Dans ce livre il y a des matériels basés sur les études historiques exactes sur la culture matérielle et spirituelle de Karabakh. Dans ce livre les monuments de la culture matérielle et spirituelle de Karabakh sont commentés avec la succession suivante : les traces de l'ancienne culture matérielle et spirituelle dans la région de Karabakh ; le rôle des exemples de culture matérielle et spirituelle à l'établissement d'une idéologie religieuse sur le territoire de Karabakh ; le caractère des facteurs spirituelles à Karabakh ; l'urbanisme et la conception artistique à Karabakh ; la place du métier dans le développement de la culture matérielle ; les principes de

la culture turc-albanaise sur le territoire de Karabakh ; les signes des monuments turc-albanais chrétiens de Karabakh ; la relation entre l'architecture de construction des temples turc-albanaise et l'idéologie religieuse sur le territoire de Karabakh ; les caractéristiques principales des monuments turc-albanais sur le territoire de Karabakh ; l'héritage de culture spirituelle et les traditions de Karabakh ; la propagation de la religion de islamique et la formation du nouvel héritage de culture spirituelle ; la culture matérielle de Karabakh au dernier Moyen Age évolué et à la nouvelle ère ; le destin d'aujourd'hui des monuments de Karabakh sous l'occupation arménienne ; les traditions de culture spirituelle de Karabakh.

En suivant le développement de la culture sur le territoire de Karabakh de l'Azerbaïdjan on voit le remplacement des matériaux de construction simples par les nouvelles conceptions artistiques de nouvelle forme. La prolifération des kapitels, dans les coins de lesquels sont décrite la tête de bélier, les piédestaux de colonne, les pierres sur lesquelles il y a des signes épigraphiques et des écritures, les temples turc-albanais chrétiens et beaucoup d'autres monuments à Karabakh nous permet de suivre le processus culturel dans la vie de la société humaine et la dynamique interne.

Le processus d'accord de l'architecture et l'art a fait apparaître les maisons de simple structure décorées par les arabesques géométriques et de plantes, les monuments funéraires, les monuments d'architecture consistants de des mosquées et de ponts et d'autres exemples qui reflètent l'héritage culturel de son époque dans la région de Karabakh. On utilisait ces arabesques non seulement à la construction, on les avait utilisés aussi à la préparation des articles de ménage et au textile.

Le monde moral était riche aussi de la région de Karabakh. L'auteur des œuvres scientifiques, littéraires et artistiques intéressants- Mir Mohssune Navvab, les représentants éminents de la littérature azerbaïdjanaise, les penseurs exceptionnels comme Qassym bey Zakhir, Khourchoudbanou Natavan, Abdourrahim bey Hakhverdiyev, Nadjaf bey Vezirov, Youcif Vézir Tchamenzaminli, Suleyman Sani Akhoundov sont nés, vécus et travaillé dans la région de Karabakh.

La région de Karabakh de l'Azerbaïdjan a donné au monde le fondateur de l'opéra dans le monde, le génie comme Uzeyir bey Hadjibeyli, les compositeurs connus comme Zakhir Baguirov, Fikret Amirov, Zulfugar Hadjibeyov, Suleyman Aleskerov, Achraf Abbassov, Soltan Hadjibeyov, Afrasiyab Badelbeyli et Niyazi.

C'est dommage que depuis des années de 80 du XX siècle l'agression des arméniens et la guerre agressive de la République d'Arménie contre l'Azerbaïdjan a conduit à être détruit rationnellement les anciens monuments matériels et spirituels dans la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan. Les vandales arméniens, en détruisant massivement les monuments historiques du peuple azerbaïdjanais qu'ils étaient protégés durant des siècles, essayent d'effacer les traces de la culture turc-albanais à Karabakh qui est une partie inséparable de l'Azerbaïdjan.

**LES EXEMPLES DE LA CULTURE MATERIELLE QUI A UN ROLE IMPORTANT
DANS LA FORMATION DE L'IDEOLOGIE RELIGIEUSE DANS LE TERRITOIRE
DE KARABAKH**

Les monuments en pierre trouvés dans la partie montagneuse et dans la partie plate de Karabakh – les dolmens à Khodjaly, les cromlechs à Khankendi, ainsi que les tombes de boîte en pierre datés de l'époque antique trouvées dans les différents sites, sont des signes de culture matérielle qui reflètent l'idéologie, la façon de culture spirituelle de pensée de cette période.

En suivant le développement de la culture dans la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan, nous voyons bien le remplacement des matériels de construction simples par les nouvelles formes et les décorations d'art découverts lors de fouilles archéologiques. Les supports de chapiteau et de colonne ayant des images des têtes de bélier aux coins et les pierres en forme de tholos découverts à Karabakh (Barda, Aghdam, Fizouli, Khankendi, Choucha etc.) sont des matériels de ce genre. Leurs similaires sont trouvés dans les autres monuments de l'Azerbaïdjan (Chamakhi, Gabala, Minguétchévir, Tazakend). Si nous voulons définir à qui appartient cette culture, nous devons nous rappeler que les archéologues ont découvert un grand nombre de tertres funéraires de Scythe appartenant aux peuples turques datées du VI-IIIe siècles à Beylagan, Aghdjabédi, Barda, Yevlakh, Tartar et dans la partie montagneuse de Karabakh.

Les pierres et d'autres monuments sur lesquelles il y a des inscriptions et des signes épigraphiques qui sont diffusés dans tous les coins de Karabakh permet de suivre le processus, le dynamisme interne de la vie de la société humaine.

Pendant les travaux d'excavation effectués dans différentes parties du Karabakh on a trouvé beaucoup de statuts en pierre, outils en pierre - moulins à bras, pierres de moulin à eau etc. Ces outils en pierre utilisés pour la fabrication du pain considéré saint par l'homme, sont assez répartis dans le territoire de Karabakh. Ces échantillons étaient des objets domestiques pour cette période, mais pour aujourd'hui ils sont des matérielles de la culture pour notre histoire.

Il est nécessaire de mentionner une question qu'aux années de 70 du XXe siècle un des musées de pain qui n'existaient que dans quelques endroits du monde était créé à Aghdam - une des villes centrales de Karabakh. Tous les types d'outils et d'équipements qui sont nécessaires pour la fabrication du pain étaient rassemblés dans ce musée. Ce musée apprenait à chaque visiteur l'attachement à la terre sainte, à la Patrie et au pain, la sympathie à la tradition de culture. Une grande quantité d'outils de pierre datés des siècles lointains étaient transformés en une mémoire en pierre. Malheureusement ce musée a été détruit pendant l'occupation d'Aghdam par les arméniens.

C'est intéressant que beaucoup de règles de rituel et de cérémonie liées à la pierre ont été créés dans le territoire de Karabakh. Par exemple, poser une pierre sous la tête du cadavre, enterrer le cadavre dans le cercueil fait de pierre, poser n'importe quel outil en pierre ou simplement une pierre devant les yeux du cadavre.

A Karabakh, on utilise toujours la pierre comme un symbole de sauvetage, de fertilité, de guérison etc. A Karabakh, quand on lève le défunt on met une pierre au lieu de cela pour que l'esprit reste dans la pierre. Tout ça est lié à la foi des anciens azerbaïdjanais en pierre. Dans le village Veinge à Karabakh les gens embrasse une pierre appelée le rochet glissant, se glissent sur lui plusieurs fois pour que leurs désirs se réalisent.

LE SORT HISTORIQUE ACTUEL DES MONUMENTS DE KARABAKH

A la fin du XXe siècle, l'activité destructrice, les conflits, la guerre provoquée par l'Arménie ont mis le destin des monuments de culture matérielle de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan en danger. A la veille de la guerre on n'a pas eu même de possibilité de protéger les monuments. On n'a pas laissé d'évacuer les pièces de musée et les bibliothèques à l'arrière. Le vandalisme qui continue toujours, a détruit la plupart des monuments historiques de l'Azerbaïdjan sauvegardés durant des siècles. Les arméniens ont commis la plus grande tragédie du XXe siècle – la tragédie de Khodjaly. Les forces arméniennes et russes ont soumis la population de Khodjaly au génocide. A l'aide des engins, ils ont détruit complètement le cimetière de Khodjaly bien connu qui était le symbole de mémoire historique de nos ancêtres. Les ennemis maudits ont accompli la plus grande barbarie à Khodjaly et à Choucha. Ils ont anéanti les tertres funéraires qui étaient le berceau de la culture Khodjaly-Gédabey . Ils ont criblé les monuments aux penseurs de l'Azerbaïdjan avec les balles de mitrailleuse. Ils ont détruit les musées de Choucha.

La grotte d'Azykh qui est un des berceaux des ancêtres de l'humanité est devenue un réservoir de munitions des Arméniens. Les monuments musulmans ont été détruits et enlevés, les monuments albanais chrétiens ont été complètement falsifiés. Les inscriptions albanaises sur les temples d'Elysée, de Hassanriz et sur les autres monuments qui étaient la mémoire historique de notre peuple ont été effacées. Les objets des ces monuments qui appartenaient aux Albanais ont été détruits. Le tombeau du gouverneur albanais Vatchagan III sauvegardé dans le temple d'Elysée et l'inscription qui était dans sa cellule sont complètement détruits.

Pendant l'occupation, un grand nombre pièces de musée sont emportées de la région de Karabakh directement sous la direction de forces arméniennes.

Les arméniens ont eu « une grande chance » pour réaliser ouvertement la fraude qu'ils la mettaient en œuvre de façon planifiée en cachette sur le territoire de Karabakh avec le temps. Ils diffusent les photos des monuments historiques de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan dans les livres et magazines, sous les noms des monuments arméniens dans les pays du monde.

LES TRADITIONS DE LA CULTURE SPIRITUELLE DE KARABAKH

Les derniers temps du Moyen âge, Karabakh, en faisant partie des Etats nommés différemment et remplacés par l'un et l'autre, avait continué son héritage de culture en conformité de la tradition historique qu'il possédait à l'antiquité et au Moyen âge. Au XIe-XIIe siècle, comme dans tout Orient musulman, en Azerbaïdjan, y compris à Karabakh, la culture, la science et la

littérature avaient eu une période de développement élevé. Le rôle du centre culturel de Karabakh n'a pas été perdu dans les périodes ultérieures.

En liaison avec les guerres terribles du Moyen Age, la culture de la région de Karabakh avait eu une situation critique. Mais plus tard, la vie culturelle s'est ranimée à Karabakh. Au XVIIIe siècle, à Choucha - à la ville centrale de Karabakh avaient vécu et travaillé Molla Panah Vaguif, le poète et le vizir général du khanat de Karabakh et Molla Véli Vidadi, l'auteur des poèmes qui décrivait la vie culturelle de Karabakh.

L'auteur des œuvres « Chukurnameyi-Chahenchah » et « Tazkiréyi-Mahammadchah » Bahman Mirza Gadjar avait vécu et travaillé les derniers temps de sa vie à Karabakh (à Barda et à Choucha), était enterré, d'après son testament, dans la sépulture fait construit à Barda par lui-même, conformément à son gout, quand il était vivant.

Mir Mohssune Navvab de Karabakh (1833-1918) était un des intellectuels d'avant-garde de son époque qui a travaillé dans les différents domaines de la création scientifique et littéraire. Il avait été un poète et littérateur, artiste et calligraphe et en même temps il était un grand instructeur, savant et maître de son époque. Il était l'organisateur et le leader de l'assemblée des poètes de « Médjlici Féramouchan », avait écrit des œuvres « Téskiréyi Navvab » dédié aux poètes de Karabakh, « Vuzouhoul-érgam » sur la musique classique orientale, « Kifayét-ul-Etfal » concernant l'astronomie etc.

Karabakh est la patrie des littérateurs éminents comme Gassym bey Zakir, Khourchoubani Natavan, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Nadjaf bey Vézirov et Youssif Vézir Tchamenzaminli, Suleyman Sani Akhoundov qui sont des grands penseurs de l'Azerbaïdjan.

La ville de Choucha était le berceau de la musique de l'Azerbaïdjan et ainsi que un des foyers de poésie et de saz (instrument musical national). La ville de Choucha était connue comme un conservatoire de Karabakh. Les achougs-poètes, comme Khasta Gassym, Valeh, Hagverdi, Mammadaga, Chamil, Ganbar, Nadjafgoulou, Abbasgoulou, le maître des mots pénétrants, connu par son ingéniosité, comme Abdal Gassym ont vécu à Karabakh. Les grands chanteurs - Hadji Hussu, Karbalayi Hussu, Abdoulbagui Hilalov, Alesker Farzaliyev, Djabbar Garyagdyoglou, Ketchatchi oglou Mahammad, les musiciens professionnels – Sadygdjan, Malybeyli Hamid, Ata Bagdagoulouoglou, Gourban Pirimov ont une place particulière dans l'histoire de culture musicale de Karabakh. A Karabakh, au XIXe-XXe siècle, il y avait des interprètes célèbres des mougams et des chansons comme Zaboul Gassym, Seygah Islam, Bulbul, Seyid Chouchinski, Khan Chouchinski, Zulfi Adygozalov.

Karabakh a donné un géant comme Huzeyir Hadjibeyov qui possédait une connaissance encyclopédique, un grand talent, un fondateur de l'opéra dans le monde musulman, des grands compositeurs comme Zakir Baguirov, Fikret Amirov, Zulfugar Hadjibeyli, Suleyman Aleskerov, Achraf Abbassov, Soltan Hadjibeyov, Afrasiyab Badalbeyli et Niyazi à l'histoire de culture mondiale.

SOURCE

1. Геродот. История. Москва, 1971.
2. Клавдий Птолемей. Географическое руководство, гл. II. Перевод В.В.Латышева. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1948, №2.
3. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bünyadovundur). Bakı, 1993.
4. Страбон. География в 17 книгах. Перевод Г.А.Стротонского. Ленинград, 1964. Littérature
5. Aliev İ.Q. Naqornıy Karabax, Baku, 1989.
6. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.
7. Наси́ев Q.Ə. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı, təhsil, 2010, 152 s.
8. Hüseynov M.M. Azıx. Bakı, 1984.
9. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, 2006.

THE ROLE OF VOLITIONAL QUALITIES IN THE FORMATION OF
NATIONAL CHARACTER IN TEENAGERS
YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASINDA İRADI
KEYFİYYƏTLƏRİN ROLU

Parvin ALİEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Pedagogical Psychology,
Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-3196-9020>

ABSTRACT

Key words: national character, teenager, will, volitional qualities, patriotism.

National character is the richness of inner human qualities formed against the background of respect for the spiritual values of each individual, first of all, loyalty to national identity, personality, religious values, traditions, state and land. Volitional qualities play an important role in the formation of national character. What is the will ?.Will is the process of overcoming difficulties and obstacles encountered by the subject in the course of its activities and behavior in order to achieve the set goal. There are several types of volitional qualities:

1. Primary volitional qualities - volitional strength, persistence.
2. Derived volitional qualities - determination, courage, self-control, confidence.
3. Volitional qualities - responsibility, discipline, business acumen, initiative

Volitional qualities are a deep moral and social quality and are the embodiment of belief, fearlessness and heroism in protecting the material and spiritual heritage of the country, its people, as well as its wealth. The formation of such a moral quality in the younger generation is even more relevant today for our newly independent republic. Our newly independent republic demands that citizens, especially the younger generation, grow up fearless, courageous, brave and strong. Therefore, at a time when we have gained independence, the will must be organically linked, first of all, with the preservation of the integrity of our homeland, as well as the preservation of the independence of our republic.

So, the urgency of the issue stems, first of all, from raising a fearless, courageous, well-developed young generation in the country and using their forces to the maximum to return the occupied lands with the help of these teenagers. It is especially important in our time to instill in young people the spiritual and psychological qualities to be highly prepared to respond to the enemy, to have the courage to acquire combat skills and habits, to live with these feelings and, if necessary, to be ready to die for the Motherland. Will is important in the educational activities of teenagers, in the formation of personality, in the education of national character. The more enterprising, independent, courageous, determined, persistent,

courageous, heroic, just, courageous and fearless a teenager is, the more he will be needed as a good citizen.

XÜLASƏ

Açar sözlər: milli xarakter, yeniyetmə, iradə, iradi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik.

Milli xarakter hər bir fərdin ilk öncə milli mənliliyinə, şəxsiyyətinə sadıq qalaraq, dini dəyərləri üstün tutaraq, adət-ənənələrə, dövlətə, torpağa mənəvi dəyərlərə sadıqlığı hörməti fonunda formalaşan daxili insani keyfiyyətlərin zənginliyidir. Milli xarakterin formalaşmasında iradi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Nədir iradə? İradə - qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün subyektin öz fəaliyyəti və davranışı zamanı rast gəldiyi çətinlikləri, maneələri aradan qaldırmaq prosesidir. İradi keyfiyyətlərin bir neçə növləri vardır:

1. İlk iradi keyfiyyətlər – iradi güc, təkidlilik.
2. Törəmə iradi keyfiyyətlər – qətiyyətlilik, cəsərət, özünü ələ alma, inam.
3. İradi keyfiyyətlər – məsuliyyətlilik, intizamlılıq, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq

İradi keyfiyyətlər dərin əxlaqi sosial keyfiyyət olub ölkənin maddi və mənəvi irsini, öz xalqını, habelə onun sərvətlərini qorumaqda özünü göstərən əqidə, qorxmazlıq, qəhrəmanlıq təcəssümüdür. Belə bir mənəvi keyfiyyətin gənc nəsildə formalaşması bu gün müstəqillik əldə etmiş respublikamız üçün daha ciddi aktualıq kəsb edir. Müstəqillik əldə etmiş respublikamız vətəndaşların, xüsusən də gənc nəslin qorxmaz, cəsərtli, mərd və qüdrətli yetişməsinə tələb edir. Odur ki, müstəqillik əldə etdiyimiz bir dövrdə iradəlik ilk növbədə vətənimizin bütövlüyünün qorunub saxlanması ilə yanaşı respublikamızın müstəqilliyinin də qorunub – saxlanması ilə üzvi surətdə əlaqədar olmalıdır.

Deməli, mövzunun aktualığı ilk növbədə ölkəyə qorxmaz, cəsür, hərtərəfli inkişaf etmiş gənc nəsil yetişdirmək bu yeniyetmələrin köməyi ilə zəbt edilmiş torpaqlarının geri qaytarılması işində onların qüvvələrindən maksimum istifadə etməkdən irəli gəlir. Düşməne cavab vermək üçün yüksək fiziki hazırlığa, döyüş bacarığı və vərdişlərinə yiyələnmək üçün cəsərtli olmaq, bu hisslərlə yaşamaq və lazım gələrsə Vətən uğrunda canından keçməyə hazır olmaq kimi mənəvi – psixoloji keyfiyyətlərin yeniyetmələrə aşılması müasir dövrümüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İradə yeniyetmələrin təlim – tərbiyə fəaliyyətində, şəxsiyyətinin formalaşmasında, milli xarakterinin tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yeniyetmə nə qədər təşəbbüskar, müstəqil, cəsərtli, qətiyyətli, təkidli, mərd, qəhrəman, ədalətli, cəsür və qorxmaz inkişaf etsə, bir o qədər cəmiyyətə xeyirli vətəndaş kimi gərəkli olar.

GİRİŞ

İnsanın şəxsiyyət kimi yetişməsində onun milli, ərəzi, etnik mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan xalqının əski mifik görüşləri, inam və əqidələri, adət-ənənələri, böyüyə hörmət,

namus, qeyrət və təəssübkeşliyi və başqa əxlaqi hisslər yeniyetmə və yeniyetmələrimizin vətəndaş və şəxsiyyət kimi böyüməsində ən mühüm amillərdən biridir. Yetişməkdə olan gənc nəsli bu soykökdən ayırmaq, ağacı kökündən çıxarıb atmaq kimi bir şeydir. Azərbaycan xalqının soykökündə özünə möhkəm yer tutan bu əxlaqi sərvətləri tədqiq edib öyrənmək, uşaq və yeniyetmələri həmin ruhda tərbiyə baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASINDA İRADI KEYFİYYƏTLƏRİN ROLU

Milli xarakterin formalaşmasında bir çox amillər iştirak edir. Bu amillərdən biri də iradə və iradi keyfiyyətlərdir. Təsadüfi deyil ki, insan cəmiyyəti yaranandan onun qarşısında bir sıra çətinliklər də olub. Bu çətinliklər isə ondan iradə, cəsarət, dözümlü, inam, səbir, qəhrəmanlıq, qətiyyət, müstəqillik və s. tələb edir. Özündə bu iradi-psixoloji keyfiyyətləri səfərbər edən insan həmişə çətinliklərə qalib gəlir və xalq arasında şəxsiyyət kimi qəbul olunub və böyük hörmət sahibi olmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində (nağıllar, atalar sözləri, dastanlar və digər deyim və duyumlar) bu keyfiyyətlər haqqında çoxlu fikirlər var ki, onlardan bu gün də gənc nəslin əsil şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında geniş istifadə etmək olar.

Azərbaycan folklorunda insanın mənəvi - psixoloji, etik - əxlaqi keyfiyyətlərinə aid istənilən qədər dəyərli fikirlər var. Bunlar maddi nemətlər qədər insan həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsan tarixi boyu maddi nemətlərə malik olduqdan sonra mənəvi nemətlərə nail olmağa çalışmışlar. Lakin, bu heç də insanların həyatında mənəvi nemətlərin rolunu azaltmır. Mənəvi tələbatlar nə qədər maddi tələbatlardan asılı və törəmə olsa da cəmiyyətin həyatında və tarixi tərəqqidə bunlar çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişlər. Müəyyən inkişaf pilləsində müəyyən mənəvi sərvətlərə malik olmayan cəmiyyət təsəvvür etmək çətinidir. Nəsilərdən - nəsilərə verilən, tarix boyu milyonlarla adamlara ibrət dərslisi olan, hazırda elmi psixologiyanın mühüm metodoloji əsaslarını təşkil edən milli mənəvi sərvətləri mənimsəmədən nə elmi psixoloji fikrin inkişaf tarixi haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmaq, nə də yetişən gənc nəsildə milli bəşəri, sosial-psixoloji keyfiyyətləri aşılamaq olar. Bunun üçün təlim-tərbiyə işçiləri və psixoloqlar gənc nəslin təlim - tərbiyəsində öz işlərini əsrlərin sınağından çıxmış xalq təcrübəsi zəminində yenidən qurmalıdırlar. Xalq təcrübəsinin mütərəqqi ənənələrini, faydalı məsləhətlərini canlandırmaq, bərpa etmək və cəmiyyətin xidmətinə vermək dövrün tələbidir.

Elin sözü, elin özü qədər qədimdir. İlk nümunələri nə qədər bəsit olsa da təbiidir, canlıdır. El öz məişətində- təsərrüfatında, maldarlıqda, qoyunçuluqda, bağ-bostanda, əkin-biçində, çeşid – çeşid mərasimlərində, xeyir və şərində, təbiətlə təmasda ülfətdə iç duyğularını sözlə - nəğmə və türkülərlə müşayiət etmişdir. Bu nəğmələr dodaqlarda zaman–zaman səslənərək, dildən-dilə düşdükcə, eldən-elə dolaşdıqca dəyişmiş və bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Əsrlər bir – birini əvəz etmiş, zaman dəyişmiş, ancaq bu xalq inciləri əbədiyaşar olmuşdur. Xalq əsrlər boyu uşaq və yeniyetmələrin bədii – estetik zövqünü formalaşdırmaq, onların

həyata hazırlığını təmin etmək, dilini, nitqini səlisləşdirmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün laylalar, oxşamalar, tapmacalar, yanıltmaclar, nəğmələr və s. yaratmışlar.

“Mərd arxadan vurmaz. İgidlər süfrə açar, ad olar. Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni. Kimsə namərdə möhtac olmasın. Namərd gəlib mərd olmaz, yüz əməklə, yüz yalvar. Yüz namər bir mərdə qurban olsun. Namərdə yaxa vermə, mərdə arxa ol. İgid arxasında igid gizlənər” və s. bu kimi atalar sözləri və yüzlərlə belə deyimləri buna misal göstərmək olar. Neçə illərdir ki, müharibə şəraitində yaşayan xalqımızın indiki şəraitdə yeniyetmələrin məhz bu ruhda inkişaf edib, formalaşmasında geniş istifadə etmək olar.

Tarixən Azərbaycan xalq dastanlarında (“Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” və s.) xalqımızın igid oğul və qızları, kişiləri, qadınları məhz bu baxımdan seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında irəli sürülmüş bu fikirlər böyük tarixi şəxsiyyətlərin, ədib və yazıçıların, şairlərin əsərlərində təqdir edilmiş, onların inkişafı tövsiyə olunmuşdur.

Azərbaycanın milli qəhrəmanlarının hərbi fəaliyyətində özünü göstərən müsbət iradi keyfiyyətlər zəngindir. Bu cür iradi keyfiyyətlərə malik olan Şikar Şikarov, Allahverdi Bağirov, Ramiz Qəmbərov, Tofiq Hüseynov, Yusif Mirzəyev, Salatın Əsgərova, Çingiz Mustafayev, Mübariz İbrahimov və s. misal göstərmək olar. Biz həmişə milli qəhrəmanlarımızla məhz müsbət iradi keyfiyyətlərinə görə həmişə fəxr etmişik və bu gün də fəxr edirik. Çünki onlar yetişməkdə olan gənc nəsil, müasir yeniyetmələrimizin milli xarakterinin formalaşması üçün bariz nümunədirlər.

Həkim Sokratdan soruşmuşlar, “Sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan?” O da cavabında dedi: “Ona görə ki, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır, tərəvəti keçmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir.” (5,səh. 72). Doğurdan da belədir. Yeniyetmələrdə istədiyimiz əxlaqi – sosial davranışları (nəzakət, humanizm, ədalət, səmimilik, sadəlik, təvazökarlıq, mənlik və əxlaqi şüur, inam, əqidə, özünüdərək, özünüqiymətləndirmə, özünütəsdiq, yoldaşlıq, dostluq və s.), iradi keyfiyyətləri (cəsarət, özünəinam, qəhrəmanlıq, qətiyyət, mərdlik, qorxmazlıq, cəldlik, mərdlik, təşəbbüskarlıq və s.) formalaşdırmaq digər yaş dövrlərinə nisbətən həm asan, həm də çətindir. Asandır ona görə ki, yeni, kövrək addımlarla həyata atılan yeniyetmələrdə asosial davranışlar, şəxsiyyətə xas olan bəzi neqativ xüsusiyyətlər təzə formalaşmağa başladığı üçün onu tərbiyə edib düzgün istiqamətdə formalaşdırmaqda asan olur. Çətindir ona görə ki, yeniyetməlik yaşı dövründə elə özünəməxsus xüsusiyyətlər (cinsi xüsusiyyətlər, özünüdərək, yaşlılıq hissi, fizioloji dəyişikliklər və s.) baş verir ki, onları nəzərə almadan yeniyetmələrdə məqsədamüvafiq psixososial keyfiyyətləri inkişaf etdirmək çətin olur.

Azərbaycan milli qəhrəmanlarını hərbi fəaliyyətindəki iradi keyfiyyətləri nəzərdən keçirdikdə adamda milli qürur, milli qeyrət, cəsurluq, inam və ləyaqət hissələri birə beş artır. Bu millətin böyüklüyü, qəhrəmanlığı, bu günkü yeniyetmələrin qeyrəti, dözümlülüyü və qorxmazlığı adamı heyran edir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dili ilə desək, adam fəxr edir ki, Azərbaycanlıdır. Fikirləşirəm ki, doğma yurdumuz bu yeniyetmələrlə fəxr etməli və onlara güvənməlidir. 2016 – cı ilin 1, 2, 3, 4, 5 aprel tarixlərindəki döyüslərdə gənc əsgərlərin

şücaəti bunu bir daha sübut etdi. Onlar sübut etdilər ki, hər düşmən tapdağı olan torpaqlarımızı azad etməyə qadirdilər. 2100 km ərazinin azad edilməsi, əsas döyüş mövqelərinin ələ keçirilməsi, bir neçə kilometrə sahəyə nəzarət edilməsi döyüşçülərimizin gələcək qələbəsinin uzaqda olmadığını dünyaya əyani sürətdə göstərdi.

Yeniyetmələrin iradəli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının mühüm tərkib hissələrindən biri də milli mənlük şüuru və milli özünüdərkdir. XX əsrin son illərində aşkarlıq və demokratiyanın təsiri ilə ayrı-ayrı xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da öz kökünə, tarixinin açılmamış səhifələrinə müraciət edərək xalqın tarixi köklərinə, tariximizin bəzəyi olan görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənir, milli özünüdərkini, milli özünüdərsədiqin, milli özünə nəzarətin, milli ləyaqətin, milli özünəməxsusluğun da bütün əlamətlərini aşkar etməyə çalışır. Milli rəmzlərə, adətlərə, ənənələrə yeni həyat verilir, dini etiqladlar, müqəddəs bayramlarxalqın özünə qaytarılır. Bu qayıdışda yeni bir ruh, yeni təfəkkür, yeni mənəviyyət öz əksini tapır. Milli həyatın emosional, psixoloji və mənəvi tərəfləri daha da zənginləşir. Bu çox mürəkkəb, gərgin mübarizələrlə zəngin və özünə, öz kökünə qayıdış, dirçəliş prosesi məktəbli yeniyetmələrin fəal iştirakı zəminində baş verir. Hər bir vətənpərvər gənc özünün əməli fəaliyyəti, təlimə münasibəti, millətinin adı və varlığı ilə fəxr edir, milli xarakter, milli psixologiya və milli mənəviyyətin daha da inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Yeniyetmələr nə qədər öz gücünə, qan yaddaşına bağlansa, bir o qədər pis vərdişlərdən uzaq olar, ölkəmiz üçün layiqli vətəndaş kimi formalaşib inkişaf edər.

Yeniyetmələr davamlı keyfiyyətlərə, elmi dünyagörüşünə, ictimai məsuliyyət hissənə yiyələnməlidirlər. Əgər belə olmasa, yəni bu cür keyfiyyətlərə malik olmayan yeniyetmələr tarixin hər cür keşməkeşlərinə, müvafiq neqativ təsirlərə davam gətirməyəcək və qeyri-sabit olacaqlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz şəxsiyyətin nüvəsi də etnik-millilik hissələr zəminində formalaşsa bilər. Bunun üçün şəxsiyyət öz keçmişini bilməli və heç bir zaman danmamalıdır. Ümumiyyətlə, nəinki şəxsiyyət, eyni zamanda hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixinə, keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinləndən bələd olmalıdır. Yəni etnos və ya xalq kim olduğunu, özünü nə zaman və necə dərk etdiyini, hansı mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərə, adət-ənənələrə malik olduğunu, tarix boyu nə kimi psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını da yaxşı bilməlidir. Bu isə xalqın etnik- psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araşdırmadan, onu ətraflı öyrənmədən mümkün deyildir. Odur ki, xalqın etnik – psixoloji xüsusiyyətlərinin köklərini araşdırmaq üçün həmin xalqın etnogenezinə, xüsusən də etnik – psixoloji tarixinə, orada baş verən etnik proseslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Milli mənlük şüuru hər bir millətin varlığının, milli özünüdərk və özünüqiymətləndirmənin, milli ləyaqətin və ümumbəşəri keyfiyyətlərinin məcmuyudur. Milli mənlük şüurunun komponentlərinə millətin adı, varlığı,dili, dini, xarakteri, adət və ənənələri, psixologiyası mənəviyyəti, mədəniyyəti və s. sahələr daxildir. Bu komponentlərin yeniyetmələrin mənəvi şüur və davranışında təzahürü onları bir daha oyadır, cəmiyyətə, elmə, özünə və həmyaşıdlarına münasibətini müsbət mənada dəyişir.

Belə bir formalaşma və tərbiyə olunma həm təlim, həm də sinifdənkənar tədbirlərdə, ailədə, ictimai – faydalı əmək prosesində baş verir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda problemə aid gətirdiyimiz misallar bir daha göstərir ki, şəxsiyyətin bütövlüyü üçün onun iradəli, qətiyyətli, inamlı, cəsarətli, qəhrəman, igid olması əsas psixoloji şərtlərdəndir. Bunu biz xalq və milli qəhrəmanlarımızın həyat və fəaliyyətində bir daha görmüş oluruq. Məsələn, Kitabı-Dədə Qorqud dastanında Qazan xan ailəsini xilas etmək üçün düşmən üzərinə təkbaşına cəsarətlə getməsi və ailəsini xilas etməsini göstərmək olar. Və ya Azərbaycan xalqının igidlərindən olan Babəkin düşməyə qarşı sonuna qədər mübarizə aparması və ölümdən belə qorxmamasını misal çəkmək olar. Bu kimi iradi keyfiyyətlərə malik minlərlə igidlərimizin adını çəkmək olar.

Yeniyyətlərdə iradi keyfiyyətlərin inkişafına, onların fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı ailə üzvlərinin, əsasən də valideynlərin ümumi dünyagörüşüvə inkişaf səviyyəsi ilə bərabər onların etnik – psixoloji yönümləri də mühüm təsir göstərir. İstər ailə tərbiyəsi, istərsə də məktəbdə təlim – tərbiyə prosesində yeniyyətlərdə iradənin inkişaf etdirilməsi üçün onları lazımi dəyərlərlə və “öz xalqının psixoloji keçmişi” ilə lazımınca tanış etməsi və nəticədə belə bir əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək olar. Bu əsasda onlar şəxsiyyətə kamil və bütöv olurlar. Təlim – tərbiyə prosesində dahi mütəfəkkirlərin şəxsi nümunəsi əsasında və digər dəyərlərə istinad edərək iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək olar.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Baxşəliyev Ə.T., Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərimizin sosial - psixoloji mahiyyəti, Bakı 2011, 480 s
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2000, Elm nəşriyyatı, 136 s.
3. Əliyev R.İ.Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2004.
4. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik, Bakı, 2007, 215 səh.
5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası, Bakı, 2002, 298 s

PUBLICISTICS OF “MOLLA NASRADDIN” MAGAZINE

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASI

“MOLLA NASRADDIN” DERGİSİNİN YAYINCILIĞI

Associate Professor Saba NAMAZOVA

Doctor of Philosophy in Philology, Ganja State University

Dosent Səba NAMAZOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti

Phd. Doçent Seba NAMAZOVA

Gence Devlet Universitesi

ÖZƏT

“Molla Nəsrəddin” jurnalında qoyulan hər problemin öz janrı və bədii ifadə üsulu olmuşdur. Jurnalda kitablara resenziya, mətbuat xülasəsi kimi daxili və xarici xəbərlər icmal janrında təhlilə cəlb edilirdi. Məlumdur ki, bədii publisistikanın həyatı, baş verən hadisələri əks etdirmə imkanları daha genişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında bədii publisistikaya daha çox yer ayrılması mövcud ictimai-siyasi, sosial şəraitdən və ədəbi fikrin inkişaf xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Jurnal bədii publisistikanın felyeton janrına dair nümunələri mütəmadiyən səhifələrində işıqlandırır. Burada, həmçinin pamflet, oçerk, satirik səyahətnamə kimi çeşidli janr nümunələri də dərc olunmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə və həmkarlarının qələmə aldıkları felyetonlarda kəskin ictimai problemlər qaldırılır, onlar rəngarəng bədii formalarda təqdim edilirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının xəbərlərinin yazılmasında əksər müəlliflər iştirak etmiş, yığcam xəbərləri isə əsasən müəlliflərin göndərdikləri faktlar əsasında Mirzə Cəlil özü, yaxud əməkdaşları Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hazırlamışdılar.

Jurnal müəllifləri xəbərləri işləyərkən çox zaman onların məzmununu xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə məharətlə əlaqələndirirdilər. “Molla Nəsrəddin”də atalar sözü, zərbi-məsəl şəklində yazılmış xəbər növlərinə də təsadüf olunurdu. Həmin nümunələr jurnalda xalqda işləndiyi adi mənasından fərqli bir tərzdə ifadə edilərək dərin ictimai-siyasi məzmun daşıyır, güclü satirik ovqata köklənirdi.

“Molla Nəsrəddin”in ilk sayındakı “Atalar sözü” başlıqlı yazıdan oxuyuruq:

“Atı atın yanında bağlasan – xan görüb deyər: Birini bağışla mənə”.

Ata malı olan yerdə özün qazandığın haramdır.

Ac toyuq yuxusunda plov görər.

Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama.

Adam yata-yata alim olur.

Adama sözü min kərə deyörlər, qanmasa, eybi yoxdur.

Anlayana da qul ol, anlamayana da.

Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq olsun.

At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr.

Başladığın işi yarıda qoy”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ikinci nömrəsinin eyni sərlövhəli yazısında da satirik məzmunlu atalar sözlərinə ətraflı yer vermiş, onların ifadə üsullarındakı güclü kinayəyə rəğmən, sözügedən janrın tələblərinə ciddiyyətlə əməl olunmuşdur.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin”, jurnal, felyeton, xəbər, ədəbi fikir

ÖZET

“Molla Nasreddin” dergisinde ortaya çıkan her sorunun kendine özgü bir türü ve sanatsal ifade yöntemi vardı. Dergi, kitap incelemeleri ve basın incelemeleri gibi yorum türlerinde yerli ve yabancı haberleri analiz ediyordu. Sanat gazeteciliğinin hayatı, olayları yansıtma fırsatlarının daha geniş olduğu bilinmektedir. “Molla Nasreddin” dergisinde sanatsal gazeteciliğe daha fazla yer ayrılması, mevcut sosyo-politik, sosyal koşullar ve edebi düşüncenin gelişiminin özelliklerinden kaynaklanıyordu. Dergi düzenli olarak sanatsal gazetecilik feuillem kurgu türünün örneklerini sahfalarında ele aldı. Ayrıca pamflet, esse ve hiciv seyahatnameleri gibi çeşitli türler de yayınladı.

Calil Mammadguluzade ve meslektaşları tarafından yazılan feuillemalarda keskin sosyal problemler ortaya koyuldu ve renkli sanatsal formlarda sunuldu.

“Molla Nasreddin” dergisinin haberlerinin yazılmasına yazarların çoğu katıldı ve kısa haberler esas olarak Mirza Calil'in kendisi veya meslektaşları Ömer Faig Nemanzade, Mirza Alakbar Sabir, Aligulu Gamkusar, Abdurrahim bey Hagverdiyev gibi yazarlar tarafından gönderilen gerçekler temelinde hazırlandı.

Dergi yazarları sıklıkla haber hikayelerini halk edebiyatı örnekleriyle ustaca ilişkilendiriyordu. “Molla Nasreddin”de atasözleri ve benzetmeler de kullanılmıştır. Bu örnekler dergide halk tarafından kullanılan alışılmış anlamdan farklı, derin bir sosyo-politik içeriğe sahip ve güçlü bir hiciv yemeğine dayanan bir şekilde ifade edilmiştir.

“Molla Nasreddin”in ilk sayısında “Atasözleri” başlıklı makalesinde okuyoruz:

!Atın yanında bir atı bağlarsan, han onu görecek ve birini bana ver söyleyecek.

Baba malı varken kendinin para kazanması haramdır.

Aç tavuk uykusunda pilav görür.

Akşam işini yarına, yarının işini akşama bırak.

Kişi yata-yata alim olur.

İnsana kelimeyi binlerce kez söylüyorlar, eğer kanamazsa, sorun değil.

Anlayana da köle olun, anlamayanlara da.

Olacak olan olur, her ne oluyorsa olsun.

At atla savaşıır, hükümetin işi karşılanır.

Başladığımız işi yarıda koy”.

“Molla Nasreddin” dergisinin ikinci sayısında aynı başlıklı yazısında da, hiciv atasözlerinin ayrıntılı bir açıklamasını yaptı ve ifade yöntemlerindeki güçlü ironiye rağmen, türün gereksinimleri kesinlikle gözlemlendi.

Anahtar kelimeler: “Molla Nasreddin”, dergi, sütun, haber, edebi düşünce

Key words: “Molla Nasreddin”, magazine, feuilleton, news, literary thought

INTRODUCTION

During the publication of “Molla Nasreddin” magazine, it conducted its public struggle in a satirical style. The magazine's preference for feuilleton and pamphlet genres was also related to this. Mollanasraddin's authors skillfully used various genres of journalism at a time when the ideas of the revolutionary struggle and national liberation were expanding, and in this way they drew attention to the specific facts and events of the period. Most importantly, the satirical style allowed them to have a deep emotional impact on the ordinary facts they wrote.

It is known that art journalism has a wide range of opportunities to study life and events. This field of journalism is also emotional because it is directly related to fiction and figurative description. One of the main features of this field is the study of social events, connecting them with the problems of development of modern life.

The feuilleton genre of fiction was more prominent in the magazine “Molla Nasreddin”, in which various socio-political events of the period were studied in detail. In the feuilleton entitled “Farrukh bey Vazirov” published in the collection “Molla Nasraddin” (“Molla Nasraddin” magazine, 1907, № 47) specific facts and events were artistically developed in an original form, the contradictions of the landowner society were known in Karabakh at that time Farrukh bey Vazirov generalized in the face of a millionaire named. In this column, written by Jalil Mammadguluzadeh, the shortcomings of Farrukh Bey were directly connected by the author with the character of the social class to which he belonged. It should be noted that the main theme of the column is the school in the village owned by Farrukh bey Vazirov, the plight of students studying there.

The social problems raised in the feuilletons of the great publicist Jalil Mammadguluzadeh were also reflected in the writings of his pen pals with colorful artistic colors. Thus, the talented publicist Ali Razi Shamchizadeh, in his column published in “Molla Nasreddin” magazine under the signature “Aunt Dabanichatdag”, sharply criticized the shortcomings in the life of women, and in this regard, benefited from the rich traditions of Eastern literature.

Ali Razi's satirical journalism is written in the language of Azerbaijani women, and many begin with "Uncle Molla." In his writings, the author not only expressed his attitude to women, but also touched on the essence of the socio-political events of the time. The most important thing is that "although Ali Razi's satirical writings ridicule the meaningless, heartbreaking way of life of disenfranchised women, behind this laughter are the bitter realities of life and the heartaches that result from them" (Agayev, 1992: 20).

As noted, the general factual feuilletons have a special role in the ideological and artistic struggle of “Molla Nasreddin”. The problems at the heart of the feuilletons are sometimes broader in nature, and sometimes resemble examples of the story and novella genre, as socio-social facts and events have lost their specific address. Therefore, “Molla Nasreddin's general factual publicist works can often be considered as examples of epic prose” (Agayev, 2008: 288-289).

The feuilletons, which are the product of Mollanasraddin's multifaceted creativity, are also rich in terms of form possibilities. Among such feuilletons, the ones in the form of biographies and obituaries are of special theoretical interest. This is due to the fact that in the biographies, obituaries, it was easier and more systematic to criticize and expose the shadowy aspects of public life.

The author's obituary-feuilleton "Unfortunately" published in “Molla Nasreddin” magazine, entitled “Unfortunately”, contains information about the death of a "representative of the nation" named Jalal Saginajakski, which serves to highlight the features of the satirical image.

Jalil Mammadguluzadeh, who preferred the pamphlet genre in his work, took advantage of its opportunities and masterfully exposed the social contradictions of the time. The pamphlets, ranging from public figures considered dangerous to society to the harmful events of the time, were the object of criticism.

Aliqulu Gamkusar, one of Mollanasraddinchi's publicists, wrote interesting and remarkable examples of the pamphlet. His pamphlet “Crows”, which points to the political situation in Russia in 1917 and exposes the anti-people policies of the interim government, is characteristic in this respect.

In the magazine “Molla Nasreddin” you can find interesting examples of the essay genre of fiction. Speaking of facts, modernity, social trends are the prominent features of this genre. In that sense, the essay has much in common with the feuilleton and pamphlet. However, the essay has a more serious style than other satirical genres of fiction.

Thus, in journalistic essays, the description of life and individuals is given in the form of an epic description, not through satirical typification. Criticism was conveyed without laughter or sarcasm. The essays in the collection “Molla Nasreddin” have their own genre and, most importantly, remarkable prose qualities.

Ali Razi, one of the Mollanasraddins, wrote an essay entitled “My Adventure”, which was one of the social shortcomings of the time.

The most perfect examples of a realist essay were created by Abdurrahim bey Hagverdiyev. In his publicist works, events and types are skillfully described and analyzed with bright art boards. These essays, which contain interesting and colorful conflicts, can even be called an independent, exhaustive story. Also, such writings later became the core of separate epic works. Thus, Abdurrahim bey Hagverdiyev's article “Ziyarat” signed by “Laglagi” was the first journalistic version of his story “Odabashi's story” written during the Soviet period. Except for a number of name changes, the whole story is about the dervish Nakam. The work is also syncretic in terms of genre. There are lyrical stories of epic prose, essays of fiction, and even elements of the pamphlet genre. The last aspect is the writer's often sarcastic “You say I have eyes? But you say, I have ears?”

In general, during the First Russian Revolution in 1905-1907, journalism was in a dominant position in the literary and social thought of Azerbaijan. Prominent publicist Jalil Mammadguluzadeh published a large number of satirical news, satirical correspondence, articles, feuilletons, pamphlets in “Molla Nasreddin” magazine, and Abdurrahim bey Hagverdiyev published travelogues “Letters of Hell” and “Mozalan Bey's travelogue”. The fact that fiction has given way to journalism in the complex course of time can be clearly seen by carefully following the literary materials of the time.

One of the most powerful figures of the Azerbaijani art and public opinion of the XX century, publicist, journalist Ali bey Huseynzadeh once wrote about the magazine “Molla Nasreddin” in the newspaper “Hayat”:

“Molla Nasreddin” ... only with humor, mockery, laughter, criticized and corrected our shortcomings. No one has the right to be bored. If he makes fun of me tomorrow, I will do nothing but thank you” (“Hayat” newspaper, May 11, 1906, № 101).

CONCLUSION

As can be seen, the historical services of the Mollanasraddins not only brought the advanced ideas of the time to the creative struggle, but they also created a great school in the history of our literary thought by reflecting the existing life events: “Molla Nasreddin” school. Talented representatives of this literary school, the writers benefited from all three directions of informative, analytical and artistic journalism.

LITERATURE

1. Ağayev İ. Ali Razi Shamchizade. My moans, my screams. (Selected works). Baku: Science, 1992, p. 3-38
2. Ağayev İ. Problems of literature, press and journalism. Baku: Elm, 2008, 504 p.
3. “Hayat” newspaper, May 11, 1906, № 101
4. “Molla Nasreddin” magazine, 1907, № 47

TÜRK DESTANLARINDA ATASÖZLERİ
PROVERBS IN TURKISH EPIC LITERATURE

Öğr. Gör. Dr. Muhammet ATASEVER

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Rektörlük OZDK, Türk Dili Bölümü

ÖZET

Edebiyat yalnızca yazılı eserlerden müteşekkil bir bilim sahası değildir. Aksine onun doğuşu, hayatını sürdürmesi ve yaşam bulması söz ile başlamıştır. Farklı ortamlarda ve bağlamından olabildiğince koparılmadan halkın verimlerini yakalayıp işleme isteği veya ihtiyacı folklor adında yeni bir bilimin doğmasına dahi zemin hazırlamıştır. Her ne kadar ilmi bir saha oluşsa da edebi dediğimiz ya da edebiyat diye adlandırdığımız sanatsal kaygı ile üretilmiş birçok mahsul elektronik ortam dâhil ekseriyetle kayıt altına alınmamıştır. Çünkü insanların kolektif yahut bireysel meydana getirdiği yaratmalar hayatın bir parçasıdır ve tamamını herhangi bir mecrada tutmak zaman, mekân ve nihayetinde imkânlar dâhilinde mümkün değildir. Edebi ürünler bazen yaratıldığı bağlamı ile birlikte bazen de bağlamından kopararak çekilen fotoğraflardır. Oysa sanatsal ve estetik değeri olan, insanın yaradılışından da önce yaşanmaya başlamış ve durmadan yenilenerek, değişerek, dönüşerek yaşamın içinde birer canlı timsali hayat sürmektedir.

Mesel, darb-ı mesel yahut atalar sözü de; esasen kalıplaşmış sözlerin bir türü olan deyimlerle birlikte; edebi değer taşıyan, halkın ağzında kendisine en fazla yaşama şansı bulan ve her an yeniden doğan önemli özlü hikmetlerdir.

İlk yazılı belgelerden şu ana kadar bir şekilde yazılı, sözlü, görsel, işitsel yahut teknolojinin verdiği diğer imkânlardan faydalanılarak korunan söz konusu veciz ifadeler çeşitli tecrübelerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Binlerce yıl çok geniş coğrafyalarda hüküm süren Türk boylarının duyuş, düşünüş ve hissedişini hülasa kültürünü yansıtan bu yaratmalar temel manada insana yol gösteren, anlatıma güç ve güzellik katan, kendine has kimliğe sahip bir okuldur.

Çalışmamızda temel Türk destanları olarak tanımladığımız Oğuz Kağan, Manas, Dede Korkut, Köroğlu anlatmalarında ve Türkün kültür köklerini görebildiğimiz Sibiryah Sahası Türk Destanlarında atasözleri tasnif edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Destan, Atasözü, Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas, Köroğlu, Sibiryah.

ABSTRACT

Literature is not just about *belles-lettres* in written form. Rather, it was born as oral literary production. The desire or need to capture and process folk productions from different environments without severing their contextual meaning has even laid the ground for the birth of a new science called *folklore*. However, many productions produced with artistic anxiety known as literature have yet to be preserved in digital formats. For, the individual and collective creations are part of life and it is impossible to comprehensively collect them in any medium. Literary products are considered photographs sometimes taken with or out of the context in

which they are created. Yet, the products with artistic and aesthetic value existed before the creation of mankind and still survive by constantly renewing, changing, and transforming themselves.

Sayings, aphorisms, or proverbs as well as idioms are important wisdoms with literary value with the highest chance of preservation inside public and they are reborn at any moment in history.

These aphoristic expressions which have been protected from the first written documents in history by taking advantage of written, verbal, visual or aural means have emerged as the result of various experiences. These creations reflecting the sense, thought, and feeling of the Turkish tribes, which reigned in very wide geographies for thousands of years, are a school themselves that has a unique identity with the role of guiding people and embellishing expression.

This study classifies the proverbs in Oghuz Khan, Manas, Dede Korkut, and Koroğlu narratives as well as in the Siberian Field Turkish Epics where cultural roots of the Turkish can be observed.

Keywords: Epic, Proverb, Oghuz Khan, Dede Korkut, Manas, Koroglu, Siberia.

GİRİŞ

Halkların millet olma sürecinin mahsulleri olan destanlar çoğunlukla kahramanlık temalı anlatılardır. Barındırdığı edebi değer vasıtasıyla yalnızca edebiyat araştırmacılarının değil; tarihi aydınlatması bakımından tarihçilerin, ortaya çıktığı ve varyantlarının türediği dönemin sosyokültürel yapısını aksettirmesi yönüyle sosyologların, insanın ruh dünyasını göstermesiyle de psikologların dikkatini çeken bir türdür. Bahsolunduğu kadar zengin bir içeriğe sahip anlatılar, özünde atasözleri ve deyimler gibi başka türleri de yaşatır. Asırlar süren tecrübeler ile defalarca sınanıp sonuca bağlanmış ve zamanla belirli bir kalıba oturmuş özlü sözler, içerisinde sayısız eğitimciyi barındıran bir okuldur.

Sözün gücünü bilen destan anlatıcısı kalıp sözleri olay örgüsünü ayakta tutmak için kullanır. Uzun anlatılarda akılda kalıcılık, formeller ve anlatıdaki vakaların belirli bir düzen ile aktarımına da bağlıdır. Atasözlerinin ilk kullanım amacı da burada ortaya çıkar. Atasözleri ile hatırlanabilirliği kolaylaştıran destancı, dinleyenlerin de dikkatini doğruluğu çeşitli tecrübelerle ispatlanmış sözler ile çeker. Anlatıdaki durumun gerçekliğini artırır. İkinci amaç sözün etki gücünü artırmaktır. Hatip fikrinin dinleyenlerce kabulünü de bu usulle sağlar. Atasözlerinin bir diğer amacı ise kısa ve bir iki cümle ile herkesin malumu olan durumu görece olarak vakit kaybetmeden tesirli bir biçimde aksettirmektir.

TÜRK DESTANLARINDA ATASÖZLERİNİN TASNİFİ

Türk atasözleri, eskilik bakımından dünyanın en eski sözleri arasındadır. Göktürk Kitabeleri'nde birkaç tane, Divanü Lügati't Türk'te iki yüz doksan kadar atasözü/sav vardır. (Kaya, 2007, s.110) Nicelik ve nitelik bakımından oldukça zengin Türk atasözleri üzerine çeşitli

tasnif denemeleri yapılmış (Dilek, ?, s.109-120; Annaberdiyev, 2012) ve Türk Dünyasında kullanılan benzer atasözleri üzerine müstakil bir kitap da yayınlanmıştır. (Çobanoğlu, 2003)

Bu çalışmadaki sınıflandırmada ise konu esas alındı. Benzer veya aynı atasözleri, tek bir atasözü gibi düşünüldü ve kelime farklılıkları ile aktarılıp parantez içinde kaynak sayfa numarasına atıf ile verildi. İki veya daha fazla konu başlığına dâhil olabilecek atasözleri anlatıdaki bağlamından hareketle tek bir başlıkta tasnife eklendi.

AKIL

Türk Destanlarında akıl en az yiğitlik kadar önemli ve erliğin alametlerindedir. Akıl sahipleri övülür, çeşitli vesilelerle hediyeler ile onure edilir, ahmaklar ise yerilir. Erler, kadınlar, alpeler, erenler, ozanlar ve yönetici statüsünde bulunanlar bu melekeye sahiptir.

Destan kahramanı ad alma, eş bulma, düşmanla mücadele etme, esaretten kurtulma, zayıflara yardım etme gibi olağanüstü birçok zorluğun üstesinden aklıyla gelir. Çıkılmaz düşüğü yerde ise ona ekseri kadın kahramanlar, bilhassa akıllı eşi, yol gösterir.

Atasözlerinde düşünmek söz söylemekten önemlidir. Akıl ile iş yapmanın önemi; düşünmeden yapılacak işlerin söylenecek sözlerin sahibini zarara uğratacağı, bazı durumlarda ise hatayı telafi etmenin mümkün olamayacağı vurgulanır. Aklın karşısında ise gafillik, ahmaklık ve hiddet gibi olumsuz özellikler vardır.

Son pişmanlık fayda vermez. (Togan, 1972, s.69)

Dile düşen iş ziyan olmuştur. (Togan, s.65)

Gafil başun ağrısın beyni bilür. (Ergin, 2014, s.75)

Er cömerdin er nâkesin ozan bilür. (Ergin, s.75)

Dünyayı erenler akıl ile bulmuşlar. (Ergin, s.189)

Baş esen olsa börk bulunmaz mı olur! (Ergin. s.194)

Sakınmayub söz söyleşen sonra utanur, geri oturur. (Ekici, 2019, s.71)

İnsanın akılı geç gelir, hiddet ise tez gelir. (Gürsoy Naskali, 1995, s.252)

Çok konuşunca hatip olunmaz. (Dilek, 2007b, s.116)

Akıllı başı kimse kesmez. (Dilek, s.128)

Demir kızınca kırılacağını bilmez, ahmak coşunca öleceğini bilmez. (Dilek, s.249)

Arığın akılı iyi, ahmağın sözü keskin. (Dilek, s.317)

Beklemekle zaman uzar, düşünmek yolu kısaltır. (Dilek, 2007c, s.127)

Atılan ok geriye dönmez. (Aktaş, 2011, s.183)

Güzel söz ise kulağa siner, kötü söz ise kötüyü yel götürür. (Ergun, 2006, s.154,158,269,360)

Atılan ok taştan dönmez; giden er yoldan dönmez. (Ergun, s.336)

Er gövden erleşse de er aklın yetmez. (Ergun ve Aça, 2004, s.336)

Karşılaşılan kişi söz dinler, yortan kişi yol alır. (Ergun ve Aça, s.354)

KAHRAMANLIK-YİĞİTLİK

Türk destan anlatıları çoğunlukla kahramanlık temalı olduğundan yiğitlik, cılasunluk, alplik yahut erlik destanın üzerine kurulduğu temel konudur. Bu sebepten ötürü er kişi olmak bazı sorumlulukları beraberinde getirir, kahraman birçok özellekle kendini donatmış/donatılmış olmalıdır. Alp, daha doğarken kahramandır, korkusuzdur, dürüştür, yalan söylemez, başı dara düştüğünde dahi namertlik etmez, mücadeleden kaçmaz, aklıyla hareket eder, alçakgönüllüdür, cömerttir. Onun nesli de alp doğar; kahraman, adını hak ederek alır, destursuz iş yapmaz; hatta haber yollamadan düşmana dahi saldırmaz, başta ailesi, milleti ve devleti için canını esirgemez, mazlumların imdadına yetişir ve er meydanında kanlı gömlek ile şehitlik onun için şereftir.

Kahramanın mücadelesi ise düşman, namert, töresiz, hilekâr, sinsi ve zorba iledir. Kahramanın zayıf yanı uykusu ve yalnızlığıdır.

Tekebbürlik eyleyeni Tanrı sevmez, könlün yüce tutan erde devlet olmaz. (Ergin, 2014, s.73)

Er malına kıymayınca adı çıkmaz. (Ergin, s.74)

Kara polad öz kılıcı çalmayınca karım dönmez. (Ergin, s.74)

Sarp yorır-iken kazılık ata nâmerd yigit bine bilmez, binince binmese yig. (Ergin, s.74)

Çalup keser öz kılıcı muhannetler çalınça çalmasa yig. (Ergin, s.74)

Çala bilen yigide ok-ile kılıçdan bir çomak yig. (Ergin, s.74)

Derin olsa baturur kalabalık korhudur. (Ergin, s.130,161)

Alp ere korhu virmek ayıb olur.(Ergin, s.187,223)

Alp erenler karımından kayurur mı olur! (Ergin, s.189,190,192)

Oğuz yiğitlerine ne kaza gelse uykudan gelir. (Ergin, s.193)

Destursuzca yağıya girmek bizim ilde ayıb olur. (Ergin, s.195)

Alp Eren erden adın yaşurmak ayıb olur. (Ergin, s.214,232,241)

Yalunuz yigit alp olmaz. (Ergin, s.222)

Oğuzun arsuזı Türkmenün delüsine benzer. (Ergin, s.223)

Aldayuban er tutmak avrat işidir. (Ergin, s.248)

Yatur yerde er öldürmek merdlük olmaz. (Ekici, 2019, s.139)

Hileyilen dirilmek er oğluna dirilük olmaz. (Ekici, s.139)

Arab at hışmından er heybetinden koç yiğitler zatından belli olur. (Boratav, 1984, s.148)

Yiğit ölür şanı kalır. (Boratav, s.148)

- Kanlı gömlek koç yiğide don olur. (Boratav, s.147)
- Koç yiğit kavgadan yüzü çevirmez. (Boratav, s.158)
- İki delik birden açılırsa, namusun gitmiş demektir. (Gürsoy Naskali, 1995, s.150)
- İki mızrak birden gelirse, ölümün gelmiş demektir. (Gürsoy Naskali, s.150)
- At sorulur cüssesinden, er sorulur terbiyesinden. (Gürsoy Naskali, s.188)
- Çok atınca nişancı olunmaz. (Dilek, 2007b, s.116)
- Kötü dilliyi söyletme, güçlüye dövülme. (Dilek, s.297)
- Yerin geçidi az olur, erin çözümü çok olur. (Dilek, s.3008)
- İyi erin cesedi savaş yerinde kalır, iyi atın cesedi cenk yerinde kalır. (Dilek, 2007c, 324)
- Erden iyi er doğar imiş. (Arıkoğlu, 2007, s.207)
- Alp doğmuş kişi alpın elinde yalvarmaz. (Yılmaz, 2013, s.73)
- Alp kişi alpın elinde yalvarmaz. (Yılmaz, s.73)
- Yiğit kişi ölümden çekinmez. (Yılmaz, s.73)
- Öç ölmez, ödünç kaybolmaz. (Yılmaz, s.73)
- Alpın nesli bir gece uyursa bir yaşında gibi olur, iki gece uyursa, iki yaşında gibi olur. (Yılmaz, s.73)
- Yahşi alpın balası yahşi kişi olarak yetişir. (Davletov, 2006, s.58)
- Kişiden yaman kişi yoktur, kişiden üstün kişi de yoktur. (Davletov, s.200,201)
- Alpın balası yine alp olurmuş, yiğidin balası yine yiğit büyürmüş. (Davletov, s.216)
- Sinsice öldürmek iyi adamı kirletir. (Ergun, 2013, s.609)
- Asil at tek kamçılı, er kişi tek dilli olur. (Ersöz, 2010, 205)
- Kişiden üstün kişi hayvandan da üstün hayvan var. (Ersöz, 291)
- İyi at çukurda ölür, iyi er yolda ölür. (Ergun ve Aça, 2004, s.499)
- Yola gidecek kişi adlı, mallı olur, adlı, namlı olur. (Ergun ve Aça, 2005, s.264)
- Kesilen ineğin kanı alınır, öldürülecek kişinin sözü alınır. (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007, s.513)
- Yiğit yaşlanıp ölüme yüz tutunca kul olmaya mahkûm. (Gürsoy Naskali, 2015, s.66)
- Zorbanın önü kaygan olur, kurdun önünde tuzak olur. (Gürsoy Naskali, s.97)
- At ölmeyince altın sayılmaz, er ölmeyince kıymetli olmaz. (Gürsoy Naskali, s.152)
- Alp insan başkasının yurdunda oturmaz. (Özkan, 1997, s.79)
- Büyük alpin temiz canı, asil ruhu kendisinde olmaz. (Özkan, s.247)

AİLE

Türk Destanlarında aileye ilişkin değerler, gelenek ve görenekler geniş bir yer tutar. Öyle ki destan kahramanının ad aldıktan sonra ilk vazifesi, yurdundan ilk ayrılış sebebi genellikle kendisine bir eş edinmektir. Atasözlerinde de aile kurumunun inşasından, eşlerin ilişkisine, çocuk sahibi olmaktan kız-erkek çocuk ayırımına kadar çok geniş bir konu evreni vardır.

Atasözlerine göre; evlenmek ve tek eşlilik esastır. Evlilik dışı birliktelik yasaktır. Evlilik ile gerdek kutsaldır. Ocaklanmak bir yazgıdır, değişmez.

Çocuksuzluk zordur, eşleri Tanrı'nın cezalandırdığına inanılır. Toplum da çocuğu olmayanları dışlar. Çocuksuzluktan kasıt ekseri erkek çocuktur. Zira kız çocuğu ve hatta onun çocukları misafirdir, onlardan dost olmaz. Kimi atasözlerinde kız çocuğu akıllı iken, kimilerinde kızın akıllı saçından kısadır. O, evlendiği yere aittir, orada kalır, zaten kendi evinde de misafir kabul edilir. Onun toyu, doğum ve düğün merasimi, kısa tutulmalıdır. Kız evde oturup müstakbel eşini beklemelidir. Kız çocuğu hakkında olumsuz bir kanaat Türk Destanlarına dolayısıyla atasözlerine hâkimse de kahraman birçok zorluktan eşinin akıllı ile kurtulur, iş yaparken ona danışır. Bazı destanlarda erkek kahramanları özendirecek derecede kahramanlıklarıyla nam salmış, yeryüzünde düzeni tesis etmeyi kendine ülkü edinen kadın kahramanlar da vardır. Erkek çocuk ise çok değerlidir. Özellikle baba için büyük talihtir, göz nurudur, ocak közüdür. Babasının namını yürütecek olan odur. Dolayısıyla kız çocuğu annesi, erkek çocuğu ise babası yetiştirir. Ayrıca damat yahut evlatlık, oğul ile bir olamaz. Onların gördüklerini inkâr edecekleri düşünülür ve destanlarda özellikle damat ile kayınbabası arasında mücadele söz konusudur.

Öksüz korunup kollanmalıdır; öksüzü aşağılamak, kötü davranmak tehlikelidir. Anne ve/veya babası olmayanın duası ve bedduası kesinlikle tutar inancı vardır. Öksüz, hiçbir zaman analı babalı büyüyen bir kimse gibi yiğit olamaz. Zira öksüz bir kahramanla kurulu anlatılarda, anne ve babasını yitiren kahraman zaman zaman bundan dem vurur, içerlenir, üzülür.

Anne ve baba kutsaldır, duaları-bedduaları tesirlidir. Onların hakkı çok önemsenir, Tanrı hakkı ile bir tutulur. Anne sütü kutsal ve şifalıdır.

Kardeş çok önemli ve değerlidir. Destanın konusu ve anlatı kahramanının mücadelesi kimi anlatılarda sadece kardeş üzerinedir. Çünkü tek çocuk olmak dayanılmaz ve korkutucudur.

Anlatılarda ölen abinin eşinin yani yengenin miras kabul edildiğine dair birkaç atasözü de vardır. İslâmiyet Öncesi Türk Medeniyetini işlediği bir yazısında, böyle bir geleneğin varlığına Atsız da işaret eder. (1997, s.28)

Bir kadını iki erkek alıp oturamaz. (Ergin, 1970, s.52-53)

Kızıdan olanın dostluğu olmaz. (Ergin, s.64)

Yad oğul saklamağ-ile oğul olmaz, büyüyende salur gider, gördüm dimez. (Ergin, 2014, s.73-74)

Güyegü oğul olmaz. (Ergin, s.74)

- Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz. (Ergin, s.74)
- Kız anadan görmeyinçe öğüt almaz, oğul atadan görmeyinçe sufra çekmez. (Ergin, s.74)
- Oğul atanun yetirüdür, iki gözinün biridür. (Ergin, s.74)
- Devletli oğul kopsa ocağınun közidür. (Ergin, s.74)
- Oğul dahı neylesün baba ölüp mal kalmasa. (Ergin, s.74)
- Baba malından ne faide başda devlet olmasa. (Ergin, s.74)
- Ata adın yoritmayan hoyrad oğul ata bilinden ininçe inmese yig, ana rahmine düşünce toğmasa yig. (Ergin, s.74)
- Ata adın yorıdanda devletlü oğul yig. (Ergin, s.74)
- Oğul kimden olduğın ana bilür. (Ergin, s.75)
- Dizin basup oturanda halal görklü. (Ergin, s.75)
- Dulumından ağarsa baba görklü. (Ergin, s.75)
- Ağ südin toya emzürse ana görklü. (Ergin, s.75)
- Sevgülü kardaş görklü. (Ergin, s.76)
- Yanal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunca tenefi görklü. (Ergin, s.76)
- Oğul görklü. (Ergin, s.76)
- Karılar dört dürlüdür: Birisi solduran sopdur. Birisi tolduran topdur. Birisi ivün tayağıdur. Birisi niçe söyler-isen bayağıdur. (Ergin, s.76)
- Oğlı kızı olmayanı Tanrı Taala kargayupdur. (Ergin, s.78,80)
- Eyegülü ulalur kapurgalu büyür. (Ergin, s.81,226)
- Ana hakkı Tanrı hakkı. (Ergin, s.107,227,239)
- Ata dururken oğul eli öpülmez. (Ergin, s.120)
- Ayupluça han kızı ere varmak ayıp olur. (Ergin, s.18)
- Oğul için ata ölmek ayıp olur. (Ergin, s.169)
- Beg erenler esen olsa oğlu doğar. (Ergin, s.170)
- Öginmek ile avrat er olmaz. (Ergin, s.197)
- Kızların yolu evveldir. (Ergin, s.197)
- Eski tutun biti öksüz oğlanun dili acı olur. (Ergin, s.226)
- Kademi kutsuz gelin diyinçe udsuz gelin disünler. (Ergin, s.229)
- Erkeklik babadansa kancıklık da anadandır. (Boratav, 1984, s.211)
- Ağası evde oturup, işi küçükler mi görür! (Gürsoy Naskali, 1995, s.121)

- En büyük aptal karısını methedendir. (Gürsoy Naskali, s.132)
- Kız olan yerde âşık bulunur. (Gürsoy Naskali, s.141)
- Ağabey ölse yenge miras kalır. (Gürsoy Naskali, s.204,205)
- Oğlu olan her kadın, oğlunu bir er yetiştirir. (Gürsoy Naskali, s.205)
- Öksüzü aşığılarsan, hiçbir zaman onmazsın. (Dilek, 2007a, s.355)
- Sütün iyisi ittedir, aklın iyisi kızdadır. (Dilek, 2007b, s.106)
- Atası destancı olan destancı olur. (Dilek, s.217)
- Kadın akıllı olur her şeyi sezer. (Dilek, s.242)
- Kız gittiği yerde kalır, taş düştüğü yerde yatar. (Dilek, s.243)
- Otuz halkın arasından oynayan çocuk tanınır. (Dilek, s.271)
- Kızın budu kızıl kan, huyu kötü şeytan, gelinin budu kanlı. (Dilek, s.322)
- Hayvanın vahşisi tüylü yaratılmış, insanın kendisi eşli yaratılmış. (Dilek, s.404)
- Öksüz insan hırçındır. (Dilek, 2007c, s.36)
- Geyik olsa tüylü olur, insan olsa adlı olur. (Dilek, s.57)
- Taş atıldığı yere düşüp orada kalmalı, kız verildiği yere gidip orada yaşamalı. (Dilek, s.79)
- İnsanın biricik yavrusunun yaşaması güç olur. (Arıkoğlu, 2007, s.83)
- Tek yumurta nerede çürümez; yalnız er nerede ölmez. (Arıkoğlu, s.95)
- İnsanın biricik çocuğunun ölüp gitmesi kolay olur. (Arıkoğlu, s.97)
- Kadın kişi yaşarsa tutuşacağı çocuktur. (Arıkoğlu, s.337)
- Kızın toyu kısa olur. (Arıkoğlu, s.609)
- Ana yüreği böyle yufka yürekli olurmuş. (Aktaş, 2011, s.230)
- Kız kısmı karşılaşma olan yere gelmez, babasının evinde oturup alacak eşini bekler. (Yılmaz, 2013, s.123)
- Kızın şenliğini kısa tutmak gerekir, yedi günü geçirmemek gerekir. (Yılmaz, s.149)
- Kadın kişinin saçı uzun aklı kısa. (Davletov, 2006, s.6)
- Kadın kişinin yüreği yumuşak olur. (Davletov, s.56)
- Yahşi kişinin dölü övülerek dolaşır. (Davletov, s.58)
- Birin gerçeği yoktur. (Davletov, s.80)
- Tanrının belirlediği evlilik kaçınılmaz. (Davletov, s.145)
- Yalnız turun (odun parçası) yanmaz. (Davletov, s.177)

Kadın kişi dövülmeyi sever. (Ergun, 2013, s.753,755)

Kız çocuğunun düşüncesi saçından daha kısadır. (Ersöz, 2010, s.253)

Yalnız ağaç yelden korkar, yalnız yiğit yiğitten korkar. (Ergun, 2006, s.197)

Tüylü olsa kel oluncaya dek, kel olsa tüyleninceye dek öğüt vermek. (Ergun ve Aça, 2004, s.233)

Görevini yapmayan porseleni kin ne yapsın, gelişip serpilmeyen kızı kim ne yapsın. (Ergun ve Aça, s.491)

Verilen kız vardığı yerde yaşar, fırlatılan taş düştüğü yerde yatar. (Ergun ve Aça, s.501)

Eğilmiş ağaç soyulursa, ormanlı ırmağın çöpü olur; çıkan kız, vardığı yerden geri gelirse, obanın yurdun rezili olur. (Ergun ve Aça, s.544)

Ölen kişi yerde yatar, büyüyen yurdu nesli aşar. (Ergun ve Aça, s.572)

İyi erin neslini kesmemeli, sonraki neslin heykeli olsun. (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007, s.513)

Ayırır ölse kısrağı kalır, Yiğit (Dostu) ölse karısı kalır. (Ergun, 1997, s.130)

Sürü beslenir bereket getirsin diye, çocuk beslenir hayır getirsin diye. (Gürsoy Naskali, 2015, s.147)

Yaban hayvanı tüylü olur, insan ise eşli olur. (Gürsoy Naskali, s.189,229)

Tay öksüz kalsa aygır olmaz, oğlan öksüz kalsa, taş gibi yiğit olmaz. (Özkan, 1997, s.37)

TABIAT-İKLİM

Tabiat unsurları bilhassa tasvirlerde ve destanların giriş kısımlarındadır. Mevsimlerin tamamı insanın duygu durumu, hayatta düştüğü vaziyet ile ilişkilendirilerek verilir. Bitkilerin hangi durumlarda kullanılacağı, hangi hastalığa iyi geleceği, insanların fiziksel yahut ruhsal durumlarına göre hangi ağaca benzediği atasözlerinde kendisine yer bulur. İklim, milletin mevcut durumunu ve geleceğini tayin eden bir olgudur. Atasözlerine göre yaratılana fayda vermeyen tabii unsurların olmaması olmasından evladır.

Dumanlı gün güneş olur. (Ergin, 1970, s.60)

Urulaşuban sular taşsa deniz dolmaz. (Ergin, 2014, s.73)

Kül depeçük olmaz. (Ergin, s.74)

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağulu gökçe çemen güze kalmaz. (Ergin, s.74)

Adam içmez acı sular sızınça sızmasa yig. (Ergin, s.74)

At yimeyen acı otlar bitinçe bitmese yig. (Ergin, s.74)

Yavşan dibi berk olmaz. (Ergin, s.222)

Her çiçeğe konar arı. (Boratav, 1984, s.159)

- Çakmağı çaktıran kavdır, demüri döğdüren tavdır. (Boratav, s.170)
- Dağlık yerde badem yoktur. (Gürsoy Naskali, 1995, s.145)
- Bayılana ardıç getirirler. (Gürsoy Naskali, s.167)
- Ağaç fidanı dallıdır, büyük insan kolludur. (Dilek, 2007b, s.217)
- Sedir ağacı köklüdür, becerikli insan ellidir. (Dilek, s.217)
- Acılının önünde eğri ağaç olur. (Arıkoğlu, 2007, s.83)
- Ormana giren kişi meyve yiyip çıkmalıdır. (Davletov, 2008, s.102,104)
- İyilikte büyüyen çiçek güz geldiğinde solur. (Davletov, 2006, 173)
- Nehir denen şeyin geçidi olur, tepe denen şeyin aşıtı olur. (Ergun ve Aça, 2004, s.237)
- Ormana giren kişi çilek yer. (Ergun ve Aça, s.289)
- Ormana girenler, çilek yer. (Özkan, 1997, s.103)

HAYVANLAR

Hayvanlar hususiyetle at (Özkan, 1997, s.223-233; Dilek, 1997, s.60-65) anlatılarda kendisine kahramanın yanı başında yer bulur. At, er ile birlikte doğar, alpin yoldaşdır, savaşlarda çıkmaza düştüğünde en büyük yardımcısıdır, fenalıkları sezer ve bildirir.

Atasözlerine konu olan diğer hayvanlar genellikle insanın karakter özelliklerine telmih yahut durum tahlili için kullanılır. Kurt kutsaldır ve yol gösterir. Erkek kuzu (koç) Hz. İsmail (as)'i anımsatarak verilir ve destanların hemen hepsinde en makbul ettir. Yiğitler aslana, namertler ve olumsuz tipler eşek ve beygire benzetilir. İyi süt itten elde edilir. Yılan eti isteklere nail ederken, bit efendi olmak için yenir. Samur ise ulaşılmazı, ulaşılmazlığı gösterir. Köpek, geyik, kulan, deve, turgay, katır, buğur, koyun, kuş, kartal, inek, arı atasözlerinde farklı bağlam ve sebeplerle kullanılan hayvanlardır.

Eğer birine sadaka vereceksen önce köpeğe vermek gerekir. (Togan, 1972, s.57)

Kara eşek başına uyan ursan katır olmaz. (Ergin, 2014, s.74)

Gitdükde yirün otlakların geyik bilür. (Ergin, s.75)

Gögez yirler çemenlerin kulan bilür. (Ergin, s.75)

Ayrı ayrı yollar izün deve bilür. (Ergin, s.75)

Yidi dere kohuların dilkü bilür. (Ergin, s.75)

Dün-ile karvan köçdügin turgay bilür. (Ergin, s.75)

Erün ağırın yiynisin at bilür. (Ergin, s.75)

Ağır yükler zahmetin katır bilür. (Ergin, s.75)

Yanaşup yola girende kara buğur görklü. (Ergin, s.75-76)

- At ayağı külüg ozan dili çevük olur. (Ergin, s.81,186,239)
- Kurt yüzi mübarekdür. (Ergin, s.101)
- At işler er öginür. (Ergin, s.130,217)
- Yayan erin umudu olmaz. (Ergin, s.130,162)
- Arafatda erkek kuzu kurban için. (Ergin, s.160)
- Aslan enügi yine aslandır. (Ergin, s.219)
- Depegen köpini süsegen yırtar. (Ergin, s.230)
- Beygiri besleme Arab atı olmaz. (Boratav, 1984, s.148)
- Köroğlu yiğitliği itten aldı. (Boratav, s.209)
- Dağ koyunu kayasından ayrılmaz. (Gürsoy Naskali, 1995, s.25)
- Geyik kayasından ayrılmaz. (Gürsoy Naskali, s.25)
- At ayağı yerde durur. (Gürsoy Naskali, s.126)
- Kuş ayağı gökte durur. (Gürsoy Naskali, s.126)
- At olan yerde nal izi olur. (Gürsoy Naskali, s.141)
- At ölse postu miras kalır. (Gürsoy Naskali, s.204,205)
- Atların yorulmayacağı ay doğar, atları serinletecek gün doğar. (Gürsoy Naskali, s.257)
- Hayvanı satarsan karı bir günlük, sağar isen karı bin günlük. (Gürsoy Naskali, s.259)
- Sütün iyisi itte, aklın/kurnazlığın/hilenin iyisi kulda. (Dilek, 2007b, s.115,145,195,200,201,202,290,297,298)
- Semirince at güzel, sekizinde ay güzel, doyunca koyun güzel, dokuzunda ay güzel. (Dilek, s.119)
- Semiz atın teri acı, iyi konuşanın sözü acı. (Dilek, s.259)
- Altmış atın arasından güzel boz at tanınır. (Dilek, s.270)
- Otuz atın arasından çevik boz at tanınır. (Dilek, s.271)
- Atın yaşlısı kesimlik, erin yaşlısı ölümlük. (Dilek, s.300; Dilek, 2007c, s.266)
- Vahşi hayvan tüylü olur, insansa eşli olur. (Dilek, 2007b, s.404)
- Keçe altından at çıkar, halkın içinden er çıkar. (Dilek, 2007c, s.274)
- At ölmezse altın mı? Er ölmezse dağ zirvesi mi? (Dilek, s.283)
- Kartal kuşu kaparsa kanadının tüyü kalır. (Arıkoğlu, 2007, s.103)
- Avı kurt tutarsa ayağı, pençesi kalır. (Arıkoğlu, s.103)
- Attan iyi yiğit at doğar imiş. (Arıkoğlu, s.207)

Ölecek geyik karda koşar. (Ergun, 2006, s.407)

Kişi yurdu katı, samurun yeri çetin olur. (Ergun ve Aça, 2004, s.334)

Kişi denen şey konuşarak tanışır, at denilen şey kişneşerek tanışır. (Ergun ve Aça, s.335)

İnek diye kanın mı alınacak, kişi diye sözün mü alınacak. (Ergun ve Aça, 2005, s.184)

Kişi yeri çetindir, samur yeri yakındır. (Ergun ve Aça, s.199)

Kişi büyür keçe gerilir olmalıdır. (Ergun ve Aça, s.385)

Küt kuyruk uzar. (Gürsoy Naskali, 2015, s.125)

Yılan eti yiyen insan muradına erermiş, bit eti yiyen insan efendi bey olurmuş. (Gürsoy Naskali, s.136,137)

Sütün iyisi kancıkta, hilenin anası hizmetkârda. (Gürsoy Naskali, s.152,165)

YÖNETİM

Türk boylarının/devletlerinin yönetim usulleri, kağan olmanın kıstasları da atasözlerinde görülür. Kut inancı esas alınarak padişahlık, alplik, erlik, beylik babadan oğula geçer. Padişaha tabi olmak önemlidir. Başsız millet olmaz. Devletin başına geçmesi için ortanca yahut küçük olan erkek çocuk daha iyidir. Töre, hakan sözü, buyruk bir olmalıdır, iki başlılık düzeni bozar. Hakan dul ile evlenemez, bekâr kız ile evlenir. Hakanın, Beyin emri; keskin, sert ve katı olur, sorgulanamaz, değiştirilemez.

Yay padişah gibi hükmeder; ok ise ona tabi bir elçidir. (Togan, 1972, s.48)

Her şeyin ortası iyidir. (Togan, s.64)

Her şeyin yüzü arkasından güzel olur. (Ergin, 1970, s.48)

Han bir olsa il düzene girer. (Ergin, s.52-53)

Bir kına iki kılıç sığmaz. (Ergin, s.52-53)

Bir yurda iki töre sığmaz. (Ergin, s.52-53)

Padişahlar Tanrının gölgesidir. (Ergin, s.218)

Padişahına asi olanun işi rast gelmez. (Ergin, s.218)

Kağan olmak katılık gerektirir, bey olmak büyüklük gerektirir. (Dilek, 2007b, s.105)

Kağanın yaptığı katı olur. (Dilek, s.308)

Ünlü zengin serveti varsa, ırgatın da gönlü zengindir; büyük kağanın övgüsü varsa, iyi insanın da soyu asildir. (Dilek, 2007c, 131)

Ev ateşli olur, halk başçılı olur.(Dilek, s.277)

Adaletsiz halk olmaz. (Arıkoğlu, 2007, s.41)

Ulu Kağan kadın almaz, ulu kağan kız alır. (Ergun, 2006, s.313)

Irmak denen şey bir başlı olmalı, kağanın yarlığı bir olmalı. (Ergun ve Aça, 2004, s.361)

Kağan yarlığı katı bey yarlığı yüce olmalıdır. (Ergun ve Aça, s.362)

İNANÇ

Eski Türk inancından da izler barındıran destanlardaki bu inanmalar tabiatıyla sözlere de yansımıştır. İslam inancı ile çelişmeyenler yahut bir bütünlük arz edenler halk ağzında ve anlatılarda yaşamaya devam etmiştir. Allah'ın birliği, ezeli ve ebedi oluşu, gücünün sonsuzluğu; Tanrı'ya güvenmenin, dayanmanın önemi, Hz. Peygamber (sav)'in örnekliliği, Kuran-ı Kerim, Kâbe-i Muazzama, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Ehli Beyt'in yüceliği, Cuma ve mahşer gününün kutsallığı, ümmetin değeri, kaderin -alın yazısı- değişmez oluşu, dua ile iyi niyetin önemi, beddua ile kötü niyetin tehlikesi, dünya hayatının faniliği atasözlerinde çoğunlukla işlenen dini konulardır.

Allah Allah dimeyinçe işler onmaz. (Ergin, 2014, s.73)

Tanrı virmeyinçe er bayımaz. (Ergin, s.73)

Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez, ecel va'de ırmeyince kimse ölmez. (Ergin, s.73)

Bir yigidün kara tağ yumrusınça malı olsa yığar direr taleb eyler, nasibinden artuğın yiye bilmez. (Ergin, s.73)

Ağız açup öger olsam üstümüzde Tanrı görklü. (Ergin, s.75)

Tanrı dostı din serveri Muhammed görklü. (Ergin, s.75)

Muhammedün sağ yanında namaz kılan Ebû Bekir Sıddık görklü. (Ergin, s.75)

Ahır sıpara başıdır 'amme görklü. (Ergin, s.75)

Hecetinleyin düz okınsa yâsin görklü. (Ergin, s.75)

Kılıç çaldı din açdı şâh-ı merdân 'Ali görklü. (Ergin, s.75)

'Alinün oğulları Peygamber nevâleleri Kerbela yazısında yezidiler elinde şehid oldı Hasan-ile Hüseyin iki kardaş bile görklü. (Ergin, s.75)

Yazılıp düzilüp gökden indi Tanrı 'ilmi Kur'an görklü. (Ergin, s.75)

Ol Kur'anı yazdı düzdi 'ulemâlar öğreninçe küydi piçdi 'âlimler serveri 'Osman 'Affan oğlu görklü. (Ergin, s.75)

Alçak yirde yapılpdur Tanrı ivi Mekke görklü. (Ergin, s.75)

Ol Mekkeye sağ varsa esen gelse sıdkı bütün hacı görklü. (Ergin, s.75)

Sağış güninde ayna görklü. (Ergin, s.75)

Ayna günü okıyanda kutbe görklü. (Ergin, s.75)

Kulak urup dinleyende ümmet görklü. (Ergin, s.75)

Minarada banlayanda fakı görklü. (Ergin, s.75)

- Kamusına benzemedi cümle ‘âlemleri yaradan Allah Tanrı görklü. (Ergin, s.76)
- Tanrının birliğine yoktur gümân. (Ergin, s.92)
- Gelimlü gidimlü dünya, son uçı ölümlü dünya. (Ergin, s.94,115,176,198,243,251)
- Su Hak dizarın görmışdür. (Ergin, s.101)
- Tanrı verdi, Tanrı aldı. (Ergin, s.167)
- Dünya şirin caz aziz. (Ergin, s.181-182)
- Evvel ahır uzun yaşun uçı ölüm. (Ergin, s.233)
- Uzun yaşun uçı ölüm, ahırı ayrulık. (Ergin, s.251)
- Allahına güvenen yumruk ursa kara daglar yıhar. (Ekici, 2019, s.97)
- Allahına yalvaranlar mahrum kalmazlar. (Ekici, s.141)
- Dünyada bitmez iş olmaz. (Boratav, 1984, s.163)
- Tanrının ihsanı çoktur. (Boratav, s.169)
- Dünya fanidir. (Boratav, s.203)
- Ecelsiz insan olur mu? (Gürsoy Naskali, 1995, s.258)
- Kaderde ne varsa o olur. (Dilek, 2007b, s.227)
- Er ölmezse altın mı, at ölmezse gümüş mü? (Dilek, 2007c, s.324)
- Geyik olsa tüylü olur, insan olsa eşli yaratılır. (Dilek, s.380)
- İnsanın tuttuğu kıl ip her zaman inceldiği yerden kopmaz mı? (Arıkoğlu, 2007, s.77,83,97)
- Mustaribin önünde kalın kütük. (Arıkoğlu, s.83)
- Ölenle birlikte gitmek yaramaz. (Aktaş, 2011, s.204)
- Yurtlu mal yurduna varır, sulu mal suyuna varır. (Davletov, 2006, s.75)
- Tanrının koyduğu yaşam ayrılmaz. (Davletov, s.96)
- Yaratanın çizdiği yazgıdan kurtulmaz. (Davletov, s.2006)
- Hayırlı duanın başı yağlı, kötü duanın başı kanlı olur. (Ersöz, 2010, s.223)
- Hayır duanın neticesi yağlı bedduanın neticesi kanlıdır. (Ersöz, s.283)
- Sona kalan dona kalır. (Ergun, 2006, s.314)
- Ölecek kişi ayağıyla gelir. (Ergun, s.407)
- Arkadan sürenin geleceğini kim bilir; önden karşılayanın çıkacağını kim bilir. (Ergun ve Aça, 2004, s.229)
- Kötü niyet başa gelir. (Ergun ve Aça, s.419)

Tüyü yetiştir doğurmalı, zamanı gelen ölmelidir. (Ergun ve Aça, 2005, s.286)

Ölmem diyen ölecek, gitmem diyen gidecek. (Gürsoy Naskali, 2015, 166)

At altın değil ki ölmesin, yiğit ölümsüz değil ki ölmesin. (Gürsoy Naskali, s.191,241)

İnsan ömrü bir kere yaşanır. (Gürsoy Naskali, s.229)

Acısız dünya olur mu? (Gürsoy Naskali, 1995, s.258)

Anlatılarda üzerine atasözü söylenen diğer konular şunlardır: giyim kuşam, dürüstlük, misafirperverlik, dostluk-düşmanlık, tecrübe, ekonomi, adab-ı muâşeret.

GIYİM KUŞAM

Eski panbuk biz olmaz. (Ergin, 2014, s.74)

Kürkün yakasından dürüp, eteğinden mi giyilir! (Gürsoy Naskali, 1995, s.121)

Yırtık yere yama yamarlar. (Gürsoy Naskali, s.167)

Yakasız elbise olmaz. (Arıkoğlu, 2007, s.41)

DÜRÜSTLÜK

Yalan söz bu dünyede olinça olmasa yig. (Ergin, 2014, s.74)

Girçeklerin üç otuz on yaşını toldursa yig. (Ergin, s.74)

Doğruyu söyleyen kişiye kişi kinli, çubuk tutan kişiye it kinli denir. (Ergun ve Aça, 2004, s.394)

MİSAFİRPERVERLİK

Konuğı gelmeyen kara ivler yıkılsa yig. (Ergin, 2014, s.74)

Köye uğrayan kişi yemek yiyip çıkmalıdır. (Davletov, 2008, s.102,104)

Obaya gelen kişi, kâse kenarı ısırır. (Ergun ve Aça, 2004, s.289)

Köye gidenler, yemek yer. (Özkan, 1997, s.103)

DOSTLUK-DÜŞMANLIK

Karı düşmen dost olmaz. (Ergin, 2014, s.74)

Düşmandan haber alan yanar. (Gürsoy Naskali, 1995, s.167)

Altmış halkın arasından dostlar tanınır. (Dilek, 2007b, s.271)

TECRÜBE

Ne yirde sızılar var-ise çeken bilür. (Ergin, 2014, s.75)

EKONOMİ

Faizli kâr ümidiyle sermayeyi harcamak olmaz. (Togan, 1972, s.24)

ADAB-I MUAŞERET

Genç yaşlıya yardım etmezse onun ne değeri olur. (Togan, 1972, s.57)

TASNİFE GİRMEYEN ATASÖZLERİ

Kızağuşa kaymayınca yol alınmaz. (Ergin, 2014, s.74)

Aru gönülde pas olsa şarab açar. (Ergin, s.218)

Halk olan yerde hırsız bulunur. (Gürsoy Naskali, 1995, s.141)

Rakı bitse de kadeh bitmez. (Dilek, 2007b, s.262)

SONUÇ

Atasözlerinin mana dünyası, doğruluğunu birçok tecrübe ile ispatlaması, dinleyenler üzerinde etki uyandırması, işlenen konunun akılda kalıcılığını artırması, milli bir yönü olması hasebiyle yaratıldığı toplumda insanların onunla hissi bir bağ kurması ve halkın günlük yaşamında deyimlerle birlikte en çok kullanılan edebi türlerden olması; onun yaşama, dönüşme, değişme ve gelecek kuşaklara naklini kolaylaştırmıştır.

Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas ve Köroğlu anlatıları ile birlikte Sibiryaya Sahası Türk Destanlarından, Altay-Hakas-Tuva-Yakut-Şor, müteşekkil seksen dokuz anlatmada yaklaşık dört yüz adet atasözünün tespit edildiği bu çalışmada, atasözleri konularına göre on beş başlık altında sınıflandırılmıştır:

1. Akıl
2. Kahramanlık-Yiğitlik
3. Aile
4. Tabiat-İklim
5. Hayvanlar
6. Yönetim
7. İnanç
8. Giyim Kuşam
9. Dürüstlük
10. Misafirperverlik
11. Dostluk-Düşmanlık
12. Tecrübe
13. Ekonomi
14. Adab-ı Muaşeret
15. Tasnife Girmeyen Atasözleri

Atasözlerindeki tematik zenginlik ve niceliksel fazlalık ile söz konusu anlatıların genel manada kalıplaşmış sözler özelde ise atasözleri bakımından ne kadar geniş bir muhtevaya sahip olduğu görülmüştür. Okunan ve incelenen metin sayısı arttıkça anlatılarda tespit edilecek atasözleri ile hem sınıflandırmadaki konu çeşitlilik kazanacak hem de daha kapsamlı kültürel ve edebi tahlillerin yapılabileceği atasözleri evreni ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Ata Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktaş, E. (2011). *Hakas Destanları III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Annaberdiyev, D. (2012). *Türkmen Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arıkoğlu, E. (2007). *Hakas Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Borbaanay, B. (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atsız, H. N. (1997). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (1984). *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Atasözleri. Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, c.3, 151-205.
- Davletov, T. B. (2006). *Huban Arığ*. Ankara: Türksöy.
- Davletov, T. B. (2008). *Han Mirgen*. Ankara: Türksöy.
- Dilek, İ. (1997). *Altay-Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At. Milli Folklor*, (36), 60-65.
- Dilek, İ. (2007a). *Altay Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007b). *Altay Destanları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007c). *Altay Destanları III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (?). *Altay Türklerinin Atasözleri*. 109-120. Web: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tdded/article/download/5000132892/5000121741> adresinden 4 Ekim 2016'da alınmıştır.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası - Soylamalar ve 13. Boy - Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Elçin, Ş. (1981). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1970). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Ergin, M. (2014). *Dede Korkut Kitabı-1*. (Dokuzuncu Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1997). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*. (Birinci Baskı). Konya: Cemre Yayınları.
- Ergun, M. (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersöz, M. (2010). *Culuruyar Nurgun Bootur*. Ankara: TÜRKSOY.
- Gürsoy Naskali, E. (2015). *Altay Destanı Maaday Kara* (İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özkan, İ. (1997). *Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu İle İlgili Motiflerin Tahlili*. *Türk Dili*, 549, s.223-233.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. G. (1995). *Manas Destanı Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- Özkan, F. (1997). *Altın Arığ*. Ankara: Bilig Yayınları.
- Togan, Z. V. (1972). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi-Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Yılmaz, G. K. (2013). *Hakas Destanları IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ТЕРМИНЫ, ИХ ЗНАЧЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ ПРИ ПОМОЩИ КАЛЬКИ

TERMINLƏR VƏ ONLARIN KALKA USULU İLƏ YARADILMASI

TERMS THEIR MEANING AND FORMATION OF CALQUES

ВАФА БУНЯДОВА

Азербайджанский Архитектурный и Строительный Университет, Кафедра
Иностранных Языков, ст. преп.

РЕЗЮМЕ

В статье в основном рассматриваются исследования терминов, их использование и изучение в сфере постоянного развития языка. Термины составляют огромную часть каждого языкового словаря. Особое значение уделяется заимствованным научным теориям. Это также самая интенсивно развивающаяся часть. В процессе обогащения терминологической системы заимствованные термины играют решающую роль при словообразовании. Изучение заимствованных терминов может дать ценные данные относительно взаимосвязи истории языка и истории общества. Заимствование – это слово или фраза, взятая из другого языка, но переведенная на соответствующее английское слово и все еще сохранившая свое первоначальное значение. В данной статье анализируются построение терминов и образование способов перевода заимствованных слов, раскрывается информация о терминах и об их основной значимости, поясняются точки зрения ученых лингвистов о терминах и о способах их создания способом кальки. Помимо этого, освещаются простые и сложные способы образования калек.

Ключевые слова: Термин; звуковой комплекс; неопределенное значение; понятия; функция термина; словосочетание; калька; международные термины; терминологическое словосочетание; способ кальки

SUMMARY

Abstract The article deals with generally about the investigation of terms, their use, and the study in the field of sustainable development of a language. Terms constitutes the greatest part of every language vocabulary. Special attention has been given to the loan terms their essences, formation ways, and various scientific theories. It is also the most intensely developing part. In the enrichment process of terminological system the loan terms are playing the crucial role in word formation. The study of loan terms can give very valuable data concerning the interdependence of the history of language and the history of society. Calque is a word or phrase taken from another language but translated to corresponding English words still retaining the original meaning. Calque contributes to the richness of a target language by avoiding the direct use of foreign words. Calque is a construction, unlike a loan which is a phonetic and morphologic

adaptation. In this article the construction and types of calques are analyzed and various linguists' opinion about the terms and the creation of the loan translation ways are also explained.

Key words: term, voice complex, indefinite meaning, idea (notion), term function, word-combination, loan translation, international term, term combination, loan translation way.

Termin latınca “terminus” sözüdür, mənası sərhəd, hədd, hədud deməkdir. Termin müəyyən səddi (hüdudu) bildirən anlayışı ifadə edir. Sözsüz dilin varlığını təsəvvür etmək mümkün deyildir. İnsan fikirləri də söz vasitəsilə ifadə olunur. Termin də söz deməkdir. Hər bir dilə məxsus sözlər həmin dilin daxili qayda-qanunları əsasında yaranmaqla bərabər, müəyyən səs kompleksi ilə mənanın vəhdətindən ibarətdir. Deməli hər bir sözün iki cəhətə - dil işarəsinə və mənaya malik olması zəruridir. E.M. Qalkina-Fedoruk yazmışdır: “Biz o Sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənətə sahəsində tam şəkildə müəyyən olmuş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir.” [1.117]

P.A. Budaqova görə “Termin – qəti surətdə müəyyən olmuş mənaya malik sözdür.” [2.23]. Lakin bu fikir bitkin deyildir. Çünki bəzi terminlər təxmini, qeyri-müəyyən mənaya malikdir. Bir sıra sözlər hələ də termin kimi qəbul olunmamışdır. K. Soxorun fikrincə, terminin rolu “elmi, yaxud əməli fəaliyyətin konkret sahəsini leksikasına mənsub olan anlayışları adlandırmaqdır.” [3. 8, 10]. Y. Horetski prinsip etibarilə K. Soxorun fikrini müdafiə etmişdir. Termin – müəyyən bir elmi sistemdəki, yaxud istehsalat sahəsindəki anlayışın adıdır. [4. 98].

Beləliklə, dil cəhətdən terminin funksiyasını adlandırma funksiyası adlandırma funksiyası, nominativ funksiya kimi müəyyənləşdirmək olar. Terminlər əşyaları, prosesləri, obyektin gerçəkliyin hadisələrini və onların haqqındakı anlayışları ifadə edir. Terminin əsas mahiyyətində elə bundan ibarətdir [5. 9]. Termin yalnız bir sahə ilə bağlı olan bir anlayışı ifadə etməklə bərabər, təkcə bir məna daşıyır, başqa mənada işlənildikdə isə müəyyən sahənin termini olmaq hüququnu itirir. Belə vəziyyətdə həmin termin – söz ya başqa sahə üzrə termin olur, ya da adi, ümumişlək sözə çevrilir. Burada isə terminin haradan alınması, hansı əsildən olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5. 21].

Terminologiya sözü isə latınca terminus (termin) və yunanca logos (soz, elm) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Terminoloji tədqiqatların hamısında terminin anlayış terminologiyada çıxış nöqtəsidir. Anlayışların dəqiq müəyyənləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə olmazsa, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminləri əhatə edən terminoloji lüğətlərin çərçivəsi süni surətdə genişlənər və terminoloji işlə leksikoqrafiyanın (lüğətçiliyin) aspekti qarışdırılır. Anlayışları təmsil etməyən sözlərin, o cümlədən də köməkçi sözlərin termin adlandırılması düzgün deyildir.

Terminlə anlayışın genetik cəhətdən əlaqəsi haqqında iki əsas fikir, ikinöqtəyi-nəzər vardır. Tədqiqatçılardan bir qrupu terminin anlayışdan əvvəl, digər qrupu isə əksinə anlayışın termindən əvvəl meydana gəldiyini qeyd edir. Əslində termin həm anlayışın yaranması vasitəsi, həm də onun ifadə formasıdır. Terminlə anlayış eyni vaxtda, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində

meydana gəlir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. [5. 11]

Professor M.Ş.Qasımov terminə həm dilçilik anlayışı, həm də ümumi bir anlayış kimi aşağıdakı şəkildə tərif vermişdir.

“Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir”. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır” [5. 23]. Deyinlərə baxmayaraq, terminoloji leksikaya məxsus sözləri ümumişlək leksikanın sözləri ilə konkret şəkildə müqayisə etmədən terminin spesifikasını aydınlaşdırmaq, onun mahiyyətini düzgün başa düşmək mümkün deyildir.

Termin yaradıcılığın söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Hər bir dilin terminləri, əsasən, onun mahiyyətini düzgün başa düşmək mümkün deyildir.

Termin yaradıcılığını sözyaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlərdə mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaradılır. Hər bir dilin terminləri, əsasən, onun lüğət tərkibində mövcud olan sözlər üzərində qurulur. Bu prosesdə düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, söz birləşmələrinin və abreviaturların yaradılması üsulundan istifadə edilir.

Kalka üsulu ilə terminlərin yaradılması barədə müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Onlardan bəzilərinə müraciət edə bilərik. “...Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir.” [6. 117].

“...Kalkalar sozmanın xüsusi bir növüdür. Bu müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir” [2. 88]

“...Kalkaetmə, daha doğrusu, terminin başqa dillərdən süni surətdə tərcümə olunması nəticəsində müəyyən bir termin yaxud termin birləşməsi əvvəl dildə mövcud olmamış yeni mənə kəsb edir” [7. 61]

“...Kalketmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelini alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir” [8. 188].

Bu Fikirlərin hamısında ümumi cəhət eynidir, yəni, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələrinin ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir.

Kalka sözü fransız dilində çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza, yaxud şəffaflığa vermək üçün yağlar məhlulu ilə, qətranla , mumla doyuzdurulmuş nazik pambıq parçaya deyilir” [9. 272].

Dilçilik tarixində isə həmin anlayışın mənası kalka etmək (düzəltmək) sözü kimi qəbul edilmişdir. Kalka sözünün beynəlxalq terminə çevrilməsi onun qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.

Dilçilərdən bəzilərinə kalkaları sozalmanın xüsusi növü kimi, bəziləri isə əcnəbi dilə məxsus sözlərin ana dilinə tərcümə edilməsi üsulu kimi izah edirlər.

Bu barədə B.M.Jirmunski yazır: “ Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinə daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə üsulu ilə söz alınan zaman ana dili materiallarının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu (necə deyərlər “daxili forması”) mənimsənilir [10. 360]

Əslində kalka üsulunu nə sozalma, nə də tərcümə hesab etmək olmaz. B.M.Jirmunskinin verdiyi təyinat kalkaetmə ilə sozalma arasındakı fərqləri silir. Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminlərin ümumi cəhəti yalnız kalkaların “surəti çıxarılan” modellərinin onlardan kənarında, yəni başqa bir dildə olmasıdır.

Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Hər hansı bir dildə başqa dilin nəticəsində yeni söz əmələ gəlir. Bu üsulla meydana gələn terminlərin dilin öz daxili materialı əsasında yaranır. Məsələn: beşilik (пятилетка), beşilik plan (пятилетний план) və.s

Kalka üsulu müxtəlif dillərdə tətbiq edilən bir üsuldur. Bu üsuldən qohum dillərin qarşılıqlı əlaqəsində də istifadə etmək mümkündür.

“Hərfi tərcümə prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı priyomlarının inkişaf dərəcəsi, kalkaetmənin baş verdiyi tarixi şərait və.s amillərin mühüm rol oynayır.

Lakin hansı dildə kalka olunmasına baxmayaraq kalka üsulunun özündə ümumi cəhətlər vardır ki , bunlar da onun iki əsas planda nəzərdən keçirilməsini tələb edir: a) ümumi dilçilik planında və b) müəyyən dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə tətbiq olunması planında [5. 136]

Kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan söz tərcümə edilən dildə eyni mənanı verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilməlidir. Buna görə də tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir, yoxsa, onu kalka adlandırmaq olmaz.

Kalka üsulu ilə elmin və texnikanın inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif sahələrə aid bir çox terminlər yaradılmışdır.

“Kalka prosesində bütün anlayışlar öz dilimizə məxsus sözlərlə verilir. Bu prosesdə dilimizin qrammatik vasitələri bizə kömək edir.Məsələn, əmək qəhrəmanı, (геройтуда),üstqurum (надстройка),buzqıran (ледокол) və.s terminlər rus dilindən hərfi tərcümə zamanı dilimizdə yaradılmış terminlərdir [5. 137].

Burada həm məfhumların, həm də bu məfhumları ifadə edən terminlərin birləşməsi hadisəsi baş vermişdir.

Kalka yolu ilə yaradılan terminlər quruluşuna görə də müxtəlifdir.

Kalkalar ya bir sözdən (sadə), ya da iki və daha artıq sözün birləşməsindən (mürəkkəb) ibarət ola bilər.

Sadə kalkalar morfoloji yolla yaradılır. Belə kalkalar öz sözlərimizə, həm də azərbaycanlaşmış rus, ingilis, ərəb, fars və.s sözlərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə yaradılır. Məsələn: inşaatçı (строитель, builder), dərslik (учебник, text-book), soyuducu (холодильник, refrigerator, fridge), veriliş (передача, transmission (radio ilə), broadcasting (televiziya ilə)), tutum (емкость, capacity), bölmə (деление, division).

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərin böyük bir qismi iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə terminlərdən bəziləri bitişik, bəziləri isə ayrı yazılır. Məsələn: dünyagörüşü (мировоззрение, world-wise, outlook), özfəaliyyətin (самодетельность, amateur talent, activities, amateur), yerölçən (землемер, landsurveyor), beynəlxalq vəziyyət (международное положение, international situation), orta dalğa (средняя волна, middlewave), su kəməri (водопровод, water-piping), lüğət tərkibi (словарный состав, vocabulary), elmi-tədqiqat işi (научно – исследовательская работа, scientific-research), ictimai hadisə (общественное явление, social event), iqtisadi nəzəriyyə (экономическая теория, economic theory) və.s

Azərbaycan dilində Kalka üsulu ilə yaradılmış terminlərin bir qismini də leksikləşmiş söz birləşməsi şəklindəki terminlər təşkil edir. a) birləşmənin hər iki tərəfi rus dilində kalka edilir. Məsələn: рабочий день – iş günü, народный контроль – xalq nəzarəti, национальный доход – milli gəlir.

b) birləşmənin birinci tərəfi kalka edilir, ikinci tərəfi isə rus dilində olduğu kimi saxlanılır. Məsələn: tarixi materilizm (исторический материализм), yerli komitə (местный комитет), kitab fondu (книжный фонд), xalq respublikası (народная республика) və.s birləşmənin birinci tərəfini təşkil edən söz rus dilindən alınır, ikinci tərəfini təşkil edən söz isə kalka edilir. Məsələn: fiziki əmək (физический труд), uçot faizi (учотный процент), ictimai formasiya (общественная формация), kooperativ təsərrüfat (кооперативное хозяйство) və.s [5. 139]

Elmin, texnikanın son nailiyyətləri əsasında yaradılan qurğuların, cihazların, aparatların və onlarla idarə olunan proseslərin özləri mürəkkəb olduğu üçün onları ifadə edən terminləri də mürəkkəb quruluşda – söz birləşmələri şəklində olur. Bu cür birləşmələri konkret leksik-terminoloji vahidlərdir. Termin – söz birləşmələrinin əksəriyyəti rus dilindən kalka olunmuşdur. Rus dilindən kalka edilərkən atributiv termin – söz birləşmələrinin komponentləri substantiv ekvivalent ilə də əvəzlənə bilər. Məsələn: воздушная атака – hava hücumu; хозяйственный расчет – təsərrüfat hesabı.

Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən rus dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər tərcümə olunur. Dilimizdən bir sıra terminlər də vardır ki, onlar rus dilindən tərcümə nəticəsində, lakin öz dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək yolu ilə yaradılmış və ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

Beləliklə, kalkalar müvafiq əsnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ардаматская.Е. Акронимия как форма адаптивности языковой системы Ленинград,1987
2. Безрукова, А. А. Отаббревиатурные производные в русском языке конца XX века / А. А. Безрукова, Н. В. Звоникова // Вестник Самарского государственного университета. - 2001.
3. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / Под ред. А.Д. Швейцера. М, 2004.
4. Волошин, Е. П. Аббревиатуры в лексической системе английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Волошин Е. П. - М., 1967

BARIŞ KELİMESİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR İNCELEME

A ETYMOLOGICAL REVIEW OF THE WORD OF PEACE

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Barış kelimesi Türkçe bir kelime olup Arapça s-l-m kökünden gelen kelimelerle uyum içindedir. Dünya dillerinin etimolojik yönden birbiriyle uyum içinde bulunması da barış kelimesi üzerinde gözlemlenebilir bir durumdur. Barış kelimesi Divanu Lugati't-Türk'te, daha sonra kazanacağı 'silm, selam, müsâlemet' gibi anlamlarda değil, kökünde yer alan 'birbirine gidip gelme' anlamında geçmektedir. Bu ise, barışın asıl esprisinin 'birbirine gidip gelme' olduğunu gözler önüne serer gibidir. Barış kelimesinin daha sonraki çağlarda asıl kökünde yatan bu gidiş-gelişi metaforik yönden de tamamlayarak bugünkü anlamın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kelimenin bugünkü metaforik anlamı kazanmasında gerek Türklerin İslâmiyete girişiyle birlikte gelişen silm ve selam kültürü, gerekse sürekli olan coğrafi değişikliğin tesiri bulunmaktadır. Bu kelimedede, coğrafya değiştirmekten dolayı benzer birçok Türkçe kelimedede 'b-v' harf değişikliği oluşmasına rağmen bu kelimedede oluşmaması istisnai bir durum olarak yorumlanmıştır. Barış kelimesi karşılıklı gidip gelmek, uyuşup anlaşmak anlamıyla birbirini ziyaret etmeyi, yani selamlaşmayı ifade etmekte ve barış dini olan İslâm'ın güzel bir uygulamasını ortaya koymaktadır. İnsanların özellikle bayramlarda birbirine gidip gelmelerinden dolayı bir sevinç ve rahatlama, yani bayram olmaktadır. Bayram kelimesi de zaten sevinç getiren anlamını verdiğiinden barışla bayramın güzel bir uyum içinde bulunduğu böylece anlaşılmaktadır. İnsanların kavga etmeden yaşamasının yolu, birbirine gidip gelmesiyle oluşan hoşgörü ve anlaşılabilir ortamı sayesinde olmaktadır ki bu da barışın güzel bir meyvesidir.

Anahtar Kelimeler: Barış, varış, İslâm, selam, etimoloji.

GİRİŞ

Dünya dilleri etimolojik yönden incelendiğinde mana ve espri yönünden birbirine yakın oldukları dikkati çekmektedir. Türkçe barış kelimesinin de böyle olduğu, en çok da Arapçada s-l-m kökünden gelen İslâm, selâm, müsâlemet, teslim, sâlim, müslim gibi kelimelerle birbirini tamamlar nitelikte bulunmaktadır. Her ne kadar birçok dilde bu kelimeyi karşılayan "huzur, sulh, sükûn, rahat" vb. başka kelimeler olsa da barış kelimesinin "birlikte gitmek, birbirine gidip gelmek" anlamına dayanmadığı dikkati çekmektedir. Türk dilinde görülen "git-/ gel- > uymak" gibi metaforik semantik evrimler Hint-Avrupa ve Fin-Ogur dillerinde de görülebilmektedir. Bununla beraber İngilizce *peace*, Almanca *frieden*, Fransızca *paix* kelimeleri direkt bugünkü barış kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Barış kelimesinin "*barış->varış-/* birlikte gitmek, birbirine gidip gelmek" şeklindeki anlamı, bir evrimle ve metaforlaşma süreci yaşamış ve bu ise en yakın biçimde Arapça *silm, selâm, İslâm*

kelimelerinde kendini bulmuştur denilebilir. Dolayısıyla bu durumu, Türklerin İslâmiyete girmekle birlikte oluşan düşünce ve anlayış mayasının uyumuyla da açıklamak mümkündür. Selam ver-, selamlaş- bu kelimenin köküne uygun bir eylemi açıklamaktadır. Her ne kadar Eski Türkçe metinlerde bu kelime İslâm, selam anlamını direkt vermese de espri olarak bu anlama uygun düştüğünden daha sonraları ıstilahi bir mana kazanıp ehlileşerek bugünkü silm, müsalemet anlamına ulaşmıştır.

ETİMOLOJİK İNCELEME

Barış kelimesi, Türkçe kelimelerde sıkça görülen harf değişikliği olayının gerçekleşmediği garip ve metaforik bir kelime olup, *bar>var, bir->vir-, eb>ev, seb>sev-* gibi ‘b’ harfi ile başlayan ya da biten kelimelerde görülen *b>v* değişimi oluşmaması ilgi çekici bulunmuştur. Türkçe kelimelerde önseste *v-* sesi bulunmamakla birlikte *bar->var-* fiili bir istisna olarak ortaya çıkmıştır. *Bar-* fiili;

Divanu Lügati’t-Türk’te:

olar bir birke barışdı (Onlar birbirlerine gittiler) şeklinde;

Kutadgu Bilig’te:

kapugdaki birle yaraşgu kerek - katılgı kelişgü barışgu kerek (Kapıdaki insanlarla iyice anlaşmalı, karışmalı ve gidip gelmelidir) ve

saña teñ tuşuñ birle iltiş - barış katılgıl karılgıl alış hem biriş (Sen kendi akranlarını sıkça ziyaret et; gidip gel, onlara katılıp karış, alış-verişte bulun (4168,4305) şeklinde;

Harezmi Türkçesi metni Mukaddimetü'l-Edeb’de *birlikte gitmek* şeklinde aynı anlamda geçerken;

14.yüzyıl Kıpçak Türkçesi metni Kutb’un Hüsrev ü Şirin’i ve Oğuz Türkçesinin ilk yazılı metinlerinde: *anlaşmak, ahenk içinde yaşamak, uyuşmak, barışmak* şeklinde;

15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde: *birisiyle münasebetini düzeltmek, barışmak* şeklinde;

Azeri Türkçesi metinlerinden Dede Korkut kitabında: *İlerü gelüp Selcen Hatunı kucaklayup barışmuşlar, sorışmuşlar* şeklinde aynı anlamda geçmiştir.

14.yüzyıl Anadolu sahası mesnevilerinden Süheyl ü Nevbahar’da:

Benüm halvet ile barışur başum

Galaba olan yerde yokdur işüm

Şeker tuz ile niçesi karışur

Velî sözde tuz şekere barışur

Felek hükümün altında tutsun boyun

Ki adlünde barışdı kurd u koyun

şeklinde *uyuşmak, anlaşmak, hoşlanmak, karışmak; barış içinde olmak* anlamlarında geçmiştir.

Osmanlı döneminde Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sami ve Redhouse'un eserlerinde de barış-fiili metaforik manada yukarıdaki ve günümüzdeki manasında kullanılmıştır (Öner, 1995:2).

15. yüzyıl mesnevilerinden Aşık Ahmed'in 12500 beyitlik Câmîü'l-Ahbâr adlı eserinin 10. babında anlatılan bir hikâyede barış- fiili, yukarıdaki anlamlara uygun biçimde geçmektedir:

Halife Muaviye, velîlerden Âmir bin Kays'ı şehirden sürer ve Âmir de şehirden çıkıp giderek kilise bulunan bir dağa aç susuz bir hâlde varır. Kur'ân okumaya başlar ve o anda kiliseden çıkan bir rahip, ona geceleyin burada korkunç arslanların dolaştığını söyleyerek uygun görürse içeri gelmesini söyler. Âmir ise: “*Seninle ayrı dinlerdeyiz; ben ise, aziz bir dindedim. Bana gece Kadir, gündüz düğündür. Biz nasıl bir evde olabiliriz, **barışamayız**. Ben Hakk'a tevekkül etmişim, Ne gelirse ona razıyım. Tek, şeytan bana oyun oynamasın*” deyince rahip kiliseye girer. Bu hikâyede Âmir'in verdiği cevap tartışılabilirse de barış kelimesinin “birlikte gitmek, birlikte yaşamak” anlamında geçtiği görülmektedir.

Bu örnekler, barış- fiilinin Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş sürecinde oluştuğunu göstermektedir. Barış kelimesinde ses değişikliğinin gerçekleşmemesi ise analitik biçimde araştırılması gereken bir konu olarak görünmektedir. Kelimenin geçiş sürecinde metaforik bir anlam kazanıp Arapça silm-selam anlamına evrildiği ve 15. yüzyıl Çağatay Türkçesinde ‘biriyle ilişkisini düzeltmek’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar bu anlamın dolaylı yönden barış kelimesini ifade ettiği söylenebilirse de bunun için biraz daha zaman geçmesi gerekmiştir. Bu kelime çeşitli kaynaklarda da keliş- fiiliyle birlikte kalıp ifade olarak kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde t- > d- ; k- > g- ; b- > v- gibi ses olayları sık karşılaşılan bir durum olup bu ise, barış fiilinde bar- > var- değişmesine yol açmış ise de *varış-* şekli değil, *barış-* şekli devam etmiş, yani donarak metaforik bir “uyuşmak, anlaşmak” anlamı ortaya çıkmıştır. *Varış-* şekli ise Türkiye Türkçesinde hiç kullanılmayıp arkaik unsur olarak kalmıştır. Barış- fiili bugün Azeri, Karaim, Kumuk, Türkmen lehçelerinde metaforik anlamda da kullanılırken; Tatarcada ‘birbirine ziyarete gidip gelmek’, Kazakçada ‘gidip gelmek’, Kırgızcada ‘karşılıklı gidip gelmek anlamlarıyla metaforik anlamda geçmemektedir (Öner, 1995:4).

Tatar Türkçesinin en eski metinlerinden, Kazan Hanı Uluğ Muhammed Han'ın Osmanlı padişahı II Murad'a gönderdiği yarlığda barış sözü yukarıdaki anlama uygun biçimde şöyle geçmektedir:

*Selam. Borunğı han agalarımız birle siziñ Rum vilayetin bilgen atalarınız agalarınız birle ilçi keleşi yışıp bülek selam alışıp bazargan ortak yürüşüp yahşı **barış** keliş kılurlar irmiş. (...) Biz takı tanğrınınğ yarısı birle borunğı yahşılarımız yosununça yahşı **barışalı**, aramız ilçi keleşi yışıp selam büleklerimiz yitişip bazargan ortaklarımız yürüşse “keçer buy kalur mengü at”ka yahşısı ol bulğay mu irni.” [Selam. Evvelki han ağalarımızla sizin Rum vilayetini idare eden atalarınız ve ağalarınız karşılıklı olarak birçok kere elçi ve tercüman gönderip, birçok kere hediye ve selam alıp verip tacirler kervan halinde karşılıklı olarak birçok kere seyahat edip, iyi gidiş geliş kılmışlar. (...) Biz dahi tanrınınğ yardımıyla, evvelki iyilerimizin adeti üzerine, birçok kere güzelce gidip gelelim diye aramızda karşılıklı olarak birçok kere elçi, tercüman gönderip,*

selam ve hediyelerimiz karşılıklı olarak birçok kere vasıl olup, tüccar kervanlarımız karşılıklı olarak birçok kere seyahat ederse, “vücut gider, ebedî şöhret kalır” sözüne göre en iyisi bu olmayacak mı acaba] (T.H. Kun, 1949:609.-611; Öner, 1995:7)

SONUÇ

Eski Türkçede bar- fiil kökündeki “gitmek” anlamına dayanan barış kelimesi, “birlikte git-karşılıklı gidip gel-” anlamıyla yeni Türkçe devresinde üst bir anlam kazanarak “uyuşmak, anlaşmak” anlamını bulmuştur Bu durum başka dillerde de görülebilen bir ıstılahi harekettir. Barış- fiili karşılıklı gidip gelmek, uyuşup anlaşıp barışmak” anlamında öz Türkçe bir fiil-isim olup, birbirini ziyaret edip görüşmeyi anlatır. Selam alıp vermek de bir barıştır ve İslâm bundan dolayı barış dinidir; birbirine gidip gelmeyi, dinleyip anlamayı, kaynaşmayı istemektedir. İnsanların bayramlarda birbirlerine gidip gelmeleri işte bunun için önemli bir eylemdir ve bayram ziyareti bunun için bir barıştır. Bayramlarda diyalog oluşur, anlaşmaya varılır, barışa erişilir. Kardeşlik ve sevginin yolu budur. Ülkelerdeki büyük ve ağır sorunların temelinde de hep “barışmamak, birbirine gidip-gelmek” yatmaktadır. İnsanların, toplumların, devletlerin de birbirini suçlayıp kavga etmeleri hep birbirilerini ziyaret etmemeleri, yani varışmamaları (barışmamaları) yüzünden olsa gerektir. Böylece bu bildiride “barış-/varış-“ kelimesi üzerinde etimolojik ve analitik bir inceleme yapılarak bu kelimenin toplum ve devletler üzerinde oluşturduğu yüksek değer ve ambiyansa vurgu yapılmış ve etimolojik temeli ortaya konulmuş olmaktadır. Çalışmanın çeşitli bilim dallarına yapacağı katkı da göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca farklı alandan eserler incelenmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Öner, Mustafa (1995), “Barış Sözü Hakkında”, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, VIII, İzmir, s.57-65. [“Barış Sözü Hakkında”, Uluslararası Altın Ordu Konferansı, Tataristan Cumhuriyeti, Kazan, 8-11 Ağustos 1993]

T. Halasi Kun (1949), “Philologica III (Kazan Türkçesine Ait Dil Yادigarları)”, AÜ Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.VII, S.4, s.603- 644.

**MUSTAFA KEMAL PAŞA ve SİLAH ARKADAŞLARI HAKKINDA YAZILMIŞ
MANZUM BİR OSMANLI ARŞİV BELGESİ**

AN POTERY ARCHIVE DOCUMENT WRITTEN ABOUT MUSTAFA KEMAL PASA AND
HIS WEAPON FRIENDS

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Osmanlı arşiv belgeleri bilim dalları için çok önemli bilgi ve belgeleri içermekte olup, bunlar arasında çeşitli konularda manzum olarak yazılmış belgeler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Mustafa Kemal Paşa, silah arkadaşları ve TBMM için yazılmış bir methiyedir. Bu methiyeyi yazan, bürokratik hayatının on yılını Diyarbakır'da geçirip, altı yıl da Diyarbakır valiliği yapan Mehmed Halid (Hacı Halid) Bey'dir. Kendisi 1896'da bu vilayete vali olarak atanmış ve orada yaptığı önemli işlerle izler bırakmıştır. Kendisi Lefkoşe doğumlu olup ilk eğitimini evinde özel öğretmenle tamamlamış, taşrada bazı görevler yaptıktan sonra Aydın ve Sinop'ta tahrirat müdürlüğü, Suriye ve Van'da mektupçuluk, Kosova ve Yanya'da savcılık, Diyarbakır ve Dersaadet istinaf mahkemeleri başsavcılıkları ve Girid adliye müfettişliği yapmıştır. 1896'da atandığı Diyarbakır valiliğinde altı yıl kalmış ve orada çok sayıda eser ve onarım işleri ile birçok hayır ve hasenat yapmıştır. Diyarbakır valiliğinden ayrıldıktan sonra İstanbul'a yerleşmiş ve bu sırada Millî Mücadele'yi uzaktan desteklemiş, 30 Ağustos 1922'de kazanılan Başkomutanlık Meydan Savaşı üzerine de TBMM reisi Mustafa Kemâl Paşa ile silah arkadaşları hakkında iki methiye manzumesi kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı arşivleri, Mustafa Kemal Paşa, methiye, Diyarbakır.

GİRİŞ

Osmanlı arşivleri ihtiva ettiği milyonlarca belge ve yüz binlerce defterle bugün tüm bilim dalları için paha biçilmez bir hazinedir. Böylesine büyük bir belge okyanusunda sadece rutin devlet yazışmalarını içeren belge ve kayıtlar yer almamakta, edebî yönden de değerli çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeler Osmanlı Devleti'nin bir şiir ve edebiyat devleti olduğunu gösteren birer delil durumundadır. Böyle belgeler genellikle cülus, bayram, kandil, yıldönümleri vb. için yazılmış tarih ve kutlama manzumeleridir. Ayrıca bir yerin fethi veya fetih yıldönümü dolayısıyla da birçok kaside ve tarih kıtası yazılmıştır. Bu belgeler genellikle 19. yüzyılda yoğun biçimde karşımıza çıkmakta ise de Osmanlı'nın son dönemlerinde de sayılarının arttığı, bunun da daha çok kazanılan savaş ve zaferlerden dolayı gerçekleştiği görülmektedir. İşte bunlardan birisi de Mustafa Kemal Paşa, silah arkadaşları ve TBMM için yazılmış iki adet methiye ve tarih manzumesidir. Bu methiye altı yıl Diyarbakır valiliği yapan Mehmed Halid (Hacı Halid) Bey'e aittir.

MEHMED HALİD BEY

1851’de Lefkoşe doğan Mehmed Halid Bey’in babası Hacı Mustafa Necati Efendi’dir. Eğitimini evinde özel öğretmen ile tamamlamış, daha on iki yaşında Rüşumat Nezareti Tahrirat Odasında stajyer olarak çalışmış, bazı taşra görevlerde bulunmuş, Aydın Vilayeti Tahrirat Kalemî müsevvidi, Sinop tahrirat müdürü, Suriye ve Van vilayetleri mektupçusu, Kosova ve Yanya müddeiumumisi, Diyarbakır İstinaf Ceza Dairesi reisi, Dersaadet İstinaf Mahkemesi müddeiumumisi ve reis-i evveli, Girid Vilayeti adliye müfettişi olarak görev yapmıştır. 21 Ekim 1896’da atandığı Diyarbakır valiliğini 23 Nisan 1902’ye kadar sürdürmüş ve Mart 1881-Mart 1886 tarihleri arasında da Diyarbakır İstinaf Mahkemesi ceza dairesi reisi olarak görev yaptığından bürokratik hayatının on yıldan fazlasını Diyarbakır’da geçirmiştir. Orada çok sayıda eser bırakmış, Çarşı-yı Kebir, Latifiye ve Hanzade Camileri ile İmâdiye, Hisarlı, İbn-i Müderris ve Kaşıkbudak mescitlerini onartmış, bayındırlık işlerine el atmış, birçok hayır ve hasenat yapmış, işini beğendiği memurları kollamıştır. O havali Hamidiye alayları hakkındaki şikâyetleri İstanbul’a iletip bu alayları sınırlamak isteyince o bölge askerî ileri gelenlerini rahatsız etmiş, orada Ziya Gökalp liderliğindeki muhalif çalışmaları bastırmak istemesi de düşmanlarının sayısını artırmıştır. Sarayın himayesini kazanmış birisi olarak orada birçok zorluğun üstesinden gelmiştir (Kırmızı, 2008:265-274).

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE SİLAH ARKADAŞLARI İÇİN METHİYELER

Mehmed Halid Bey, 1902’de ayrıldığı Diyarbakır valiliğinden sonra zorlu savaş yıllarında İstanbul’a yerleşip Vefa ve Bakırköy semtlerinde oturmuş, bu sırada Millî Mücadele’yi uzaktan desteklemiş ve 30 Ağustos 1922’de kazanılan Başkomutanlık Meydan Savaşı üzerine 26 Ekim 1922’de, TBMM reisi Mustafa Kemâl Paşa ile silah arkadaşları hakkında iki methiye manzumesi kaleme almıştır. Osmanlı Arşivlerinde bulunan ilk belgede şöyle denilmektedir:

1. 1. Dosyadaki birinci belge ekte yer alan manzumeler hakkında bilgi vermektedir:

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Vatan-ı azîmimizin düçâr olduğu vehn-i azîmden muhâfaza-i saâdet ü istiklâli ve millet-i İslâmiyyenin iâde-i şeref ü ikbâli âmâl-i Hudâ-pesendânesiyle masrûf buyurulan tedâbir-i sâibe ve himemât-ı sâkibe-i hidiv-i eframîleri avn u tevfik-i cenâb-ı İlâhî ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Hazret-i risâlet-penâhî ile havârik-ı âdât ve mu’cizat ibrâz ve mihr-i münîr-i kemâl ü ikbâli âlem-i İslâmiyetde neşr-i ziyâyı cedîr ü mümtâz ve ef’ide-i elsine-i muvahhidîni mübâhât u teşekkürât ile ziyet-sâz etmiş ve bu meserrât-ı fevka’l-âde ile mâl-â-mâl ezhâr-ı mesârr olan fu’âd-ı a’cezânemin hâme-i acz-mâye-i kemterâneme devr ü icâle etdiği silsile-i manzûme-i teşekkürât u tebrîkât ve târîh-i zafer-i mucibü’lmeserrât bir varakaya tahrîr ile pişgâh-ı mekârim-iktinâh-ı fehâmet-penâhîlerine arz u takdîm kılındı. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emr ve’l-ihsânındır. Fî 5 Rebûlevvel 1341/26 Ekim 1922.

Dersadetde Bozdoğan Kemerî civârında Süleymâniye Caddesinde 7 ve 9 numaralı hânede mukîm Diyarbakır vâlî-i esbakı Hacı Hâlid bendeleri

1. 2. İkinci belgede ise biri 10, diğeri 5 beyitlik iki methiye bulunmakta olup birinci methiye 4 mefâilün kalıbıyla yazılmış, ikinci mehdiye ise vezince karışık durumdadır.

Bi-mennihi te'âlâ

*TBMM re'îs-i ulviyyet-enîsi başkumandan-ı zî-şân fehâmetlü devletlü Mustafa Kemâl Paşa
hazretlerinin huzûr-ı me'âlî-nüşûr-ı fehâmet-penâhîlerine arıza-i bendegânemdir*

mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün

Cenâb-ı Hakka binlerle hamd olsun ki şâd etdi

Umûm İslâmı güldürdü mükemmel ber-murâd etdi

Zevâl bulmuş iken bir hayli müddet tâli'-i millet

Kemâl ihsân idüp İslâmı mesrûru'l-fu'âd etdi

Kemâl Mustafa Paşa hakîkî ictihâd etdi

Büyük meclis karârıyla umûm millet cihâd etdi

Birer cism-i şecâat olduğunu eyledi isbât

Umûm efrâdımız dîn-i mübine istinâd etdi

Kumandan paşalar hazrâtı timsâl-i şecâat (hem de kâzımlar)

Kemâl Re'fet ü İsmet Fevzî Nevrûz ittihâd etdi

Doğup bedr-i kemâl-i şân şerefle cânib-i şarkdan

Saçup envâr-ı nusret müslimîni pür-su'âd etdi

Döküp bahr-ı gama tevfk-i Bârîyle kemâl ehli

Cüyüş-ı düşmeni hepden rezîl ü bî-murâd etdi

Kumandan-ı cihân oldu bi-hakkin Mustafâ Paşa

Gazâ-yı ekberi her yerde sancaklar güşâd etdi

Gönül mülkinde şenliklerle şehr-âyîn idüp teşkil

Kulûb-ı ehl-i İslâmı be-kâm u şen-nihâd etdi

Gazâsın eyledi tebrîk Kemâl Paşasına Hâlid

Birer bin şükr idüp tebrîkini kerrrâtla yâd etdi

Târîh-i Zafer

Gâzî Kemâl Mustafâ Paşaya verdi Mâcid--.....--

Nusret-i fevka'l-fikr oldu ana müsâ'id-.....--

Her re'y ü her hareketi mazhar-ı tevfk olup ---.....--

Himmetiyle müslimîn evc-i ikbâle sâ'id -.....--

Bedr-i münîr Kemâl itlâkına sezâ-vâr -...-...-...-

On dört günde İzmire giden ziyâsı şâhid -...-...-...-

Kumandan-ı cihândır dinmege dahi şâyân -...-...-...-

Elden gelen du'âdır hıfzı Hudâya 'âid -...-...-...-

Gazâ-yı ekberi sa'd ola Kemâl Paşaya -...-...-...-

Söyledi bu târîhi cevherle Hacı Hâlid -...-...-...-

Gazâ-yı 1017, ekberi 12, paşaya 312

Târîh-i Zafer diye başlayan yukarıdaki ikinci manzume hem vezince, hem de ebced hesabınca hatalı ve kusurludur. Vezni aruzla mı, heceyle mi olduğu belli değildir. Ayrıca, ebced hesabında da kelimeler tutturulamamıştır ve verilen kelimelerle tarih doğru çıkmamaktadır. Böyle olunca yazar üç kelime üzerinde harf eksiltme yoluyla ta'miyeli tarih usulünü uygulamıştır.

KAYNAKÇA

BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı), HR. İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı), dosya nr. 61, gömlek nr.47, 1922.10.26

Kırmızı, Abdülhamit (2008), "Kıbrıslı Halid Bey'in Diyarbakır Valiliği (1896-1902)", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, C.1, s.265-274, Ankara

ВОЛНОВЫЕ ЯВЛЕНИЕ В НЕГЛУБОКИХ КАНАЛАХ**Доктор философских наук по математике А.И.ХУДИЕВА**

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Баку, Азербайджан, ул.
Айны Султановой, 5.

АБСТРАКТ

Изучение волновых явлений в неглубоких каналах (теория «мелкой воды») представляет значительный практический интерес. В жидкости или газе в отличие от твердых тел нет сил сопротивления сдвигу, поэтому могут распространяться только продольные волны. Хорошо известный пример продольных волн в природе — звуковые волны, которые возникают из-за упругости воздуха.

Ключевые слова: волновые явление, гравитационные волны, уравнении Эйлера, объем жидкости между плоскостями.

ABSTRACT

The study of wave phenomena in shallow channels (the theory of “shallow water” is of considerable practical interest. In a liquid or gas in Unlike solids, there are no forces of resistance to shear, therefore only longitudinal waves can propagate. A well-known example of longitudinal waves in nature is sound waves, which arise due to rugged air.

Keywords: wave phenomenon, gravitational waves, Euler equation, the volume of fluid between planes.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ

Пусть имеется канал с постоянным наклоном дна, простирающийся до бесконечности вдоль оси Ox . И пусть в данном канале в поле силы тяжести течет несжимаемая жидкость. Предполагается, что жидкость лишена внутреннего трения, трения о стенки и дно канала, а уровень жидкости над дном канала h является малой величиной по сравнению с характерными размерами течения, размерами неровностей дна и т.п.

Пусть $h = \xi + h_0$, где через h_0 - обозначена ордината свободной поверхности жидкости (рис. 1.1).

Свободная поверхность жидкости ξ (рис. 1.1), находящейся в равновесии в поле силы тяжести – плоская. Если в результате какого-либо внешнего воздействия поверхность жидкости в каком-либо месте выводится из ее равновесного положения, возникает движение, распространяющееся вдоль всей поверхности жидкости в виде волн,

называемых гравитационными, так как они обуславливаются действием поля тяжести. Данный тип волн происходит, в основном, на поверхности жидкости, захватывая внутренние слои тем меньше, чем глубже они расположены.

Будем считать, что течение жидкости характеризуется одной пространственной переменной x и зависит от времени t . Тем самым считается, что скорость жидкости u имеет отличную от нуля компоненту u_x (которую будем обозначать u), а остальными компонентами можно пренебречь; кроме того, считается, что уровень h зависит также лишь от x и t .

Будем рассматривать такие гравитационные волны, в которых скорость движущихся частиц настолько мала, что в уравнении Эйлера можно пренебречь членом $(u\nabla)u$ по сравнению с $\partial u / \partial t$.

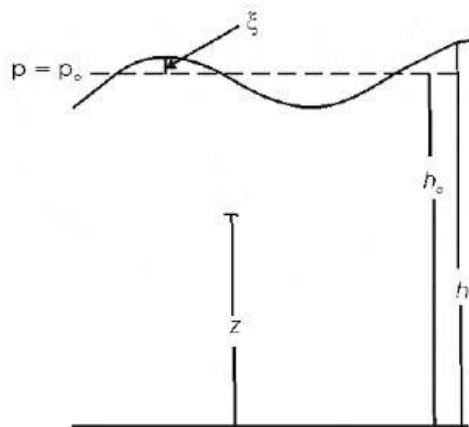

Рис. 1.1. Схематическое изображение, показывающее слой жидкости переменной глубины, где h_0 есть уровень свободной поверхности, ξ - отклонение уровня жидкости от свободной поверхности, h - глубина жидкости и z - вертикальная координата произвольной точки в толще воды.

В течение промежутка времени порядка периода τ колебаний, совершаемых частицами жидкости в волне, эти частицы проходят расстояние порядка амплитуды a волны. Поэтому скорость их движения – порядка $u \sim a/\tau$. Скорость u заметно меняется на протяжении интервалов времени порядка τ и на протяжении расстояний порядка λ вдоль направления распространения волны (λ – длина волны).

Поэтому производная от скорости по времени – порядка u/τ , а по координатам – порядка u/λ . Таким образом, условие $(u\nabla)u \ll \partial u / \partial t$ эквивалентно требованию

$$\frac{1}{\lambda} \left(\frac{a}{\lambda} \right)^2 \ll \frac{a}{\tau^2} \quad \text{или} \quad a \ll \lambda,$$

т.е. амплитуда колебаний в волне должна быть мала по сравнению с длиной волны.

Рассмотрим распространение волн в канале (направленных вдоль оси Ox) при протекании жидкости вдоль канала. Сечение канала может иметь произвольную форму и меняться вдоль его длины по мере изменения уровня жидкости, площадь поперечного сечения жидкости в канале обозначим посредством $h = h(x, t)$. Глубина канала и бассейна предполагаются малыми по сравнению с длиной волны.

Напишем уравнения Эйлера в виде

$$\frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{1}{\rho} \frac{\partial p}{\partial x}$$

$$\frac{1}{\rho} \frac{\partial p}{\partial z} = -g$$

где ρ - плотность, p - давление, g - ускорение свободного падения. Квадратичные по скорости члены опускаем, поскольку амплитуда волн по-прежнему считается малой.

Из второго уравнения имеем, что на свободной поверхности $z = h(x, t)$, где $p = p_0$ должно выполняться условие:

$$p = p_0 + \rho g(h - z)$$

Подставляя это выражение в уравнения получаем:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = -g \frac{\partial h}{\partial x}$$

Для определения u и h воспользуемся уравнением неразрывности применительно к рассматриваемому случаю. Рассмотрим объем жидкости, заключенный между двумя плоскостями поперечного сечения канала, находящимися на расстоянии dx друг от друга. За единицу времени через одно сечение x войдет объем жидкости, равный $(hu)_x$. В то же самое время через сечение $x + dx$ выйдет $(hu)_{x+dx}$. Поэтому объем жидкости между плоскостями изменится на

$$(hu)_{x+dx} - (hu)_x = \frac{\partial(hu)}{\partial x} dx$$

В силу несжимаемости жидкости это изменение может произойти только за счет изменения ее уровня. Изменение объема жидкости между рассматриваемыми плоскостями в единицу времени равно

$$\frac{\partial h}{\partial t} dx$$

Следовательно, можно написать:

$$\frac{\partial(hu)}{\partial x} dx = -\frac{\partial h}{\partial t} dx \quad \text{или} \quad \frac{\partial(hu)}{\partial x} + \frac{\partial h}{\partial t} = 0, \quad t > 0, \quad -\infty < x < \infty$$

Так как $h = h_0 + \xi$, где через h_0 - обозначена ордината свободной поверхности жидкости (рис. 1), находящейся в состоянии относительного равновесия и меняющейся исключительно под действием силы тяжести то

$$\frac{\partial \xi}{\partial t} + h_0 \frac{\partial u}{\partial x} = 0$$

Заключение. Таким образом, получаем следующую систему уравнений, описывающей течение жидкости в канале:

$$\frac{\partial \xi}{\partial t} + h_0 \frac{\partial u}{\partial x} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial t} + g \frac{\partial \xi}{\partial x} = 0, \quad t > 0, \quad -\infty < x < \infty$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьянова И.П., Шабунин С.Н. Теория волновых процессов: Акустические волны: Учебное пособие /И.П. Соловьянова, С.Н. Шабунин. Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2004. 142 с.
2. Zakharov V. E., Dyachenko A. I, Prokofiev A. O. Freak waves as nonlinear stage of Stokes wave modulation instability// Eur. J. Mech. B Fluids. 25, pp. 677–692, 2006.
3. Руденко О.В., Гурбатов С.Н., Саичев А.И. Волны и структуры в нелинейных средах без дисперсии. Приложения к нелинейной акустике. Издательство: ФИЗМАТЛИТ, 2011 г.

НЕЛИНЕЙНЫЕ ВОЗМУЩЕНИЯ НА ПОВЕРХНОСТИ СТАЦИОНАРНЫХ
ПОТОКОВ ДВУХСЛОЙНОЙ ВЯЗКОЙ ЖИДКОСТИ МЕЖДУ ДВУМЯ
ГОРИЗОНТАЛЬНЫМИ ПЛАСТИНАМИ

Доктор философских наук по математике А.И.ХУДИЕВА

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Баку, Азербайджан, ул.
Айны Султановой, 5.

АБСТРАКТ

Выводится эволюционное уравнение, описывающее распространение нелинейных волн на поверхности горизонтального потока стратифицированной двухслойной жидкости между неподвижными горизонтальными пластинами. Изучается влияние тангенциальных усилий на границах пластин на дисперсию волн. Показано, что сопротивление стенок существенно ослабляют нелинейные возмущения границы.

Ключевые слова: эволюционное уравнение, нелинейные волны, нелинейные возмущения, горизонтальные пластины.

ABSTRACT

An evolutionary equation is derived that describes the propagation of nonlinear waves on the surface of a horizontal flow of a stratified bilayer fluid between stationary horizontal plates. The effect of tangential forces at the plate boundaries on the dispersion of waves is studied. It is shown that the resistance of the walls significantly attenuates the nonlinear disturbances of the boundary.

Keywords: evolutionary equation, nonlinear waves, nonlinear disturbances, horizontal plates.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ

Пусть в стационарном потоке поверхности двух стратифицированных несжимаемых жидкостей, ограниченных твердыми горизонтальными пластинами существует плоскость ($z = 0$). Эволюция возмущенной поверхности описывается зависимостью $\eta = \eta(x, t)$. Таким образом, существуют гравитационные и поверхностные силы натяжения, стремящиеся вернуть систему к предыдущему состоянию.

Обозначим установившиеся ламинарные значения скоростей через u_{0l} , w_{0l} , а давление - через P_{0l} , их возмущенные значения через u_l , w_l и P_l ($l = 1, 2$).

Подставив $|U_l = u_{0l} + u_l$, $|W_l = w_{0l} + w_l$, $|P = P_{0l} + P_l$ в уравнения неразрывности и Навье-Стокса, получим систему уравнений гидродинамики для возмущенного движения жидкости в каждом слое

$$\frac{\partial u_l}{\partial x} + \frac{\partial w_l}{\partial z} = 0$$

$$\frac{\partial u_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial u_l}{\partial x} + w_l \frac{\partial u_{0l}}{\partial z} + u_l \frac{\partial u_l}{\partial x} + w_l \frac{\partial u_l}{\partial z} - \nu_l \left(\frac{\partial^2 u_l}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_l}{\partial z^2} \right) + \frac{1}{\rho_l} \frac{\partial P_l}{\partial x} = 0$$

$$\frac{\partial w_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial w_l}{\partial x} + u_l \frac{\partial w_l}{\partial x} + w_l \frac{\partial w_l}{\partial z} - \nu_l \left(\frac{\partial^2 w_l}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 w_l}{\partial z^2} \right) + \frac{1}{\rho_l} \frac{\partial P_l}{\partial z} = 0$$

где u_{0l} - стационарное решение уравнения движения для постоянного градиента давления на оси x и описывающее течение Пуазейля двухслойной жидкости между двумя пластинами

$$u_{0l} = u_0 (1 - B_l z - A_l z^2), \quad w_{0l} = 0$$

$$u_0 = \frac{h_1 h_2 H}{2(\mu_1 h_2 + \mu_2 h_1)} \cdot \frac{dP_0}{dx}, \quad A_l = \frac{\mu_1 h_2 + \mu_2 h_1}{\mu_1 h_1 h_2 H}, \quad B_l = \frac{\mu_1 h_2^2 - \mu_2 h_1^2}{\mu_1 h_1 h_2 H}$$

где u_l , w_l - горизонтальные и вертикальные компоненты вектора скорости жидкости, ρ_l - плотность, $\nu_l = \mu_l / \rho_l$ - кинематическая вязкость жидкости, h_1, h_2 - соответственно толщины верхних и нижних слоев, $H = h_1 + h_2$.

Запишем кинематические и динамические граничные условия на поверхности

$$u_1 = u_2, \quad w_1 = w_2 = \frac{\partial \eta}{\partial t} + (u_{0l} + u_l) \frac{\partial \eta}{\partial x},$$

$$\tau_1 = \tau_2, \quad P_{11} = P_{22} + \sigma \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2}$$

Здесь σ - коэффициент поверхностного натяжения, τ_l , P_{ll} - тангенциальные и нормальные напряжения. Условия прилипания жидкости на границах пластин

$$u_1 = w_1 = 0, \quad z = h_1; \quad u_2 = w_2 = 0, \quad z = -h_2$$

Предположим что длина волны λ значительно больше, а амплитуда возмущения η_0 значительно меньше, чем глубина слоев h_l . Пограничные слои для возмущенной скорости остаются очень тонкими. Кроме того, нормальное к поверхности перед

возмущением движение остается нормальным к этой границе после возмущения. Тогда мы можем определить поверхность L_l следующим образом

$$L_l = -z \frac{\partial \eta}{\partial x}, \quad u_l = -z \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial \eta}{\partial t} + u_0 \frac{\partial \eta}{\partial x} \right)$$

$$u_{l\eta} = -\eta \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial \eta}{\partial t} + u_0 \frac{\partial \eta}{\partial x} \right) \sim \frac{c\eta_0^2}{\lambda^2},$$

$$[x] \sim \lambda, \quad [x] \sim c[t], \quad u_l = \frac{dL_l}{dt} \ll 1, \quad \frac{\eta_0}{h_l} \sim \varepsilon$$

В рамках принятых предположений система уравнений принимает вид:

$$\frac{\partial u_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial u_l}{\partial x} + w_l \frac{\partial u_{0l}}{\partial z} + w_l \frac{\partial u_l}{\partial z} + \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{u_l^2}{2} + \frac{P_l}{\rho_l} \right) = v_l \frac{\partial^2 u_l}{\partial z^2}$$

$$\frac{\partial w_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial w_l}{\partial x} + \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{w_l^2}{2} + \frac{P_l}{\rho_l} \right) + g = v_l \frac{\partial^2 w_l}{\partial z^2}$$

Интегрируя второе уравнение от z до η и используя последнее граничное условие мы находим профили давления без учета членов порядка ε^3 .

$$\frac{P_l}{\rho_l} = \frac{P_{ll}}{\rho_l} + g(\eta - z) - v_l \left(\frac{\partial w_l}{\partial z} \Big|_{z=\eta} - \frac{\partial w_l}{\partial z} \right) + \int_z^\eta \frac{Dw_l}{D_{0l}t} dz = 0$$

$$\frac{Dw_l}{D_{0l}t} = \frac{\partial w_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial w_l}{\partial x}$$

По определению и предположения $(h_l / \lambda) \ll 1$ записываем первое уравнение в виде:

$$\frac{\partial u_l}{\partial t} + u_{0l} \frac{\partial u_l}{\partial x} + w_l \frac{\partial u_{0l}}{\partial z} + \frac{\partial}{\partial x} \left(g\eta + \frac{u_l^2}{2} + \frac{P_{ll}}{\rho_l} \right) + w_l \frac{\partial u_l}{\partial z} + \frac{\partial}{\partial x} \int_z^\eta \frac{Dw_l}{D_{0l}t} dz = v_l \frac{\partial^2 u_l}{\partial z^2}$$

Показано, что, если максимум $u_{0l}(z)$ не отличается слишком много от значения u_0 (для $0,05 < h_1 / h_2 < 1,8$ системы водного анилина максимум $u_{0l} < 2u_0$), критический слой не появляется вообще, то есть сокращение области волнового потока не проявляется ни в одном из слоев. С учетом этого предположим, что можно приблизить профили вертикальных компонентов скоростей жидкости в виде линейной зависимости относительно z

$$w_l(z, x, t) = w_l(\eta, x, t) + \left. \frac{\partial w_l}{\partial z} \right|_{z=\eta} \cdot (z - \eta) + \dots \approx \frac{h_l + (-1)^l z D\eta}{h_l + (-1)^l \eta D_1 t}$$

где мы определяем производную $\partial w_l / \partial z$ приближенно через отношение конечных разностей

$$\left. \frac{\partial w_1}{\partial z} \right|_{z=\eta} = \frac{w(h_1) - w_1(\eta)}{h_1 - \eta} = -\frac{w_1(\eta)}{h_1 - \eta}, \quad \left. \frac{\partial w_2}{\partial z} \right|_{z=-\eta} = \frac{w_2(\eta)}{h_2 + \eta}$$

$$\frac{D}{D_1 t} = \frac{\partial}{\partial t} + (u_{0l} + u_l) \frac{\partial}{\partial t}$$

В первом слое мы интегрируем уравнения неразрывности и движения от до ηh_1 , во втором - от до $h_2 \eta$. При интегрировании мы используем стационарные профили скорости и выражения а также условия прилипания жидкости и уравнения неразрывности

$$u_0 \frac{\partial u_l}{\partial x} = -u_0 \frac{\partial w_l}{\partial z}$$

$$\int_{\eta}^{h_1} w_1 \frac{Du_1}{\partial z} dz = \int_{\eta}^{h_1} u_1 \frac{Du_1}{\partial x} dz - u_1 \frac{D\eta}{D_{01}t} = \frac{h_1}{2} \frac{\partial \langle u_1^2 \rangle}{\partial x} - u_1 \frac{D\eta}{D_{01}t}$$

$$\int_{-h_2}^{\eta} w_2 \frac{Du_z}{\partial z} dz = \int_{-h_2}^{\eta} u_2 \frac{\partial u_2}{\partial x} dz + u_2 \frac{D\eta}{D_{02}t} = \frac{h_2}{2} \frac{\partial \langle u_2^2 \rangle}{\partial x} + u_2 \frac{D\eta}{D_{02}t}$$

$$\langle u_1 \rangle = \frac{1}{h_1 - \eta} \int_{\eta}^{h_1} u_1 dz, \quad \langle u_2 \rangle = \frac{1}{h_2 + \eta} \int_{-h_2}^{\eta} u_2 dz, \quad h_{l\eta} = (-1)^l h_l + \eta$$

Учитывая вышеупомянутые предположения, усредненный уравнения примут вид

$$\frac{\partial \eta}{\partial t} + \frac{\partial (h_{l\eta} \langle u_l \rangle)}{\partial x} + u_{0l} \frac{\partial \eta}{\partial z} = 0,$$

$$(-1)^l \frac{\partial (h_{l\eta} \langle u_l \rangle)}{\partial t} - u_{0l} \frac{A_l h_l}{3} (h_l + (-1)^l \eta) \frac{D\eta}{D_1 t} + (-1)^l h_{l\eta} \frac{\partial P_{l\eta}}{\partial x} +$$

$$+ (-1)^l h_l \frac{\partial}{\partial x} \left(\langle u_l^2 \rangle + (-1)^l \frac{h_l}{3} \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{D\eta}{D_{0l}t} \right) \right) +$$

$$u_{0l} \frac{h_l^2}{4} \left(1 + \frac{A_l}{5} h_l^2 \right) \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(\frac{D\eta}{D_{0l}t} \right) = \frac{\tau_l(\eta) - \tau_l(\theta_l)}{\rho_l}$$

где $\tau_l = \rho_l v_l \partial u_l / \partial z$, $\theta_l = -(-1)^l h_l$.

Сжатия волны разреженности, вообще говоря, смыты. Уменьшение амплитуды по сравнению с гидравлическим сопротивлением в двухслойной жидкости существенно больше. Это различие более сильно проявляется для высокоамплитудных волн. В двухслойной идеальной жидкости нелинейные возмущения границы определяются из уравнения Кортервега-де Вриза, где учитывается вклад дисперсии и нелинейности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Градштейн И.С., Рыжик И.М. Таблицы интегралов, сумм, рядов и произведений. М.: "Наука", 1971.
2. Черкезов Л.В. Гидродинамика волн. Киев: "Наукова думка", 1980, стр.260
3. Лойцянский Л. Г. Механика жидкости и газа, 7-е издание, Дрофа, 846 стр., 2003 г.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏSİNDƏ E SAİT SƏSİNİN UZANMASI
HALLARI**

Dosent Doktor SƏMƏDOVA Könül İbrahim qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən e saiti və onun uzun tələffüzü formalarından danışılır. Məqalə də həmçinin uzun e səsini qıpçaq dil qrupu dilləri ilə də müqayisəsi aparılır. Bildiyimiz kimi Şimal ləhcələri qıpçaq dil elementləri ilə zəngindir. Bu baxımdan da e saitin qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəli təhlili məqalədə geniş yer almışdır.

Azərbaycan fonetikasında işlənən E saiti ön sıra, dilortası (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan bir saittir. Bu səs tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru xeyli yuxarı qalxır, dilucu ön alt dişlərə doğru uzanır, lakin dişlərə toxunmur.

Azərbaycan ədəbi dilində e saiti məhdud məqamda, həm də ən az işlənən saitlərdəndir. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsində e saiti aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur. Sözlərdə **d, k, y, r** samitlərindən birinin düşməsi nəticəsində e səsi uzanır. məsələn: **d** samitinin düşməsi nəticəsində - bu səs sonu samitlə bitən feillərdə indiki zamanda d samiti düşməsi nəticəsində e səsi uzanır. məs. gedir- ge:r.

y samitinin düşməsi nəticəsində çiyə-lək- çe:lex, dəyişmək- de:ş, reyhan- ire:han, ceyran-ce:ran, dəyirman-de:rman, deyir- de:r, yeyirdik- yee:rdix, yeyrisen-ye:sən;

k samitinin düşməsi nəticəsində kəklik- ke:hlix,

r samitinin düşməsinin düşməsi nəticəsində uzun tələffüz olunur. məs.verir-ve:r, dərman-de:rman; (İsmayilli. Qəbələ, Şəki. Qax. Zaq. Bal) və s.

Stolun üste ire:yhan yığıf düzsax bidee olsa civin olmuyasıdı (Zaqatala ,Qımır kənd).

E saiti indiki zaman şəkilsiz qəbul etmiş feillər II şəxsin təkində işlənərkən zaman şəkilsizinin tərkibindəki sait və samit səsini düşməsi nəticəsində də uzana bilir. Məs. döyürsən- döyü; sən, // döyee; sen, gedirsən – ge:sən.və.s.

Açar sözlər: Dialekt və şivələr, qıpçaqlar, ilkin uzanma, sonrakı uzanma.

Fonetika həm ədəbi dilin, həm də dialekt və şivələrin xüsusi bir bölməsini təşkil edir. Lakin bildiyimiz kimi, ədəbi dilin fonetikasi ilə şivələrin fonetikasi bir – birindən fərqlənir. Bu fərq danışılacaq səsələrdə (sait və samitlərdə), diftonqlarda, ahəng qanununda, hecadada, fonetik hadisə və digər qanunlarda özünü göstərir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivələri coğrafi cəhət üzrə dörd qrupa bölünür; Şərqi,

Qərb, Cənub, Şimal qrupu dialekt və şivələri.

Əvvəlki məqalələrimiz də qeyd etdiyimiz kimi hər bir qrup diləkt və şivələrin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı fərqli fonetik xüsusiyyətləri də var. Bu xüsusiyyətlər həmçinin şivələrin fonetikasını ədəbi dildən də fərqləndirir.

Məs. 1. Ədəbi dildə 34 danışiq səsi mövcuddursa şivələrimizdə 72 danışiq səsi var.

2. Şivələrdə sait səslərin ədəbi dildən fərqli olaraq müxtəlif variantları var.

3. Ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrimizdə uzun və qısa, burun saıtləri, diftonqlar var.

4. Şivələrdə ədəbi dildən fərqli olaraq samit səslərin sayı, onların variantları daha şoxdur, həmçinin onların əvəzlənməsi halları daha çoxdur.

5. İstər sait əvəzlənməsi, istərsə də samit əvəzlənməsi ədəbi dildən olduqca fərqlidir. [1 .s. 6].

Beləliklə Azərbaycan dili şivələrində işlənən sait səsləri və onların variantlarını 3 qrupa bölmək olar.

1. Deyiliş yerlərinə görə:

a) önsıra saıtləri: i (i, i, i, i'), e (ē), ü (ū, ū, ù), ə (ǣ, ǣ, ǣ), ö (ō)

b) arxasıra saıtləri: a (ā, ā, ā), ı (ī, ī, ī, ī'), o (ō, ō, ō), u (ū, ū, ū, ū, u')

2) Alt çənənin vəziyyətinə görə:

a) açıq saıtlər: a (ā, ā, ā), ə (ǣ, ǣ, ǣ), o (ō, ō, ō), ö (ō)

b) qapalı saıtlər: ı (ī, ī, ī, ī, i'), i (ī, ī, ī, i), u (ū, ū, ū, ū, u'), ü (ū, ū, ū), e (ē).

3. Dodaqların iştirakına görə:

a) dodaqlanan saıtlər: u (ū:, ū, ū, ū, u'), ü (ū, ū, ū), o (o, o, o), ö (ö)

b) dodaqlanmayan saıtlər: a (ā, ā, ā), ə (ǣ, ǣ, ǣ), ı (ī, ī, ī, ī, i'), i (ī, ī, ī, i), e (ē)

Bu bölgüyə bir şox dilçilər də aşağıdakı kimi də rast gəlmək olur.

1. Dilin üföqü vəziyyətinə görə sait səslər.

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə sait səslər .

3. Dodaqların vəziyyətinə görə sait səslər.[2.]

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasını ilə Azərbaycan dilinin şivələrini fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri də, dildə yəni ədəbi dildə olmayan lakin dialekt və şivələrdə saıtlərin uzun və qısa variantlarının həmçinin burun saıtlərinin olmasıdır.

Azərbaycan dili şivələrində isə **Uzun saıtlər** .

Türk dillərində saıtlər sistemində səkkiz qısa, səkkiz uzun saıtlərin mövcud olması türkologiyada artıq qəbul olunmuşdur. [12; 10; 11]

Dialekt və şivələrimizdə işlənən uzun saıtləri onların əmələ gəlməsi və səsin dərəcəsinə əsasən öyrənmək olar. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi Şimal

ləhcəsinin şivələrində də dilimizdə mövcud olan 9 saitin hamısının uzun tələffüz edilən variantı vardır. Bildiyimiz kimi, uzun saitlər bütün türk dillərində eyni xarakterdə deyildir.

Şimal ləhcəsinin şivələrində saitlərin uzanmasını yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki formada təsadüf edilir: sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma. Şimal ləhcələrində qeyd etdiyimiz kimi, ilkin uzanma yox sonrakı uzanma daha fəaldır. Yerdə qalan hissə isə ikinci fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmaya daxil olur, uyğun gəlir. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma Şəki şivələrində birinci hecası açıq və yarımaçıq, ikinci hecası isə qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə **ā, ǣ, ē, ō, ȝ** saitlərinin uzun tələffüz olunması halı yayılmışdır. Uzanma xüsusiyyəti daha çox sonor samitlərdən (**r, l**) əvvəl müşahidə olunur: **qā:ri, sā:ri, ā:ri, dǣ:rin, sē:rin, gē:ri, qō:pux, mō:rux** və s. Lakin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma samitlərin sözdəki mövqeyi və yeri ilə əlaqədardır.

Bəzi türk dillərində, məsələn, qırğız türkcəsində uzun saitlər fonetik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, sait səsin uzanması mənə fərqi yaradır: er “kişi, ər” və e:r “eyer, əgər”; suq “qısqanlıq, həsəd” və su:q “soyuq”; toq “tox” və to:q “toyuq”; can “yan, yön” və ca:n “yağış”; en “en, //genişlik və ē:n “kimsəsiz, tənha”; uq- “dinləmək, eşitmək”, ū:q- “zəhərlənmək”; sök- “sökmək” və sō:k “sümük” və s. [9, 32]

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasında işlənən **E** saiti ön sıra, dilortasi (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan bir saitdir. Bu səsin tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru xeyli yuxarı qalxır, dilucu ön alt dişlərə doğru uzanır, lakin dişlərə toxunmur.

Azərbaycan ədəbi dilində e saiti məhdud məqamda, həm də ən az işlənən saitlərdəndir.

Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsində e saiti aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur.

Sözlərdə **d, k, y, r** samitlərindən birinin düşməsi nəticəsində **e** səsi uzanır. məsələn:

d samitinin düşməsi nəticəsində - bu səs sonu samitlə bitən feillərdə indiki zamanda d samiti düşməsi nəticəsində e səsi uzanır. məs gedir- ge:r.

y samitinin düşməsi nəticəsində çiyə-lək- çe:lex, dəyişmək- de:ş, reyhan- ire:han, ceyran-çe:ran, dəyirman-de:rman, deyir- de:r, yeyirdik- yee:rdix, yeyrisen-ye:sən;

k samitinin düşməsi nəticəsində kəklik- ke:hlix,

r samitinin düşməsinin düşməsi nəticəsində uzun tələffüz olunur. məs.verir-ve:r, dərman-de:rman; (İsmayilli. Qəbələ, Şəki. Qax. Zaq. Bal) və s.

Stolun üstə ire:yhan yığıf düzsax bidee olsa civin olmuyasıdı (Zaqatala, Qımır kənd).

E saiti indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillər II şəxsin təkində işlənərkən zaman şəkilçisinin tərkibindəki sait və samit səsin düşməsi nəticəsində də uzana bilir. Məs. döyürsən- döyü; sən, // döyee; sen, gedirsən – ge:sən.və.s. [5.s.72.: 6.s.2]

Uzun e saiti qırpçaq qrupu dillərində də öz əksini tapmışdır. Burada e, ə saitiylə müqayisə edilir. onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi izah olunur. V. Radlov da Qazax türkcəsi üçün iki cür e saiti təsbit etmişdir: /e/ və /ǣ/. Bunlarda:, birinci

yalnız kök hecada görünə bilər və xüsusilə ön səs vəziyyətində ikən az qala iə tərzində bir diftonq kimi tələffüz edilir: şəkilçisi = iəki [3].

İkincisi isə ilk hecadan sonra ya da şəkilçilərdə görünən nisbətən açıq /ə/ saitidir. Diqqət edilməsi lazım olan əsas meyar bu gün Qazax türkcəsi: qrammatikalarında və Sovet Türkologiyasında Qazax türkcəsi üçün fonem olaraq təyin olunan /ə/ilə Radlovun göstərdiyi /ə/-nin tam fərqli saitlər olduğudur. /e/ saiti Qazax türkcəsində örnək səs (Anlaut)vəziyyətində ikən daima /ⁱe-, ^ye/ tərzində açıq bir diftonq halında tələffüz edilir, daxili səs vəziyyətindəki /e/ də kök hecada ikən irəli hecalardakı vəziyyətinə görə nisbətən qapalı tələffüz olunur. Radlovun ifadə etdiyi budur. Halbuki söz əvvəlindəki ya da ilk hecadakı /e/ ilə sözün başqa yerindəki /e/ saiti arasında fonem dəyərində bir fərq yoxdur. Buna görə bu gün Qazax qrammatikalarında /ie-, ^ye/ diftonqu, /e/ saitinin söz əvvəlində qazandığı bir tələffüz xüsusiyyəti olaraq görülür. Bu günkü qazax türkcəsi qrammatikalarında fonem olaraq qiymətləndirilən /ə/ isə tamamilə fərqli bir saitdir, bu səs qazax türkcəsində əsil sait deyil, alınma bir səsdür. Qazax türkcəsindəki /e/ saiti Türkiyə türkcəsindəki /e/-yə görə müəyyən qədər bağlı, /ə/ isə Türkiyə türkcəsindəki /e/-dən fərqli olaraq açıqdır. Dodaqlanmayan-açıq dilönü (incə) saiti /ə/-nin tələffüzü zamanı dil önə uzanır, çənə aşağı düşür və ağız boşluğunda açıq bir sahə yaranır. Bu sait Qazax türkcəsində sözün yalnız ilk hecasında yer alır. Digər saitlərə görə istifadəsi son dərəcə məhdud olan /ə/, daha çox ərəb və fars dilindən gələn sözlərdə yer alır. Türk dilinin qədim sözlərində çox rast gəlinməz və şəkilçilər nəzdində də yer almaz. N. A. Baskakov, /ə/ saiti üçün vəziyyətin eyni olduğu Qaraqalpaq türkcəsinə bu səsin Ərəb və Fars dillərindən alınma sözlərlə gəldiyini ifadə etmişdir. [8, s. 34] Qazax türkcəsində, əbdən: əbes, ədebiyyət, ədep, ədet, ədil, əzir, əlem, əllette, əkim “hakim”, al “güc qüvvət, hal əngimeles- “söhbət etmək”, əreket, ərvaq “ruh”, ərip “hərf, əsker “əsgər, ordu”, bəlkim “bəlkə dələl “səbəb”, dəm “tat”, dəris, dərt~dert, dəwlet, dəreje, jərdem, kədir, mədeniyet, məlimet:~məyhimat, mən~məyina, mərt “cömərd”, masele, nəreste “kiçik uşaq”, nasıp nəwbet, salem, sət~sayat, təciriyyə, təciriyyə~tabiyat, şəh~şahar, wəzir, wəkil, wədeget: bir çox alınma sözdə görülən /ə/ saiti, Qaraqalpaq türkcəsində ümumiyyətlə /h/ samit:, bərabərində yer alır: əhmiyyət, məhəl, əzir, bəhər və s. Qazax, Qaraqalpaq və Noqay türkcəsində: alınma sözlərdəki /ə/-nin əvvəllər /a/-nin incə bir fonetik variantı kimi çox güman ki, istifadə olunmuşdur. Bu gün digər Türk dillərinin qrammatikalarında ərəb və fars dillərindən alınmalardakı göstərdiyimiz saitlər qazax, Qaraqalpaq və noqay türkcəsi qrammatikalarından fərqli olaraq əksərən fonem dəyərində görünür. Bu saitlər Qırğız türkcəsində ümumiyyətlə çox güclü bir şəkildə dilin öz fonemləri ilə birləşmiş, bu yolla bəzi alınma sözlər əsasən Qırğızlaşmışdır: adət, acayıp, azır, azız, arbak, tacırıyyə, salam və s. /ə/ saiti Qazax, Qaraqalpaq və Noqay türkcəsində məhdud sayda Türkcə sözlərdə də olduğu üçün fonem dəyəri qazandığı iddia edilsə də bu səsin türkcənin səs tarixi baxımından etimoloji bir təməli yoxdur, /ə/ saiti Qazax türkcəsinin sözlərində də yalnız ilk hecada olmaqla üç şəkildə yer almaqdadır: 1. əper- <alıp ber-“çatdırmaq, təslim etmək, götürmək”, əkel- <alıp kel-“gətirmək”, ciket- <alıp ket-“alıb

getmək” və s. çox məhdud sayda olan sözdə buradakı /ə/ səsi iki kökün birləşməsi ilə reallaşan geri assimliyasıyanın bir nəticəsidir və fonem dəyəri daşımaz. Əke “ata”, Əpke “böyük bacı, xala”, bəri “hamısı”, bəri “yaşlı, qoca», kimi sözlərdə.

Aralbayev bəzi sözlərdə bu saitın, sözdəki /y, ş, j, ñ, r/ kimi samitlərin təsiri ilə /a/ saitinin incələşərək /ə/-yə dəyişməsi nəticəsində ortaya çıxdığı fikrindədir [7, s.43]. Aje “nənə, ata tərəfdən”, məngi “bengü”, tənir “tanrı” kimi az miqdarda sözdə isə eyni samitlərin bu dəfə artırıcı təsiri olduğu düşünülə bilər. Sravnitelno-istoričeska grammatika tyurkskix yazıkov da qazax türkcəsinin Koşayaş mahalı dialektindəki bətir “qəhrəman” kimi nümunələrdəki vəziyyət, iki hecalı sözlərdəki i-umlaut hadisəsi olaraq qiymətləndirilmişdir. [4, 67]

Yazı dilində də təttili “dadlı, şirin; ləzzətli”, bəybişə “Kuma olan arvadlardan böyük olanı, böyük xanım”, bəyterək “çox uzun”, tənerteñ “sabah” kimi az sayda nümunə vardır. Əy “ah”, Əyt “dayandırmaq ya da çağırmaq, iribuynuzlu heyvanlar üçün səslənir”, Əri-beri “elə-belə, aşağı-yuxarı” və s. nida ya da təqlidi sözlərlə eyni olan sözlərdə.[6.s 73-75]

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 252.
  2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Dərs vəsaiti. 2-ci nəşr. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.
  3. Xəlilov B., 244 Qədim türk sözü. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2010, 350 s.
  4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, 1968, 273 s.
  5. Mustafa Önər. Bugünkü qırçaq türkcəsi. Ankara. Türk dil kurumu. 2013. 270 s.
  6. Səmədova K.İ. Şimal-Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi. Monoqrafiya. Bakı; ADPU nəşriyyatı, 2018, 175 s.
- Rus dilli ədəbiyyat.
7. Aralbayev S. Kazak Fonetikasi Boyunşa Etyudter. Almate, 1988, s 30.
  8. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология, Москва, 1952.
  9. Батманов И. А. Современный киргизский язык. Фрунзе. 1963, с 32.
  10. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно -историческая грамматика тюркских языков. Изд. 2-е. М. Наука, 1986
  11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М. Наука. 1984,
  12. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков, Я. Наука, 1970. с 76.

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİ ZAMANI
QARŞILAŞDIQLARI EMOSİONAL ÇƏTİNLİKLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

**FEATURES OF THE EMOTIONAL DIFFICULTIES THAT THE PRIMARY SCHOOL
CHILDREN FACED DURING THE TRAINING ACTIVITY**

Narmin ABDULLAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Pedagogical psychology,
Philosophia doctor student, Baku, Azerbaijan

orcid.org/0000-0002-9308-9125

XÜLASƏ

Təlim fəaliyyəti zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılaşdıqları çətinliklər onların affektiv sahəsinə mənfi təsir edir. Həmçinin onların affektiv sahəsində olan çətinliklər onların təlim fəaliyyətinə, xüsusilə, zehni fəaliyyətinə ləngidici təsir göstərir. Xüsusilə, emosional tiplərin iş qabiliyyəti onların əhvalından asılı olur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin hissi çətinliklərinə ali hisslərin yetərinə inkişaf etməməsi, emosional proseslərin tənzimlənməsi (asan, çətin, asta, sürətli), hisslərin çətinliklə keçirilməsi, alınan hissi təəssüratın təsirindən çıxıb bilməmək (buna sərf olunan müddət hər birində fərqlidir), öz hisslərini verballaşdırmaq və əksinə, verbal vasitələrə adekvat hissi münasibət bəsləmək daxildir. Kiçikyaşlı məktəblilərin emosional çətinliklərinin təlim fəaliyyətinə təsirini araşdırarkən onlarda xüsusilə zehni və praksis hisslərin kifayət qədər inkişaf etmədiyi məlum olmuşdur. Hər bir fənnin özünəməxsus zehni və praksis hisslər formalaşdırmaq imkanı vardır. Bu məqsədlə təcrübəyə daha çox yer verilməli, hər uğurlu həll strategiyası onlarda məmnunluq hissi yaradaraq praksis hissləri inkişaf etdirir.

Emosional məzmunlu informasiyanı qavramaq, diqqəti yönəltmək, yadda saxlamaq, yada salmaq və s. daha asan və yüksək səviyyədə olur. Hissi idrak zamanı alınan mənfi hissi təəssürat məntiqi idrakın işini xeyli çətinləşdirir. Dərslərdə verilmiş məzmunun onların psixikasında necə (çətinliklə) əks olunması və hissi təsiri hökmən nəzərə alınmalıdır. Təlim materialları onların hisslərini aktivləşdirir və münasibət formalaşdırır. Qarışıq, ziddiyyətli hisslərin eyni zamanda keçirilməsi onların anlaşılmasını çətinləşdirir, emosional sabitliyini pozur.

Hissi çətinliklər hissi yüklənməyə yol açır. Hissi yüklənməyə səbəb olur: əlverişsiz təlim situasiyaları, təlim materiallarının çətin qoyuluşu, müəllim-şagird, şagird-şagird arasındakı ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi, müəllim tərəfindən antipatiya, simpatiya hallarına yol verilməsi, qeyri-obyektiv qiymətləndirmə, frustrasiya, stress, əlverişsiz psixoloji

iqlim, onların səhvlərinə, uğursuzluqlarına, imkanlarına qarşı pedaqoji dözümsüzlük, məzəmmət, cəzadan istifadə və s.

Empatiya hissinin zəif olması nəticəsində onlar oxuduqları hekayələrdə baş verən hadisələri, xarakterləri, onların davranış və rəftarlarını, keçirdikləri hissləri, humanizmi anlamaqda çətinlik çəkirlər.

Fiziki və psixi gərginlik onlarda bir sıra təhsil problemlərinə yol açır. Bu yaş dövründə gərginlik hallarına daha çox rast gəlməyimizi proqramın ağırlığı ilə izah edə bilərik. Həmçinin əlavə fənn hazırlıqları, müxtəlif məşğuliyyətlər, ev tapşırıqlarının çoxluğu, əlavə dərs vəsaitlərindən istifadə və s. onların gərginliyini artırır.

Təlimə güclü motivləşmiş kiçikyaşlı məktəblilərdə frustrasiya halı daha güclü təzahür edir. Frustrasiya halları ilə tez-tez üzləşdikdə hissi sfera böyük həcmdə zədələnir. Davamlı uğursuzluq hissi yaşayan kiçik məktəblilərdə 2 hal mümkündür: ya uğursuzluq onlar üçün adiləşir, ya da ona həddindən çox şəxsi məna qatıb təlim fəaliyyətindən “uzaqlaşma”, maraqların yox olması özünü göstərir. Yüksək çətinlik səviyyəsində qurulmuş tapşırıqlar zəif və orta mənimsəmə səviyyəsinə malik olan şagirdlərdə bu hissləri təkrar-təkrar doğurur, özünəinamsızlıq hissinin formalaşması ilə nəticələnir. Frustrasiya zamanı daha çox özünü, öz psixi və fiziki qüvvəsini, imkanlarını günahlandırır, çünki bu dövrdə onlarda müstəqillik yetərincə formalaşmadığından təlimin səmərəliliyinə təsir edən xarici amilləri (tapşırığın çətin qoyuluşunu, müəllim tərəfindən aydın izahın olunmamasını və s.) günahlandırmır. Yəni uğursuzluğun səbəbini özündə axtarır, bu hal isə onların özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsini aşağı salır. Bir qisim şagirdlərin çətinlikləri dəf etməyə mənəvi qüvvəsi yetmir. İlk öncə xəyali maneələri dəf etmək məqsədilə onlarda inam hissi yaratmaq və çətinliyi tədricən artırmaq lazımdır. Unutmaq olmaz ki, hər hansı işin çətin olmasına ilk öncə psixika qərar verir. Real maneələri təlimin səmərəliliyini aşağı salan xarici amillərin təsir gücünü aradan qaldırmaqla dəf etmək mümkündür.

Açar sözlər: kiçikyaşlı məktəblilər, təlim çətinlikləri, emosional çətinlik, zehni hisslər, praksis hisslər, frustrasiya, empatiya, stress

ABSTRACT

Difficulties faced by primary school children during training activities have a negative impact on their affective area. Also, difficulties in their affective field have a delaying effect on their learning activities, especially mental activity. In particular, the ability of emotional types to work depends on their mood.

Emotional difficulties of primary school children include: underdevelopment of higher feelings, regulation of emotional processes (easy, difficult, slow, fast), difficult transfer of feelings, inability to get rid of the impression (the time spent on it is different in each), verbalize their feelings and, conversely, adequate sense of attitude towards verbal means. When examining the impact of emotional difficulties on primary school children in learning

activities, it was found that they were not sufficiently developed, especially mentally and practically. Each subject has the opportunity to form its own mental and practical feelings. To this end, more emphasis should be placed on practice, and each successful solution strategy develops a sense of practicality, giving them a sense of satisfaction.

Perceive emotional information, focus attention, to remember, to recall, and so on. becomes easier and at a higher level. The negative sensations received during sensory cognition greatly complicate the work of logical cognition. How (with difficulty) the content of the textbooks is reflected in their psyche and the emotional impact must be taken into account. Training materials activate their feelings and form attitudes. Simultaneous holding of mixed, contradictory feelings makes it difficult to understand them, disrupts emotional stability.

Emotional difficulties lead to emotional overload. Reasons for emotional overload: unfavorable training situations, difficult put of training materials, the level of communication and interaction between teacher-student, student-student, teacher's antipathy, sympathy, non-objective assessment, frustration, stress, unfavorable psychological climate, pedagogical intolerance to their mistakes, failures, opportunities, use of reprimands and punishments, etc.

As a result of a weak sense of empathy, they have difficulty understanding the events that take place in the stories they read, their characters, their behavior and attitudes, their feelings, and their humanism.

Physical and mental stress leads to a number of training problems. The weight of the program can explain why we are more prone to stress at this age. Also, additional subject preparations, various activities, a lot of homework, use of additional teaching aids, etc. increases their tension.

Frustration is more pronounced in primary school children who are strongly motivated to learn. When faced with cases of frustration often, the sensory sphere is severely damaged. There are two possible situations for primary school children who experience a constant sense of failure: either the failure is normal for them, or "distance" from the training activity, adding too much personal meaning to it, and the loss of interest manifests itself. Tasks built at a high level of difficulty are for students with low and medium levels of mastery it evokes feelings over and over again, resulting in the formation of feelings of insecurity. During frustration, they blame themselves, their mental and physical strength, and abilities, because they do not have enough independence during this period, they do not blame the external factors that affect the effectiveness of teaching (difficult task, lack of clear explanation by the teacher, etc.). That is, they look for the cause of failure in themselves, this lowers their level of self-esteem and claims. Some students do not have the moral strength to overcome difficulties. First of all, in order to overcome imaginary obstacles, it is necessary to build their confidence and gradually increase the difficulty. We must not forget that the psyche first decides how difficult something will be. Real obstacles can be overcome by overcoming the influence of external factors that reduce the effectiveness of training.

Keywords: primary school children, training difficulties, emotional difficulty, mental feelings, practical feelings, frustration, empathy, stress

GİRİŞ

Kiçikyaşlı məktəblilərin emosional xüsusiyyətlərinin təlim çətinliklərinin yaranmasına təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə onların emosional sferasında olan çətinliklərini təhlil etdik. Bu yaş dövründə onlar hər şeyə ilk öncə emosional qiymət verirlər, daha sonra əxlaqi, estetik, intellektual qiymət verməyi öyrənirlər. Onların keçirdikləri hisslər həm təlim fəaliyyətinin nəticəsi kimi, həm də onları fəaliyyətə təhrik edən motiv kimi çıxış edir. Kiçikyaşlı məktəblinin emosional həssaslığı gərgin, çətin təlim situasiyalarında daha güclü təzahür edir. “Kiçik məktəb yaşlı dövründə hisslər nisbətən daha artıq şüurlu məzmun kəsb edir” [10, səh. 232]. Emosional reaksiya, davranış və münasibətləri formalaşmaqda olur. Emosional sahəsi genişlənməyə başlayır. Ancaq təlim fəaliyyətinin daxili emosional tənziimi hələ yüksək səviyyədə olmur.

“Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda hisslər az davamlı və keçici olur. Onların hissləri asanlıqla bir-birini əvəz edir. Öz hisslərini gizlətməkdə çətinlik çəkirlər” [9, səh. 487]. Emosional baxımdan kifayət qədər yetkin olmadıqlarından neqativ təsirləri tez qəbul edir və emosional sfera zədələnir.

Emosional baxımdan sabit olan kiçikyaşlı məktəblilər sabit maraqlı, emosional cəhətdən bir qədər yetkin, hisslərin təsirinə tez düşməyən, gərgin şəraitdə özünənəzarəti, fəaliyyətdə ola bilməyi bacaran, təmkinli, dayanıqlı tiplərdir. Emosional baxımdan dəyişkən olan kiçikyaşlı məktəblilər isə öz hisslərinə nəzarət edə bilmir, gərgin şəraitdə işləməyi bacarmır, psixoloji gərginlik və uğursuzluq zamanı dözümlü olmur, qarşılaşdığı çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmir, çətinliyə düşəndə tez məyus olurlar.

Kiçik məktəblilərin çətinliklərə, gərginliyə, frustrasiyaya dözümlülüyü fərdi xüsusiyyət daşıdığından müxtəlif səviyyələrdə (aşağı, orta, yüksək) olur.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN EMOSİONAL ÇƏTİNLİKLƏRİNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Kiçikyaşlı məktəblilər təlim prosesində yaşadıkları çətinlikləri, gərginliyi, uğursuzluğu öz hissləri ilə biruzə verirlər. Belə ki davamlı neqativ psixopedaqoji təsirlər nəticəsində emosional cəhətdən yüklənirlər, artıq təlim onlar üçün ağırlı, əziyyətli, işgəncəli fəaliyyətə çevrilir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti zamanı qarşılaşdıqları çətinliklər onlar üçün stenik və astenik təsirə malikdir. Çünki təlimdəki çətinliklərə bəslədikləri münasibət hər birində fərqlidir. Bir qismi üçün hərəkətə gətirici, inkişafetdirici, digər qismi üçün ləngidici təsir bağışlayır.

Təlim fəaliyyətinin emosional tənziiminin həm daxili, həm də xarici formalarına nəzər saldıqda görürük ki, bu prosesin təşkilində xarici amillərin təsir imkanlarından doğru istifadə

etməklə onların daxili imkanlarını (hisslərini) inkişaf etdirə bilərik. Məsələn, prof. Ə.Əlizadənin fikrincə, “Qiyamət təkə şəgirdin əqli işinə deyil, həm də onun yaşadığı müvəffəqiyyət və uğursuzluq hissləri vasitəsilə affektiv-iradi sahəsinə, iddia səviyyəsinin, niyyətlərinin və münasibətlərinin formalaşmasına köklü təsir edir” [5, səh. 58]. Həmçinin müəllim-şagird, şagird-şagird arasındakı ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə hissi münasibətini, onların emosional vəziyyətini müəyyənləşdirir. Onlar müəllimin fərqli münasibətini, simpatiya və antipatiya hallarını, qeyri-obyektiv qiymətləndirməsini tez duyurlar. Bu hallar onlarda dərin kədər və qəzəb hissləri doğurur. Ədalətsiz rəftar və münasibətlə qarşılaşdıqda daha çox incinirlər, müəllimin simpatiya duyduğu, müqayisə olunduğu sinif yoldaşlarına qarşı onlarda qəzəb, paxıllıq, qisas hissləri baş qaldırır. Bütün bunların təsiri ilə təlimdən emosional uzaqlaşma baş verir.

Psixoloji müşahidələr göstərir ki, əlverişsiz psixoloji iqlimlə əhatə olunan təlim şəraitində gərginlik hallarına daha çox təsadüf olunur. Emosional gərginlik koqnitiv, fizioloji, psixofizioloji proseslərin işinə də mənfi təsir edir. Hissi sahədə gərginlik uzun müddət davam etdikdə onların təlim fəaliyyətinin səmərəliliyi, diqqətin, hafizənin, bütövlükdə idrak proseslərinin məhsuldarlığı aşağı düşür. Bəzən sinifdəki şagirdlər biri digəri üçün stress subyektinə ola bilər. Sinifdə təhsil alan şagirdlərin sıxlığı da öz növbəsində onların təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Hər şagird diqqət mərkəzində olmaq istəyir, lakin dərəcə həvəslə hazırlaşan şagirdə növbə çatmadıqda neqativ hisslərə qapılır, uğursuzluğa düşər olur, həvəsini ertələməli olur. Həmçinin dərəcə cədvəlinin psixoloji meyarlar gözlənilməklə qurulmaması da onların hissi sahəsini zədələyir.

Müəllimlərin tez-tez istifadə etdikləri “Sən suala doğru cavab verə bilmədin, əyləş! Digər yoldaşın cavablandırsın. Afərin, sən doğru cavab verdin!” bu tərz cümlələr özünəinamsızlığa, öz qüvvəsini günahlandırmağa səbəb olur. Frustrasiya vəziyyətində rast gəlinən emosional yaşantılar hər birində fərqli təzahür edir. İnam hissənin yetərincə inkişaf etməməsi ilk öncə özünəinamın və onun fonunda daha sonra digərlərinə inamın zəif olmasına gətirib çıxarır. Özünəinamı zəif olan kiçikyaşlı məktəblilərdə iddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmə çox aşağı, təlim motivləri sıxışdırılmış olur. Gördüyümüz kimi stressin subyekt və obyektləri kompleks halda onların təlim fəaliyyətinə mənfi təsir edir.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN EMOSİONAL ÇƏTİNLİKLƏRİNİN TƏDQIQI İLƏ BAĞLI DƏRSLİKLƏRİN PSIXOEMOSİONAL TƏHLİLİ

Yetişməkdə olan kiçik məktəbli psixikasına edilən mənfi təsirin qarşısını almaq məqsədilə, dərsləklərdə verilmiş məzmunun onların psixikasında çətinliklə əks olunması və psixoloji, hissi təsiri günümüzdə diqqət yetirilməli olan aktual təhsil problemlərimizdən biridir. Təəssüf ki, bu təzisdə dərsləklərdə verilmiş mətnlərin hamısının psixoemosional təhlilini vermək imkanımız yoxdur. Bu məqsədlə 2-ci siniflər üçün yazılmış Azərbaycan dili dərslində verilmiş “Nicat və Dəcəl” mətninin təhlilini aparmaqla kifayətlənəcəyik:

“Nicat əli ilə Bəcəyi qovmaq istəyəndə barmağı dəydi, Bəcək suyun içinə düşdü. Yazıq Bəcək ha çalışırdı ki, sudan çıxsın, sürüşüb yenidən suya düşürdü. Nicat dedi: “Yaxşı olur sənə, mənim səhəngimdə nə işin var idi?!”

Beləcə, Dəcəllə Nicat otların üstündə büzüşüb yatdılar. Bəcək isə səhəngin içində qaldı” [11, səh. 128].

1-ci mətnin sonunda təsvir edilmiş bu situasiya yəqin ki şagirdlərin çoxunda emosional təəssürat yaradır, onları kədərləndirir. Onların hissələrini, xüsusilə, mərhəmət hissini aktivləşdirir, hekayə qəhrəmanının bu cür davranış və rəftarına tənqidi münasibət formalaşdırır, həmçinin empatiya quraraq Bəcəyin suyun içində çarəsiz qaldığını və ona kömək etmək lazım olduğunu dərk edirlər.

“Səhər dostlar yuxudan oyanıb nə görsələr, yaxşıdır? Nicat da, Dəcəl də kiçilib otdan balaca olmuşdular. Dəcəl insan kimi dil açmışdı. O dedi:

- Nicat, mən bilən, bütün sirr Bəcəkdədir. Sən axşam ona kömək eləmədin axı!..

Nicat dedi:

- Düz deyirsən. Kömək elə, Bəcəyi səhəngdən çıxaraq, bəlkə, tilsim sındı”.

Mətnin 2-ci hissəsinin həqiqətə uyğun olmayan hadisəylə başlaması onların həyəcanlanmasına, qorxmasına, batil inanclara, qeyri-rasional təfəkkürə (Bəcəyin etdiyi ovsun nəticəsində Nicat və Dəcəlin kiçilməsi, Dəcəlin insan kimi dil açması və ən əsası bu hadisələrin onların Bəcəyə kömək etmədikləri üçün baş verməsi) yol açır. Həmçinin burada diqqət yetirilməli olan digər vacib məqam budur ki, onlar tutduqları işdən peşman olduqları üçün yox, əvvəlki vəziyyətlərinə qayıtmaq üçün, başqa sözlə, şəxsi mənfəətləri üçün Bəcəyə kömək etmək qərarına gəlirlər. Bu da öz növbəsində məktəblilər üçün mənfəi etalon, mənfəi əxlaqi hiss olan fərdiyyətçiliyin təbliğidir.

Onlar Bəcəyə kömək edirlər və bu vaxt Bəcək onların önünə şərt qoyur:

“Gecə acığımı tutdu, sizi ovsunladım. İndi görürəm, ikiniz də xeyirxahsınız. Ancaq mən ikinizdən birini əvvəlki vəziyyətə qaytara bilərəm. İndi seçin!

Dəcəl dedi” –Nicatı böyüt.

Nicat dedi: - Dəcəli böyüt.

Bəcək dedi: - Mən sizi sınayırdım. İndi gördüm ki, əsl dostsunuz. Sizin ikinizi də böyüdərəm” [11, səh. 129].

Onlar Bəcəyin timsalında hekayə personajlarına qarşı qisas, qəzəb hissələrini keçirirlər. Emosiyaların ani olaraq dəyişməsi, onlarda bu duyğuları anlamaqda, qavramaqda, analiz etməkdə çətinlik yaradır. Mərhəmət hissəsinin qorxu hissəsinə çevrilməsi onlar tərəfindən həmin hissələrin çətinliklə keçirilməsinə səbəb olur. Yaxşı olardı ki, onlar yuxularında Bəcəyin ailə üzvlərinin Bəcəkdən nigaran qaldıqlarını görüb peşimanlıq hissi keçirərdilər və oyanan kimi dərhal onu xilas edərdilər. Biz bilirik ki, təlimin sonunda şagirdlər özləri əqli nəticə

çıxarmalıdırlar. Bu mətindən alınan nəticə isə “Qorxu üzərində bərqərar olan humanizm”dir. Bu cür humanizm məktəbliyə, cəmiyyətə nə qazandıracaq?

NƏTİCƏ

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimi zamanı emosional və idraki məqsədlərin reallaşdırılması üçün hiss və məntiqi idrakin paralel inkişaf etdirilməsi zəruridir. Hisslər çətinliklərin dəf edilməsində kiçikyaşlı məktəblilərin daxili köməkçisinə çevrilməlidir. Bu işdə müəllimlərə və dərslük müəlliflərinə kömək etmək məqsədilə tövsiyələr hazırlamışıq.

Müəllimlər üçün tövsiyələrimiz:

- Kiçikyaşlı məktəblilərə təlimin tipik, xarakterik çətinlikləri qarşısında təmkinli, inamlı, dözümlü olmağı, öz gücünə inamsızlığa yol verməməyi aşılayın;
- onlarda adekvat emosional reaksiya, davranış, münasibət formalaşdırın;
- şagirdlərin biliklərini təcrübəyə tətbiq etməsinə şərait yaradın;
- bacardıqları işləri onlara tapşırın;
- çətinliyin səviyyəsini tədricən artırın;
- təlimə, fənnə münasibətin formalaşmasına ünsiyyət və fəaliyyət tərzinizin təsirini unutmayın;
- təlim fəaliyyətinin daxili emosional tənzimində onlara kömək edin, həmçinin öz pedaqoji fəaliyyətinizi emosional baxımdan düzgün tənzim edin;
- pedaqoji ünsiyyətinizi emosional baxımdan tənzim etmək üçün öz nitqinizin ifadəli olmağına fikir verin;
- sinifdə əlverişli, sağlam psixoloji təlim şəraitini təmin edin;
- sinifdəki ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər sahəsində olan nöqsanlı halları (psixoloji uyumsuzluq və konflikt) aradan qaldırın;
- demoqrafik problemlərə məruz qalmış, maddi rifahı aşağı olan şagirdlərə daha həssas yanaşın;
- şagirdlərin keçirdikləri hissləri başa düşmək üçün empatiya qurun və şagirdlərinizə empatiya qurmağı öyrədin;
- şagirdin sinif yoldaşları ilə müqayisəsinə yol verməyin (bu cür müqayisə qeyri-sağlam rəqabətə, fərdiyyətçiliyə, qisas hissəsinə, başqasının uğuruna sevinməməyə yol açır);
- tərbiyəvi hekayələrdən istifadə edin;
- şagirdlərdə əxlaqi vərdiş və davranışlar yaradaraq, həmçinin iradi səy formalaşdıraraq onları yarana biləcək gərginliklərdən qoruya bilərsiniz;
- stress, frustrasiya halları ilə mübarizə aparmaq üçün onların aradan qaldırılmasının üsul və tərzləri ilə tanış olun;

- qeyd etdiyimiz vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün mütləq məktəb psixoloqu ilə əməkdaşlıq edin.

Dərslik müəllifləri üçün tövsiyələrimiz:

- Təlim materiallarının onlarda təlimə qarşı mənfi və müsbət emosional münasibət formalaşdırdığını unutmayın;
- təlim materiallarının şagirdlərin hisslərinə təsirini nəzərə alın;
- hissi təsirləri onların hissi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq balanslaşdırın (qarışıq, bir-birinə zidd hissləri eyni kontekst daxilində istifadə etməyin);
- təlim materiallarının emosional tərtibatına fikir verin;
- dərslik dilinin ifadəli olmasına diqqət yetirin;
- həddindən artıq böyük həcmdə verilmiş materialların onlarda ikrah hissi oyatdığını və tez yorulmasına səbəb olduğunu nəzərə alın.

MÜZAKİRƏ

Gördüyümüz kimi kiçikyaşlı məktəblilərin emosional çətinlikləri daxili və xarici səbəblərdən qaynaqlanır. Daxili səbəblər onların daxili dünyasının, xüsusilə hisslərinin yetərinə formalaşmaması, öz təlim fəaliyyətlərinin daxili emosional tənzimini bacarmamaqları ilə bağlıdır.

Müsbət hisslər kiçikyaşlı məktəblinin zehni qüvvəsini yüksəldir, mənfi hisslər isə iradəsi zəif olan şagirdləri təlim fəaliyyətindən uzaqlaşdırır, soyudur. Zehni hisslər onların idraki fəallığını artırır. Praksis hisslərin formalaşması üçün təcrübəyə daha çox yer vermək lazımdır. Uzunluğun xətkəşlə ölçülməsi, bucaqların düzgün müəyyənləşdirilməsi, qələmin düzgün tutulması, rəsmlərin çəkilməsi, rənglərin düzgün seçilməsi, rəsmlərin boyanması, müxtəlif məmulatların hazırlanması, kəsimi, yapşdırılması, tapşırıqın düzgün modelləşdirilməsi və s. onlarda zəruri praksis hisslər formalaşdırır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim zamanı emosional çətinliklərinin formalaşmasında xarici amillərin təsir gücü daha çoxdur. Bu dövrdə onlar gerçəkliyi ilk öncə hissi sferada dərk edir, daha sonra məntiqi dərk etməyə çalışırlar. Bu mənada nəzərdən keçirdiyimiz dövr hisslər vasitəsilə öyrənmə dövrüdür və təlim materialları ilə hissi tanışlıq əsaslı rola malikdir. Təlim materiallarının emosionallıq səviyyəsi öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillərdəndir. Belə ki emosional məzmun onların sensor mənimsəmə imkanını artırır. Təlim materiallarının emosional tərtibatı onların qavrayışını dərinləşdirir, münasibətlərini formalaşdırır.

Anlamanın emosional xarakter daşması bizə məlumdur. Hissi qavrayışdan alınan mənfi, yaxud müsbət yüklü təəssürat materialın dərk edilmə səviyyəsini müəyyənləşdirir. Belə ki hissi qavrayış zamanı aldıqları mənfi hissi təəssürat onların məntiqi dərk etmə imkanını aşağı

salır. Qarışıq, bir-birinə zidd olan hisslərlə qarşılaşdıqda kiçikyaşlı məktəblinin hissi sahəsində yaranmış tərəddüdlər nəticəsində qavrama, ən əsası isə məntiqi dərk etmə, təfəkkürün işi gecikir, çətinləşir. Emosional məzmunlu informasiyalar daha asan və tez onların diqqətini cəlb edir, xatırlanır, yadda saxlanılır, yada salınır, assosiasiya olunur. Onların diqqətinin, hafizəsinin intellektual-emosional təbiəti müəllim və dərslük tərtibatçılar tərəfindən daim nəzərdə saxlanılmalıdır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin anlamasının, qavramasının səviyyəsi həm də müəllimin didaktik fəaliyyətinin emosional xarakterindən və onların təlim fəaliyyətinin xarici emosional tənzimini həyata keçirməsindən asılıdır. Müəllimin mənfi yüklü pedaqoji təsiri psixoloji təsiri də yanında gətirir. Neqativ hissi təsirə malik pedaqoji təsir, həmçinin təlim materialları onların hissi yüklənməsi ilə nəticələnir.

Təlim prosesində neqativ təsirlərin mövcudluğu onlarda stress hallarının təzahürlərinə səbəb olur. Stress vəziyyətinin yaranmasına həm onların xüsusiyyətlərinin, imkanlarının nəzərə alınmaması, həm də neqativ psixopedaqoji təsirlər, sinifdəki ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin mənfi xarakteri və s. səbəb olur. Bu yaş dövründə rast gəlinən stress halları həm zehni, həm də emosional formalarda özünü biruzə verir. Zehni yük artdıqca öhdəsindən gəlmək, özünəinam, tab gətirmək səviyyəsi enir. Təlim yükünün çoxluğu nəticəsində kiçikyaşlı məktəbli onun öhdəsindən gəlmək üçün daha çox qüvvə sərf etməli olur, bu da emosional sahədə yorulmağa, tükənməyə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, hisslərin təzahürləri, keçirilmə səviyyəsi onların sinir sisteminin tipindən, temperament xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, güclü sinir sistemi tipinə malik olanlar asanlıqla frustrasiyaya məruz qalmırlar.

Mənfi emosional hallar onların həm fiziki, həm də psixi sağlamlığına, təlim nəticələrinə əsaslı təsir edir. Bu baxımdan onların hisslərinin tərbiyə edilməsi, inkişaf etdirilməsi, hissi çətinliklərinin aradan qaldırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Biz bu tezisdə düzgün tənzimlənmiş xarici təsirlər vasitəsilə onların hisslərinin inkişaf etdirilməsi və tərbiyəsi vasitəsilə bu sahədə mövcud olan çətinliklərinin aradan qaldırılmasının mümkünlüyünü göstərməyə çalışdıq. Bu məqsədlərə çatmaq üçün müəllimlərə, valideynlərə, dərslük yazarlarına öz üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyi tövsiyə edirik.

ƏDƏBİYYATLAR:

1. Aylin Atmaca Uğur qazanmağın yolları. Problemi necə həll etməli? Bakı, “Altun kitab” nəşrlər evi, 112 s.
2. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Pedaqoji ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2005, 341 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2006.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Pedaqogika, 2004, 432 s.

5. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 173 s.
6. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 358 s.
7. George W. Burns. Çocuklar ve ergenler için 101 tedavi edici öykü- Terapide metafor kullanımı 1.Basımdan çeviri, 3. Baskı, kasım 2017.
8. Məmmədov A.U. Ümumi psixologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 792 s.
9. Prof. S.İ.Seyidov və Prof. M.Ə. Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. Bakı, Nurlan, 2007, 700 s.
10. Rzayev B.İ., Rzayeva S.B. Şəxsiyyət və fəaliyyətin təşəkkülündə iradi-emosional proseslər. Bakı, 2008, 247 s.
11. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”, 2018, 208 s.
12. Childpsy.ru
13. American Psychological Association website

ÇARIZMIN CƏNUBİ QAFQAZDA VƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ
SIYASƏTİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

ADPU-nun sabiq doktorantı HƏSƏNOVA Ema Mehrab qızı

RESUME

Russia's resettlement policy, colonialism and Christianization has replaced European Christian culture in the South Caucasus and Northern Azerbaijan instead of the pre-Islamic Islamic culture. The resettlement policy has led to economic changes such as social, political, cultural and other. Resettlement policies have made life of the local population even more difficult. The colonialist policies pursued by the Russia triggered new revolts and protests.

Açar sözlər: Rusiya, müstəmləkə, xristianlaşdırma, Alban katalikosluğu,

1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Gülüstan və 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqavilələri tarixi bütöv Azərbaycan torpaqlarını parçaladı. Hər iki imperiyanın Azərbaycana dair planları tarixi torpaqlarımızın bölünməsinə və talanına gətirib çıxartdı. Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılması gələcək böyük faciələrin və Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Şimali Azərbaycandakı müstəmləkə siyasətinin yeni dalğasının başlanğıcını qoydu. Artıq müharibə dövründə özünün müstəmləkəçi siyasətini həyata keçirən Rusiya yerli xalqın assimilyasiyasını təşkil edir və eləcə də, Azərbaycanın Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsinə çevirməyə çalışırdı. Müstəmləkə siyasətinin əsasını yadellilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi, xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasəti təşkil edirdi. Çar Rusiyası “parçala hökmranlıq et” siyasətini həyata keçirmək üçün Xəzər dənizinin şimal və qərb sahillərini işğal edərək burada xristian xalqlarını yerləşdirməyə çalışırdı.

Qeyd edək ki, Çar Rusiyasının Quzey Azərbaycanı işğal etməsinin ağır nəticələri oldu. Çarizm yeni idarəçilik sistemi tətbiq etməklə Qafqaz regionuna milli münasibətlər baxımından böyük fəlakətlər gətirdi.

Əslində “Şərqi dərinliklərinə enmək” və burada möhkəmlənmək üçün əsas yollar Qafqazdan Şimali Azərbaycan keçdiyi üçün ilk əvvəl Rusiyanın müstəmləkəçi planları burada tətbiq edilməyə başlandı. Bu vəziyyət xristian amilinin Qafqazda güclənməsinə və erməni məsələsinin kök salmasına əlverişli şərait yaratmış oldu.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bölgəyə tamamilə yad olan komendant idarə sistemi XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən tətbiq olunmağa başlandı. Bütün vəzifələr komendantın əlində cəmləşmişdi. Azərbaycanın bütün təbii sərvəti Rusiya imperiyasının əlinə keçdi, otlaq sahələri, torpaq, neft mədənləri bir sözlə hər şey dövlətin mülkiyyətinə çevrildi. Komendantlar eyni zamanda vergilərin vaxtı-vaxtında yığılmasına, sahibkar kəndlilərinin dövlət mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməsinə nəzarət edən şəxslər idilər.

Rus imperiyasının böyük dövlətçilik maraqlarına xidmət edən işğalçı rejimin məmurları sözün gerçək mənasında sümürgəcilik siyasəti yeridərək Şimali Azərbaycanın təbii sərvətlərini talan etmək, onun insan potensialının imkanlarından mümkün qədər çox fayda götürmək məqsədi ilə

geniş miqyaslı müstəmləkəçilik planlarını reallaşdırmaq uğrunda xüsusi canfəşanlıqla fəaliyyətə girişdilər. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti xalqımızın sosial, iqtisadi, milli, mədəni, ideoloji həyatının bütün sahələrini əhatə edirdi.

Rusiya müstəmləkə siyasətinin əsasını xristianlaşdırma və yadellilərin Azərbaycanın İran və Osmanlı ilə həmsərhəd bölgələrinə köçürülməsi təşkil edirdi. Qısa zaman kəsiyində rus imperiyası erməni, alman, bidətçi ruslar və aysorları Cənubi Qafqaza və Şimali Azərbaycana köçürməklə özlərinə dayaq yaratmaqla bərabər yerli müsəlmanların həyatını acınacaqlı duruma saldılar. Tarixi torpaqlarımız yadellilərin məskəninə çevrildi, yerli azərbaycanlılar öz dogma torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldular. Azərbaycan tarixində yeni faciəvi bir dönmə başladı, Azərbaycan tarixi saxtalaşdırılmağa başladı.

Qeyd etdiyim kimi, Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan xristianlaşdırma siyasətində ermənilərin Eçmiədzin Katalikosluğunun rolu böyük idi. Artıq 1801-ci ildən Rusiyanın Kartli-Kaxetiyanı işğal etməsindən sonra Eçmiədzin kilsənin geostrateji əhəmiyyəti daha da artdı.

Rusiya imperiyasının siyasi dairələri albanlar, tarixi Azərbaycan, Albaniya dövləti və Alban kilsəsi haqqında məlumata malik olmuşlar. Artıq Rusiyanın Qafqazdakı işğalsılıq siyasəti nəticəsində Rusiya hökumətinin siyasətində həlledici yerin ermənilərə və Eçmiədzin kilsəsinə ayrılması albanların vəziyyətini çətinləşdirmişdi. Hələ Rus çarı I Aleksandrın hakimiyyəti zamanı onun verdiyi 1809-cu il fərmanı ilə yeni işğal edilmiş ərazilərdəki alban kilsələri erməni katolikosluğuna tabe edilir, 1815-ci ildə Alban patriarxlığı mitropolitliyə endirilir və qısa zaman kəsiyində yerli alban kilsələri rus pravoslav kilsələrinə çevrildilər. Qafqazın baş canişinin nəzarəti altında hər yerdə əksər məscidlər yeni kilsələrlə əvəz olunmağa başladı. Alban kilsəsinə son zərbə Rusiya hakimiyyəti tərəfindən 1836-cı il martın 11-də təsdiq edilmiş erməni-qriqorian kilsəsi haqqında Əsasnamə olur.(5) Bu əsasnaməyə görə Qafqaz Alban katalikosluğu ləğv olundu. Tarixi Albaniyanın ərazisində yerləşən kilsələr əsasında Eçmiədzin katalikosluğunun Qarabağ və Şamaxı yeparxiyaları yaradıldı. Katalikosluğun ləğvi əslində Azərbaycan xalqının həyatındakı dini-ideoloji roluna böyük zərbə vurdu. Ermənilər həmişə Alban katalikosluğunun nüfuzuna böyük qısqançılıqla yanaşırdılar, onlar Çar Rusiyasının əli ilə katalikosluğu ləğv etməklə həm də alban tarixinin erməniləşdirilməsinə nail oldular. Beləliklə, Alban Kilsəsi erməni-qriqorian kilsəsinə birləşdirildi. Bununla da tarixi ədalətsizliyə yol verildi. Erməni ruhanilərinin Alban Kilsəsinə qarşı ədavəti bununla bitmədi. Hətta 1909-1910-cu illərdə Rusiya imperiyasının Müqəddəs Sinodu erməni keşişlərinə yeparxiyaların köhnə arxiv sənədlərini məhv etməyə icazə verdi. Bu qərar isə Alban Apostol Kilsəsinə məxsus bütün tarixi sənədlərin məhvini, yəni erməniləşdirilərək mənimsənilməsinə gətirib çıxardı. Erməni ruhaniləri Alban Kilsəsinin sənədlərini məhv edərkən bu qədim şərq kilsəsinə tarixin yaddaşından birdəfəlik silmək istəyir, gələcəyə hesablanmış məkrli planlar həyata keçirtmək istəyirdilər.

Ermənilər Qafqaz Albaniyasının zəngin maddi-mədəni irsini saxtalaşdırma yolu ilə mənimsəyir, qədim alban məbədləri üzərindəki əski kitabələri məhv edir, onları qrabar dilində olan yazıqlarla əvəzləyir, alban kilsələrinin memarlıq quruluşunu dəyişdirirdilər.

Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, ermənilər Alban kilsəsinin arxivlərini, albanların tarixini və mədəniyyətini əks etdirən digər zəngin maddi nümunələri məhv edərək Alban dövlətinin və avtokefal Alban kilsəsinin mövcud olmadığını, albanların torpaqlarının isə əzəldən bəri haylara, yəni ermənilərə məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.

Rusiya müstəmləkə siyasətinin əsas aspektlərindən olan xristianlaşdırma siyasətinin daha çox qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti fonunda həyata keçirilməsi yerli xristian əhalinin müqavimətinə rast gəlirdi. Qafqaz Alban Kilsəsinin mənsubları olan udinlər erməni keşişlərin başçılığı altında ibadət etmək istəməyərək 1867-ci ildə rus çarına etiraz məktubu yazdılar. Həmin məktubda onlar erməni qriqorian keşişlərinin ixtiyarına verilən qədim alban xristian məbədlərində toplaşmaqdan belə imtina etdiklərini bildirirdilər (6. Seh. 05).

Qeyd edək ki, müsəlmanlara dair əsasnamə isə daha gec 5 aprel 1872-ci ildə Rusiya çarı tərəfindən "Zaqafqaziya şiə və sünni məhəmmədi ruhanilər idarəsi haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Bu əsasnaməyə müvafiq olaraq Şeyxülislamın rəhbərlik etdiyi idarənin nəzdində şiə, Müftinin rəhbərlik etdiyi idarənin nəzdində isə sünni ruhani idarələri 1872-ci 5 aprel tarixindən 1917-ci ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərmişlər. (3) Dini təfriqə siyasətinin məqsədi Cənubi Qafqaz, Şimali Azərbaycan müsəlmanlarının şiə iranlılarla və sünni Türkiyə türkləri ilə yaxınlaşmasına əngəl olmaq idi. Rusiya hələ uzun illər əvvəl Rusiya imperatoru I Pyotun dövründən etibarən erməni-qriqoyan kilsəsinə böyük önəm vermişdir. 1724-cü ildə I Pyotrun katalikos İsaya dair fərmanı verilmişdir. Rusiya imperiyasının Qafqazdakı hökmranlığı dönməndə öz müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi kimi kilsə məsələsinə, dinə böyük əhəmiyyət verməsi bununla bağlı müxtəlif rus imperatorlarına məxsus sənədlərin intensivliyi və çoxluğunda özünü büruzə verir. I Pyotrun fərmanından başqa I Yekaterinanın (1725-1727) 1726-cı ildə katalikos Nestora, II Yekaterinanın (1764-1796) 1768-ci ildə Simeona, I Pavelin (1796-1801) 1798-ci ildə Lukaya, 1800-ci ildə İosifə, I Aleksandrın (1801-1825) 1802-ci ildə Danilə, 1809-cu ilə Yefremə, 1813-cü ildə Gürcüstanda yaşayan erməni xalqına və. s. fərmanları məlumdur.

Qısa zaman kəsiyində müstəmləkərdə müxtəlif xristianlaşdırmaya xidmət məqsədi ilə çoxlu missioner təşkilatlar yaranmağa başlamışdı. Bu təşkilatlar Rusiya tərəfindən Qafqaza köçürülən xristianlara daha çox dəstək rolunu oynayır, dini təbliğatla məşğul idilər. Beləki, 1821-ci ildə Cənubi Qafqazda "Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında Bazel Yevangeliya cəmiyyətini" yaratmış Bazel missionerləri də peyda oldular. Bazel Yevangelik Missioner Cəmiyyəti Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda lüteranlığın yayılmasına çalışırdı. Həmin cəmiyyətin missionerləri XIX əsrin 20-ci illərində Şuşa şəhərində missioner məktəb və xristian ədəbiyyatını çap edən mətbəə açmaqla regionda lüteranlığın möhkəmləndirilməsinə təsir göstərdilər. Bütün bu kimi tədbirlər planlı xristianlaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi idi. Rusiya hökuməti çox yaxşı başa düşürdüki əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şimali Azərbaycanı özünə tabe etmək üçün özünə müxtəlif yollarla dayaq yaratmalıdır. Bu yollardan biri də xristianlığın yayılması və təbliğatı idi.

Yuxarıda adları çəkilən xarici xristian missioner cəmiyyətlərinin işi gözlənilən nəticəni vermədi. Qafqazın yerli xalqları xristianlığa gözlənilən marağı göstərmədilər, yalnız təcrid olunmuş hallar qeydə alındı. Bu vəziyyət Rusiya imperiyasının Qafqazdakı xristianlaşdırma siyasətinə cavab vermədi və çar hökumətinin rəsmi nümayəndələri Edinburq və Bazel cəmiyyətləri tərəfindən göndərilən missionerlərin yayılmasının imperiyaya heç bir kömək olmadığı qənaətinə gəldilər.

Beləliklə, adı çəkilən missioner təşkilatların fəaliyyəti dayandırıldı, bundan sonra çarizm zorla xristianlaşdırmanı bir az da sürətləndirmək üçün 1869-cu ilin 6 dekabr fərmanı ilə Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpa Cəmiyyətini təsis etdi. (4. seh. 13)

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində neft bumu yaşayan Bakıya müxtəlif millətlərdən olan çoxlu mütəxəssis və işçi qüvvəsi gəldi. Onlar arasında xeyli rus vardı. Məsələn, 1893-cü ildə Bakıda 106.467 nəfər yaşayırdı ki, onlardan da 21.744 nəfəri rus pravoslavları idi. Çar üsulidarəsi rus əhalisinin dini tələbatını daim diqqət mərkəzində saxlayır və Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində çoxsaylı pravoslav kilsələrinin tikilməsinə dəstək verirdi. Təkcə Bakı şəhərində 1893-cü ildə 25 pravoslav təsisatı (6 pravoslav kilsə, 2 çasovnya və 17 digər təyinatlı kilsə binası) vardı. 1889-1899-cu illərdə isə Bakıda Cənubi Qafqazın ən böyük rus pravoslav kilsəsi tikildi. Aleksandr Nevskinin şərəfinə ucaldılan bu böyük məbədin təməlqoyma mərasimində rus çarı III Aleksandr (1881-1894) ailəsi ilə birlikdə iştirak etmişdir. (6. seh. 97) Bununla belə Rusiyanın hakim dairələri başa düşmürdülər ki, İslam və müsəlman mədəniyyəti uzun əsrlər boyu Qafqaz əhalisinin özünüdərkini müəyyən edən amillər olmuşdur və onu xristianlığa çevirmək asan deyildir.

Bu illər ərzində Rusiya rəhbərliyinin razılığı ilə Qafqazda pravoslav obyektləri inşa edildi: 1854-cü ildə Qax (Azərbaycan) kəndində Müqəddəs Georgi kilsəsi inşa edildi və 1889-1898-ci illərdə Aleksandr Nevski kilsəsi tikildi. (6. seh. 97) Bütünlükdə Qafqazın rus müstəmləkəsinə çevrilməsi hədəf idi, bu sistemli şəkildə həyata keçirildi və vahid məqsəd qoyuldu - silahlanmaq, xristianlaşdırmaq və silah gücünə əldə edilmiş torpaqları tədricən imperiya tərkibinə daxil etmək. Dediymiz kimi, çarizmin müstəmləkə siyasətinə xidmət edən xristianlaşdırma siyasətinin əsasını kilsələrinin sayının artırılması təşkil edirdi. Azərbaycanın şimal-qərb Gürcüstanla həmsərhəd olan hissəsində xristianlaşdırma siyasətinə gürcü kilsələri cəlb edilmişdi. Bu yolla gürcülər də Rusiya imperiyasının əlatsınma çevrilir və Azərbaycan əhalisinin pravoslavlaşdırılmasında fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycan hakim zümrəsinə qarşı ayrı-seçkilik özünü bütün sahələrdə göstərirdi, beləki Azərbaycanın rus təbəəliyinə keçməyən xan, bəy və ağaları rus hərbi cəza orqanları vasitəsilə cəzalandırılır və ya Sibir və digər uzaq yerlərə sürgün edilirdilər. Ruslar hətta yerli bəy və ağaların kənd və kəndlilər üzərindəki hüquqlarını pozur, bu torpaqların idarəçiliyi ermənilərə verildilər. Ali Azərbaycan silkinin nümayəndələrinə qarşı irqi, dini, siyasi ayrı-seçkilik hökm sürürdü. Rusiya çarizminin yerlərdə qurduğu yeni qurumlar birbaşa onun müstəmləkə siyasətinə xidmət edirdilər. Azərbaycanda ali müsəlman silkinin hüquqları rus zadəganlarının hüquqları ilə eyniləşdirilməmişdi. Bu kimi faktlar qeyri-müəlmənlərə əlavə üslünlüklər verməklə Qafqaz müsəlmanlarının tərəqqisinə mane olurdu.

Rusiyanın” parçala və hökmranlıq et“ siyasəti Azərbaycana qarşı həyata keçirilən inzibati ərazi bölgüsündə özünü göstərməyə bilməzdi. 1840-cı il 10 aprel qanununa görə 1841-ci il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqaz komendant idarə üsulu ləğv olundu. Əvəzində Cənubi Qafqaz Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və Xəzər vilayətlərinə bölündü. Quberniya və vilayətlər qəzələrdən, qəzələr isə nahiyələrdən ibarət oldu. 1846-cı ildə isə yuxarıda adı çəkilən quberniya və vilayətin əvəzində Tiflis, Kutaisi, Dərbənd və Şamaxı quberniyaları yaradıldı. Daha sonra isə ermənilər üçün Türkmənçay müqaviləsindən sonra yaradılmış erməni vilayəti 1849-cu ildə ləğv olundu və

əvəzində İrəvan quberniyası yaradıldı. Təbii ki əsas məqsəd heç də inzibati ərazi bölgüsünü təkmilləşdirmək deyil, daha çox İrəvanda ermənilərin say dinamikasını artırmaq və tarixi Azərbaycanı parçalamaq idi. Sonralar da yaradılmış idarəçilik formaları Azərbaycanın tarixən formalaşmış ənənəvi sərhədlərini pozdu. İnzibati bölgülər yaradılarkən əhalinin milli tərkibi, onun məişəti, iqtisadi həyat tərzini nəzərə alınmırdı. Özünün ruslaşdırma siyasətini gücləndirən çarizm Azərbaycan kəndlilərinin torpaqlarını əllərindən zorla alaraq, Rusiyadan köçürülənlərə verirdi. Köçürmə siyasəti yerli əhali ilə köçürülənlər arasında toqquşma və düşmənçiliklə müşayiət olunurdu. Tarixi Azərbaycan torpaqları arasındakı siyasi, iqtisadi və ənənəvi əlaqələrin pozulması XIX əsrin ikinci yarısında davam etmişdir.

Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı müstəmləkə siyasətinin başlıca cəhətlərindən biri xristian əhalidən özünə sosial və hərbi dayaq yaratmaqdan ibarət idi. Çarizm özünün əsas müdafiəsinin də məhz xristian olan erməni və gürcülərdən təşkil olunmasına çalışırdı. Yerli müsəlmanlara heç bir sahədə, eləcə də hərbi sahədə etibar olunmurdu. İmperiyada 1874-cü ildən tətbiq olunmuş ümumi hərbi mükəlləfiyyət 1886-cı ildə Cənubi Qafqaza aid edilsə də azərbaycanlılar orduya çağırılmırdılar və əvəzində 1887-ci ildən etibarən hərbi vergi adlanan vergi ödəməli idilər. (2. Seh 50) Ruslar qorxurdular ki bu silahlar onlar qarşı çevrilə bilər. Eyni zamanda ruslar azərbaycanlıların Osmanlı türkləri ilə birləşməsindən də ehtiyat edirdilər. Məhz bu yolla həm də azərbaycanlı gənclər hərbi sənətinin sirlərini öyrənməkdən məhrum edilirdilər. Hərbi xidmətə çağırılmayan Azərbaycan gəncləri 3 illik orta qazanc nəzərə alınmaqla müəyyən olunmuş məbləğdə hərbi vergi ödəməli idilər.

Müstəmləkə siyasətinin əsasını həm də yerli Azərbaycan xammalının talanı təşkil edirdi. Rus məmurların özbaşnalığı, soyğunçu siyasəti yerli əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasəti yalnız xristianlaşdırma və xristianların bura köçürülməsi ilə bitmirdi. Rusiya Şimali Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsinə çalışırdı. Bunun üçün feodalizmin qalıqlarını ləğv etmək, yeni islahatlara başlamaq lazım idi.

XIX əsrin 2-ci yarısından etibarən Rusiya imperiyasında kaptalizmin inkişafı üçün yeni xammal və satış bazarlarına olan ehtiyacını Azərbaycanın zəngin sərvətləri ödəyə bilərdi. Bunun üçün feodalizmin qalıqlarını aradan qaldırmaq yeni islahatlar keçirmək lazım idi. Nəticədə Rusiya Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatını Ümumrusiya müstəmləkə siyasətinə uyğunlaşdırmaq üçün 1870-ci il 14 mayda Əsasnamə qəbul etdi. Bu əsasnamədə kəndlilərin feodal asılılığının ləğvi, torpaq və vergi məsələlərinə toxunulurdu. Əsasnaməyə əsasən Azərbaycanın sahibkar kəndliləri feodal asılılığından azad edilirdilər və 15 yaşına çatmış kişilərə 5 desyatın yararlı torpaq verilmirdi. Kəndli pay torpağını ala bilmə hüququ qazansa da, Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycan kəndlisinə bunun üçün heç bir vəsait verilmirdi nə də kəndlilər buna məcbur edilmirdilər. İslahatın məhdud cəhətlərindən biri də torpağın satış qiymətinin Rusiyadan daha baha olması və Quba və Zaqatala ərazisinə gətirilməsi oldu. Bu da çarizmin Şimali Azərbaycana olan münasibətinin göstəricilərindən biri idi. Azərbaycan kəndlilərinin müəyyən qismi bundan yaralansa da, yerdə qalanların vəziyyəti yenə də acınacaqlı idi. Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq bu islahat Azərbaycanda kaptalizmin daha geniş inkişafına yol açmış oldu.

Rus çarizminin müstəmləkəçi siyasəti özünü həm də iqtisadi sahədə birüzə verirdi. Müxtəlif vasitələrlə Azərbaycanlı sahibkarlarla mane olunurdu. Neft sənayesi ilə yanaşı, Muğan zonasında pambıqçılığın inkişafına sərmayə qoyan Azərbaycan milyonçularının fəaliyyətinə mane olmaq məqsədilə Qafqaz canişinliyi xüsusi tədbirlər planı hazırlamışdı. Bakı general-qubernatoruna verilən 7 noyabr 1898-ci il tarixli 103 №-li əmrə göstərilirdi ki, Bakı milyonçularının pambıq istehsalına vəsait qoyuluşunun qarşısını almaq məqsədilə Muğanda rus millətindən olan əhalinin yerləşdirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edilsin. (8. Seh. 11)

Hökumətin səriştəsizliyi və bacarıqsızlığı nəticəsində zəngin neft mədənlərinin qısa müddətli iltizama verilməsi uzun müddət neft sənayesinin inkişafı qarşısında əsas əngələ çevrilmişdi. Belə ki, iltizamın qısa müddətli olması səbəbindən istehsal böyük kapital qoymaqda, yeni üsul və texnologiyanın tətbiqində maraqlı olmayan iltizamçı primitiv üsullarla iltizam müddəti ərzində öz xərclərini çıxarmağa və qazanmağa çalışırdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə qədər, xüsusilə də 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğvinə qədər neft istehsalı sahəsində əsaslı dönüş baş verməmişdi. (9.seh . 26)

Qeyd edək ki, xüsusilə XIX əsrin 70-80-ci illərindən etibarən Azərbaycandakı neft bumu Rusiya maqnatlarını buraya daha çox cəlb etmişdi. Beləki, 1872-ci ildə iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra neftli torpaqlar hərraca çıxarıldı. 1872-ci il nəinki ruslar, həmçinin rusların dəstəyi əsasında erməni kapitalistlər də qısa zaman kəsiyində Azərbaycandakı iqtisadi üstünlüklərdən yararlanırdılar. Təsadüfi deyilki amerikan tarixçi T. Sviatoxovski qeyd edir ki, “ Rusiya imperiyasının qanadları altında ermənilər müsəlmanlardan daha sürətli şəkildə inkişaf etməyə başladılar. Senator Kuzminski bu barədə yazırdı ki, azərbaycanlılar Bakı şəhərinin yerli əhalisi idi. Ermənilər isə neft sənayesi meydana çıxdıqdan sonra 70-ci illərin əvvəllərində buraya gəlmiş və son 10-15 ildə şəhər əhalisinin 15%-ni təşkil edə bilmişdilər. Azərbaycanlılar şəhər əhalisinin 60%-ni təşkil edirdilər. Qısa müddət ərzində varlanan ermənilər iri kapitalistlərə çevrilərək Bakıda hakim mövqelərə yiyələndilər. Onlar siyasi cəhətdən də üstünlük qazanmışdılar. Azərbaycan milli burjuaziyasının inkişafında isə müxtəlif məhdudiyətlər və ayrı-seçkilik özünü göstərirdi. Rusiya mütləqiyyəti və onun neft siyasətinə gəldikdə, çar hökumətinin bütün planı fəvqəlfə neft gəlirlərindən pay götürmək idi. Səzsiz-hesabsız feodal qalıqlarından ibarət olan Rusiya mütləqiyyəti Bakı rayonunda neft istehsalatını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik deyildi və ona görə də o, gəlirlərin çox böyük hissəsini əksəriyyəti xarici kapitalla məxsus olan müxtəlif neft şirkətlərinə vermək məcburiyyətində qalırdı.

Vəziyyət kəndlərdə də heç ürəkəçən deyildi. Çarizmin yerlərdə yeritdiyi müstəmləkəçi siyasət nə dövlətin, nə də dövlətçiliyin inkişafına şərait yaratmırdı. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyət ucbatından öz doğma yerlərini tərk etməyə, qazanc dalınca şəhərlərə və ya başqa kəndlərə köçməyə məcbur olurdular.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif vaxtlarda baş vermiş kəndli üsyanları əsrin sonunda daha da güclənməyə başladı.

Həm çarizmin müstəmləkə siyasəti, həm də yerli hakimiyyət orqanlarının, yerli bəylərin özbaşınalığı, eləcə də ağır həyat şəraiti, su və torpaq çatışmazlığı kəndlilərin üsyan etməsinə səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatı texnikasının zəifliyi, vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı

kəndlilərin həyatını daha da ağırlaşdırırdı. Çarizmin xristianlaşdırma və köçürmə siyasəti üsyanları doğuran ən əsas səbəblərdən idi.

Kəndli mübarizəsinin ən kəskin forması qaçaq hərəkəti idi. Hakimiyyət orqanlarının təqibindən gizlənən adamları xalq arasında “qaçaq” adlandırırlar. Qaçaqqlar daha çox yerli hakimiyyət orqanlarına, yerli bəylərə və qolçomaqlara qarşı mübarizə aparırdılar. Qaçaq hərəkəti əsasən Şimali Azərbaycanın müxtəlif ərazilərini əhatə edirdi. Kəndlilər öz feodalını, çar məmurunu öldürəndən sonra, ələ keçirmək üçün dağlara qaçır, ətrafına özü kimi narazı kəndliləri toplayaraq silahlı dəstələr təşkil edirdilər. Bu qaçaq dəstələri əsl xalq intiqamçılığına çevrilirdilər. Təsədüfi deyil ki, elimizdə belə bir xalq məsəli var ki, əsrlərin sınağından çıxmışdır: "Qaçaq el saxlar".

XIX əsrin 80-ci illərində qaçaqlardan Tanrıverdi Allahqulu oğlu və Əli Xıdır oğlu çox məşhur idilər. Onların dəstələri Qazax, Yelizavetpol, Şuşa, Cavad, Şamaxı və Zəngəzur qəzalarında fəaliyyət göstərirdilər. Qaçaqqlardan Gəncə rayonunda Qənbər, Qarabağda Süleyman və Murtuza, Zaqatala dairəsində Yusif, Nuxa qəzasında Kərim Əfəndi oğlu, Qutqaşendə, xüsusiyyətlə Şimali Azərbaycanın qərb rayonlarında Qaçaq Kərəm məşhur idilər.(1. seh .309) Qaçaq dəstələrinin məğlub olmasının başlıca səbəbi, hərəkətin kortəbii xarakteri, onlara rəhbərlik edən və istiqamət verən mərkəzin, kəndlilərin əsl müttəfiqi və yol göstəricisinin olmaması idi.

Çar hökuməti qaçaqlara yardım göstərmək üstündə hətta bütöv kəndləri sürgün etmək kimi tədbirlərə əl atırdı. Hakimiyyət orqanları sürgün edilənlərin yerinə rus kəndlilərini köçürməklə öz müstəmləkəçilik siyasətini yeritməyə və xüsusən qaçaqlarla mübarizə aparmaq üçün onlardan istifadə etməyə çalışırdı. Məsələn, 1893-cü ilin hesabatında Bakı qubernatoru yazırdı: "Xarkov və Xerson quberniyalarından Bakı quberniyasına rus ailələrinin köçürülməsi və onlardan nümunəvi kəndlərin təşkil edilməsi, təkcə quldurluğun azalmasına deyil, həmçinin yerlərdə qaçaq hərəkətinin artmasının qarşısının alınmasına və hətta məhv edilməsinə ciddi təsir göstərir".(7. Seh. 117)

Şimali Azərbaycanda məskunlaşan köçkünlər yalnız bölgənin iqtisadi həyatında, infrastrukturunda mühüm rol oynamır, həmçinin ictimai həyata sosial-mədəni adaptasiya olunur, öz milli varlıqlarını, adət ənənələri qoruyub saxlamağa, ictimai fəallıqlarını gücləndirməyə, ictimai təşkilatlarını yaratmağa çalışırdılar.

Getdikcə artmaqda olan fəhlə və kəndli hərəkəti çarizmin inzibati polis nəzarətini gücləndirməyə vadar edirdi. Azərbaycandan daha çox gəlir əldə etmək, buranı daha çox istismar etmək məqsədi ilə hökumət qanunvericilikdə də dəyişikliklər edirdi.

Xəzinə torpaqlarının bəylər tərəfindən zəbt olunması sakinlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Xəzinə torpaqlarında yaşayan kəndlilər bəydən asılı vəziyyətə düşərək ikiqat zülmə məruz qalırdılar. Onlar eyni zamanda bəyə və xəzinəyə vergilər ödəmək məcburiyyətində qalırdılar. Yerli idarələrə kəndlilər tərəfindən yazılmış ərizələr heç biri müsbət nəticə vermirdi. Demək olar ki şikayət ərizələrinə baxılmırdı. Hakimiyyət orqanlarından himayədarlıq axtaran kəndlilərin əsassız ümidləri şikayətlərin, bəzən məqsədlərinə çatmasa da, bu etiraz formasının geniş yayılmasına təkan verirdi. Kəndli şikayətlərinin ən çox hissəsi kəndlilərin torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə məsələləri ilə əlaqədar idi.

Əlacsız qalan kəndlilər silahlanaraq üsyana qalxır, mübarizəni davam etdirirdilər. Baş vermiş üsyanlar həm mərkəzi hökumət, həm də əhali üçün böyük itkilərlə nəticələnirdi. Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində genişlənmiş qaçaq hərəkəti və ya kəndli çıxışlarının qarşısı çox çətinliklə alınır. Şikayətlərinin heç bir nəticə vermədiyini görən kəndlilər hökumət məmurlarının, bəylərin evlərinə hücum edib, yandırır. Bu mübarizə forması silahlı toqquşmalara da çevrilirdi. Kəndlilər üçün əsas məsələlərdən biri vergi əsarətini yüngülləşdirmək uğrunda mübarizə idi. Bir qayda olaraq, çar hakimiyyət orqanları bu məsələlərdə kəndlilərin ağır vəziyyəti ilə hesablaşmır və ancaq xəzinənin mənafeyi qayğısına qalırdılar. Kəndli şikayətlərinin əksəriyyətinin taleyi göstərir ki, ancaq çox nadir hallarda çar hakimiyyət orqanları vergi yükünü azaltmağa, ödənilməmiş vergiləri ləğv etməyə razılıq verirdilər. Kəndlilərin göstərdikləri cəsarət və igidliyə baxmayaraq, onların kortəbii, qeyri-mütəşəkkil xarakter daşıyan çıxışları məğlubiyətə uğrayırdı. Kəndli üsyanları əksər hallarda məhdud xarakter daşıyır, kəndlilər öz mübarizələrinin əsas məqsəd və vəzifələrini başa düşmürdülər. Ümumilikdə üsyanlar Rusiyanın müstəmləkəçilik sisteminin sosial-iqtisadi, siyasi əsaslarını tədricən sarsıdır, Rusiya imperiyasının süqutunu yaxınlaşdırırdı.

Nəticə

Rusiyanın həyata keçirdiyi köçürmə, müstəmləkə və xristianlaşdırma siyasəti Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda vaxtilə formalaşmış olan islam şərq mədəniyyətinin yerinə Avropa xristian mədəniyyətinə gətirmiş oldu. Köçürülmə siyasəti yerlərdə ictimai, siyasi, mədəni və sair kimi iqtisadi dəyişikliklərə səbəb oldu. Köçürmə siyasəti yerli əhəlinin həyatını daha da ağırlaşdırmış oldu. Rusiyanın yeritdiyi müstəmləkəçi siyasəti yeni üsyan və etirazlara səbəb oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə . 4-cü cild, Bakı, "Elm," 2007, seh.503
2. Aliyev İsa Hüseyn oğlu, professor Səməndərov Seyfəddin Sabir oğlu "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin vergi mükəllfiyyətləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələri" «Vergi jurnalı».-2012.-№3.-S.49-60
3. Az.wikipedia.org
4. Kərim Şükürov "Alban (Qafqaz) kilsəsinin ləğvi – 1836: Bu necə olmuşdu?" 1905.az11.08.2017
5. İradə Hacıəli qızı Əliyeva " Çar Rusiyasının Şimal-qərbi Azərbaycanda dini siyasəti və ingiloylar (XIX ƏSR) İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı BAKI – 2014 , 28 seh
6. MULTİKULTURALİZMƏ GİRİŞ: Ali Məktəblər üçün dərslik. – Bakı: "Şərq Qərb", 2019. Seh. 431
7. Niftəliyev Ramil Yüzəhməd oğlu. "XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkəti." ADPU-nun mətbəəsi ,Bakı-2006,138 s.
8. Xəqani Məmmədov "AZƏRBAYCAN xalqının milli istiqlal mübarizəsi(XIX yüzilliyin sonları-XX yüzilliyin əvvəlləri)Bakı "Elm" 2005. 249 səh
9. Семин О. "Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе." Киев, 1911, 164 с..

EPIK “KAHRAMAN” KAVRAMININ “SİLAHLAR” MİKROKONSEPTİ

Dr. ERGUBEKOVA C.S.

H.A.Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

ÖZET

Kazak folklorunda, bilhassa kahramanlık destanlarında halk dilbilimi verileri yeterince bulunmaktadır. Söz konusu etno-linguistik verileri halk dilbilimi alanındaki metot ve tarzlarla, onunla birlikte etno-kültürel kavram olarak bilişsel bilim (cognitive), dilbilimi kapsamında ele alabiliriz. Kazak epik destanlarında silah adlarının yeri önemlidir. Çalışmamızda Kazak bahadırlarının kılıç, süngü ve yay gibi silahları kahraman tasvirini geliştiren mikro kavramlar olarak anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: bilişsel bilim (cognitive), Kazak kahramanlık destanları, epik halkbilimi, etno-linguistik, kavramsal model, konsept.

Kazak halkının tarihi şuuru kültürle ilişkili ise, asırlar boyunca toplanan zengin mirası, kültür görüntülerini, milli şuuru bünyesinde barındıran halk dilidir. Destan dili, halk dilinin altın hazinesi, milli kültürün dildeki tecelli buluşudur.

Destan dilinin önemli kısmını kültür dili (etno-kültürel, linguistik-kültürel) oluşturur. Kültür dilini oluşturan dil kategorileri halkın tekrarlanmaz, ayrıca özellikleriyle suretini, yani yaşamını, örf adetleri, çevreyi algılaması ve mesleğini belirten sözcükler veya kelime grupları olarak bilinmektedir. Milli kelime hazinesinin bu kısmını çeşitli terimler ile de addeder: “etnokültürel leksika”, “etnografik-leksika”, “etnografimzler”, “mesleki-leksika”, “yaşam-leksikası”, “maddi ve manevi kültür-leksikası”, “madde kültür-leksikası”, “yaşam terimleri”, “mesleki yaşam leksikası” vb.

Etnik boyası ile deseni bulunan, linguistik kültür bilimi terimiyle ele alırsak, kültür çağrışımına sahip olan etnokültürel (lingvo-kültürel) dili antropojenik istikametteki dil ve kültür ilişkilerin, münasebetini inceleyen ilim dalları: etnolinguistik, lingvo-kültür bilimi, lingvo halk bilimi, kognetif (bilişsel) dil, etno psiko linguistik, kültürler arası iletişim vb. dalların her biri kendi amacı ve metoduna göre konuyu teferruatlı şekilde işler.

Günümüzde bilişsel linguistiğin asıl kategorisinin biri, konsepttir (kavram).

İlginç tarafı, konsept terimi günümüzden bin yıl kadar zaman önce belli olmuştu. Onu derviş felsefeci Anselm (1033-1109 y.y.) ortaya çıkarmış. Konsept genel kavramı birçok insancıl bilimler derslerinde kullanılmış, onu mantık-semantik, psikolojik, kültür bilimi ve semiotik vb. aşısından ele alınabilir. Konsept kategorisine felsefeci, mantıkçı, psikoloji uzmanı araştırmalarında rastlayabiliriz. Linguistik bilim dalında “konsept” teriminin günümüzdeki manası İngiliz dilinden, bilişsel psikolojiden, sonra kavramsal psikoloji ve kavramsal

linguistikten gelmiştir. Y.S.Stepanov'un görüşüne göre, konsept, anlamı ile tasviri genel görünüşü ve onların birkaç kelimedede olmasıdır. Her kültürde bu genel görünüş şekli türlü duygusal renkle algılanır (STEPANOV 1977:56).

Y.S.Stepanov'un tanımından "konsept, anlam gibi bir dizede bulunan değişimdir, onu mantıksal olarak bir kelimeyle ilişkin kavramların, bilim ve duyguların her türlü hissini çökmesi" diyebiliriz. Konsept, kişinin zihinsel dünyasındaki kültürün asıl yuvası olarak bilinir. Dolayısıyla Y.S.Stepanov, konseptin mantık ile dil bilimindeki, kültürdeki yerini işaret ederek onun kurulum göstergebilim evrim tarafını açıklar. Konseptin evrim tarafında zamanın ayrıca görünüşü ve konsept bilimi tanımını tasvir eder (STEPANOV 1977:40-76).

Destan dilinde, yani Kazak kahramanlık destanlarındaki konseptleri tahlil ve tasvir ederken Y.S.Stepanov'un görüşüne dayanırız. Çünkü çalışmamızda kullandığımız malzemelerin belirttiği gibi kahramanlık destanlarda konsept etno-kültürel zihinde bulunan kültürel renkteki ve evrimdeki semiotik basamaktan oluşan linguistik zihinsel kurulum olarak bulunur.

Kazak dil bilimindeki bazı araştırmacıların konsept hakkındaki görüşleri Y.S.Stepanov'un konsept anlamına dair görüşüne eşit veya yakın diyebiliriz.

Örneğin, N.Uali'nin görüşüne göre, kavram ile konseptin anlamı eşit değildir. Kavram belli bir objenin tanınmış özelliklerinin toplamı ise, konsept içerik sonucu bakımından obje hakkında tüm ilimlerin yığınıdır. Dil kategorileri, zihinsel yapıyla milli özellikleri tanıtır.

Konsept tanımında dil kategorilerinin sayısı sınırsızdır, herhangi bir yalın sözcük, örneğin, ünlem, yansıma sözcükler konsept olamaz. Ancak, belli bir kültür dairesinde hakikat dünyadaki anlamı bulunan değişim konsept olabilir (UALI 2007:44).

Araştırmacı A.İslam'ın tanıttığına, "konseptin belirgin işaretlerinin biri, onun kültür renginde olmasındadır. Ondan dolayı milli özel dünya bilimi anlamaya yönelik temel parça sayılır. Kısaca, konsept terimi, halk kültürü zihninde yerleşen, belli bir milletin nesilden nesle geçen deruni ahenkli milli zenginlikler hakkındaki asırlarca tertip edilen kurulumdur." (İSLAM 2004:55).

Rus araştırmacısı A.Becbitskaya konsepti "hakikat dünya hakkında kişinin belli bir kültür anlaşılabilir bakışını bildiren dünya objesidir" diye algılar (VEJBİTSKAYA 1996:90).

Konseptinin halk kültürüne dair şekli ile içeriği, diğer ilim adamlarının da ilgisinde bulunmuştur. Örneğin, N.D.Arutyunova'nın fikrine göre, konseptinin ortaya çıkmasına zenginlikler sistemi, örf adet, halk eserleri, sanatı, hissi ve hayat tecrübesi, din gibi faktörler tesirlidir, konseptler "kişi ile dünya arasını birleştiren kendince ayrı bir kültür tabakasını oluşturur" (ARUTYUNOVA 1993:3).

B.A.Maslova'nın düşüncesine göre, "konsept, linguistik-kültürel özellikle işaretlenen ve belli bir usulle herhangi bir etno-kültürel hattını tasvir eden semantik kurulumdur. Konsept etnik görüşü bildirerek, etnik dilin dünya tasvirini ve (M.Haydegger'e göre) evren semasının kerpici olur" (MASLOVA 2004:47).

Konseptini kültür işareti olarak tasvir eden tanımlar, yukarıda gösterdiğimiz gibi kazak dil biliminde de var. Bu tanımların biri genç araştırmacı S.A.Cirenov'ın “XV-XIX y.y. şair yırcılar eserlerindeki hayat-ölüm konseptisinin tanım tabiatı” konulu tezinde verilmiştir. “Konsept, evrenin kavramsal tasviri hakkında türlü haber veren milli-kültürel-tanım değerindeki dominantın dil kullanımındaki anlamının düşünce elemesinden geçerek dille tecelli edişidir”.

Konsept, dil ve tanım birleşmesi sayesinde çevreyi ayrıntılı tanımaya yol gösteren ve milli tanım kültürü inceleyip anlamaya sevk eden, kişi zihninde oluşan bilimin toplamıdır (JİRENOV 2007:8).

Rusyalı ve Kazakistanlı bilim adamlarından yukarıda gösterdiğimiz konsept hakkındaki tanımları, bu linguistik-zihinsel kategorinin etno-kültürel özellikleriyle tasvirini yansıtır. Dolayısıyla konseptin başka da tanımları vardır. Çünkü konsept çok tabakalı, çok suretli linguistik-zihinsel oluşumdur. Mesela, Z.D.Popova ile İ.A.Cternin “konsept kişi zihnine bağlıdır. Düşünce hizmetinin kapsamlı kurulmuş oluşumudur”, diye tanımlamıştır (POPOVA 2007:7).

V.N.Teliya'nın fikrine göre, “konsept, kişi düşünce dünyasının meyvesidir ve ideal değişimdir, dolayısıyla o ancak dile değil, tüm insanlığın zihnine aittir. Konsept, kurulumdur, yapılmaz, sadece dil aracılığıyla ve aracılığın metinde yansır (TELİYA 1996:196).

Gördüğümüz gibi, konseptin tanımı kişi hayal düşüncelerine, zihnine, bilimine vb. değişimleriyle ilgili ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı kognitif linguistik alanında konsept tanımı çeşitli fikirlerle açıklanmaktadır.

V.A.Maslova konseptinin birkaç tanımını aşağıdaki şekilde verir. “... konsept, bizim düşüncemizdeki zihinsel ve psikolojik oluşumların ve kişinin bilimi ile tecrübesini ihtiva eden iletişim kurulumlarını anlatan terimdir, konsept, hafızada kaydetmek zihinsel dilin kavramsal sistemle düşüncenin, insan sınırlarında şekillenen tüm görünüşün soyut biçimidir” (MASLOVA 2004:35).

Rusya'nın kognitif linguistiği konsepti birkaç temel alanda incelemektedir. Bu alanlara göre konseptin tabiatı, hizmeti ve özelliklerini algılamak çeşitli fonksiyonlarda görülür.

V.A.Maslova'nın görüşüne göre, günümüzde konseptini tanımlamak ve tahlil etmek için temel üç dal oluşmuştur. Birinci dal boyunca, (temsalcisi, Yu.S.Stepanov) konseptinin kültür-bilim alanı ele alınır. Yani, kültür, konsept toplamı ve onların arasındaki ilişkidir. Dolayısıyla konsept, kişinin zihinsel dünyasındaki kültürün temel yuvasında tecelli buluşudur.

“Epik kahraman” kavramıyla ilgili etnik kültür kavramlarından biri, “silahlar” mikrokonsepti. Ayrıca kahraman görüntüsü kalıcı özneliğinden biri ve en iyisi de, onun silahlarıdır. Alim Capakov'a göre: “Kazakların geçirdiği zamanlarda dil kültürü üyelerinin özlü bir yaşamında kahraman modusunu 1) kask ve zırh giymiş; 2) bütün silahları yanında taşıyan (yay, kılıç, kalkan, çomak); 3) uzun yola dayanıklı bir koşu ata binmiş bir şahıs olarak göstermek mümkündür” (Capakov 2003:50). Saken Seyfullin, Kazakların Er Targın destanı'ndaki epik

kahramanını şöyle ispat eder: “Yele-kuyruğu süslenmiş, bağrından yaramış, yeri çekerek yerinde duramayan yürük at. O atın üstündeki beyaz kaftanlı, sağlam zırhlı, demir kasklı, kılıcını parlatan, püsküllü mızraklı bahadır”.

Akademisyen Abduali Kaydar epik destanlarındaki kahramanın silahlarını etnik dil özellikleri bakımından tasvir eder: “Türk-moğol halklarının nesilden nesle devam edegelen efsanelerinin çoğunda Altay dünyasının hayvan çiftçiliğiyle uğraşan göçebelerin yaşam tarzı ile hayatını gösterir. Kahraman halkın mitolojik görüşüyle masal fontastik görüntüsünde bedeni ve moral özellikleriyle birlikte aynı zamanda savaştacak silahlarının da sağlam olduğunu ispat eder.

Bunun gibi kahraman özellikleri Kazakların “Kobılandı Batır”, “Alpamıs Batır”, “Er Targın”, “Kambar Batır”, “Kozı Körpeş ve Bayan Sulu”, “Kız Cibek”, “Ayman ve Şolpan” gibi v.s kahramanlık ve lirik destanlarında geniş olarak tasvir edilmiştir. Kazak kahraman destanlarında kalkan kahramanın özel silahı, zırh, askeri bayrak, davul müzik aletleri ise korunma araçları. Ayrıca onlar Kazakların maddi kültürünü, örf-adetlerini, insani özelliklerini, yaşamı ile hayatın diğer etnografik detaylarını yansıtır.

Kazak kahraman destanlarının unsurları kahraman-bahadırın silahlarını bunun gibi gruplara ayırarak incelemeye imkan verir: nayza “mızrak”, dış kalıplarına, materyali ile ölçüsüne göre bunun gibi çeşitleri vardır: sallamalı ak mızrak, meşe ağacından yapılmış mızrak, sancaklı mızrak, oklu mızrak, püsküllü mızrak, kubbeli mızrak, çamlı mızrak, kesmeli mızrak, çanlı mızrak, saçaklı mızrak, boyalı mızrak v.b.; süngü “süngü”, çeşitleri: sallamalı ak süngü, altı kulaç ak süngü, çam süngüsü, dört köşeli mavi süngü, asilden hazırlanmış mavi süngü v.b. semser “kılıç”, onun çeşitleri: ak kılıç, altı kulaç ak kılıç, mavi kılıç v.b.” (Kaydar 1998: 31-32).

Akademisyen Rabiga Sızdık Kazak kahraman destanındaki silah isimlerinin estetik sıfatına dikkatini çeker: “Özellikle silah isimlerinde kahramanın ve onun anne-babasının, sevgilisinin ve atının resimlerinde yer alır. Mesela, sözlü edebiyatta silah, zırh ve araçları isimleri her zaman ayrı söz edilmez. Onların önüne çoğu zaman kalıcı sıfatlar kullanılır: bulgari yay, buhara yayı, derneği altın ak zırh, altın kundak ak zırh, mavi süngü, çelik ak zırh, saçaklı mızrak, altın başkavuk, yuvarlak polat, kuzu omuzlu ok, keskin kılıç, ak kara sancak, doru at, sekizkulaklı ak çadır v.b. Bu bize göre ”Kazak sözlü edebiyatı dilindeki süsleyici metodların görüldüğü Kazakların sözlü edebi dilinin, yani 15-19. yy. şair ve ozanları tarafından saklanageldiği görülür.” (Sızdıkova 1997:38).

Alim Sızdık kahraman silahını bildiren kelimeleri teşbih (kalıcı teşbih) olarak araştırması, halk bilimi eserini nazım şekli olarak tanıması diye sanıyoruz. Fakat halk bilimi mitolojiden çıktığını hatırlarsak, son zamanlarda teşbih olarak tanılan isimlerin haman fark edilmesi mümkün değildir. Onlar kelime mecazında olan mitolojik dil mentalli anlamları ile manalarını ispat edebiliriz. Silah isimlerini direk etnik dil bakımından araştırmak mümkündür. Örneğin, akademisyen Kaydar “yay” kelimesini böylece etnik dil özelliklerinin tahlili yapar: 1) yayın kültür tarihi üzerindeki yeri ve onun meydana çıkmasını kısaca açıklar; 2) “yay” kelimesinin etimolojisi ve bu kelimenin türk-moğol kökü hakkında ifade eder (Kaydar 1998:34-35).

Araştırmacılar epik silahların isimlerini, bildiğimiz gibi, iki bakımdan: 1) etnik dil incelenmesinin hedefi olarak; 2) edebiyat, yani halk bilimi metninin süsleyici unsuru olarak incelerler.

Silahlara ait meseleler ise halk bilimi sistemi üzerinde incelenir. Mesela, akademisyen Jirmunskiy kendisi yayınladığı “Tyürkskiy geroiçeskiy epos (Türk kahraman destanı)” adlı eserinde Alpamış attığı yayı kahramanın gücü ile cesurluğunun bir sembolü olarak anlatır (Jirmunskiy 1974:314). Epik kahramanın “hiç bir şey denk gelmeyen” gücü ve cesurluğuna sialahları da eşleştirilir. Yani onun yayını kimse çekemez. Onun mızrağı “altı kulaç”, topuzu “üç kulaç”, yay oku da çok keskindir. Kahraman ile onun silahlarını kabartma metodu, halk bilimi metinlerinde kullanılan olağanüstü metodu veya halk bilimi metinlerinde estetik olarak ispat etme metodudur.

Kognitif dil bilimi herhangi ismin ve onunla ilgili görüntünün dil mentalli muhtevasını, tanıma mecazını belirtmeye çalışır.

Epik yayın ve onun oklarının dil mentalli kuruluşunu belirtmeye çalışan ilk araştırmacılardan biri Kondıbay’dı. Kondıbay yay ile oklarla ilgili köklü mitolojik tanımın sırrlarını açmaya çalışmıştır: “yay ile oklar gökyüzündeki tertibi yerine getiren araçlardır. Türk-moğol destanlarında kahramanlar aleminin sınırına atını bağlayacak yere yayla atardı. Bu mitolojik hareketlerin hayaletleridir; Radloff’un yazdığı jenolojik masalında gökyüzüne asılı yay ile okların görünüşü saklanmıştır; “Celpildek (Dalgalanıcı) adlı epik masalında rakipler (düşmanlar) gökyüzüne üç kere atarlar. Bunların hepsi takvimi mitlerle ilgili ve ok gökyüzü ruhları ile insan alemini devam ettiren araç olduğunğ yorumluyoruz. Ayrıca, yay çekmek yarışmaları hakkında görüntüler saklanmıştır (“Alpamış”, “Baygulan”).

Yay ve oklar sahiplik idarenin sembolü olarak tanıtılır. Örneğin, Oğuz Han’ın oğulları altın yayı (Bozoklar), üç gümüş oku (Üçok) bölürler; Türklerin “Onok” aşiret birliği veya “On ok budun” tarihte belli olan idareciye hâkimiyet sembolü olarak ok verilmiştir. “Ok” kelimesi, aşiretler ile türk halklarının siyasi birliklerini isimlerinde kullanılması bunlara kanıttır.

Okun uçması ve belli bir yere düşmesi o terin kutsal sayılmasının işaretidir. Örneğin, eski oğuz “Dedem Korkut” destanında genç gelin yay çeker ve okun düştüğü yerde yurt (ev) kurar. Okun uçuşuyla çoğu haklarda yerin mesafesi ölçünür. İran sınırı Erhşem atan okun bir dağ ile ikinci bir dağ arasındaki yeri geçtiği yerle ölçünür. “Oğuznamed”de batı ve doğu yayın iki tarafına denkleştirilir. Oklar ise güney ve kuzeyi gösterir. Skiflerde (Saklar) de bunun gibi sembol bulunmuştur: Dariy’e skiflerin gönderdiği kurbağa (Geradot’a göre) suyu, sıçan çevreyi, yeri, kuş göğü ve beş ok bütün dünya ile onun ortasını belirtir” (Kondıbay 2005:171-173).

Yuvarlanıp gelmekte

Yayın ipi sartıldayarak

Masatıdan pantolon

Uzun imiş paçası

Altınlı taşla parlayan

Rüzgar gibi dalgalanıp

...Burıl (at) şahlandı

Göğsünden ter akmakta

Ayağından uçan taş

Kırmızı baş tüfek kurşunu gibi

Asumana doğru atıldı, diye Kobılandı batır destanında yay ile tüfek hakkında anlatılırken söylenir.

Yukarıda örnek verdiğimiz Kondıbay'ın eserinden alınmış olan parça epik yay ile okun ve onlarla ilgili hadiseleri gösterir. Onun için etnik kültür unsurlarının dil mentalli kuruluşunun köklü olduğunu, ayrıca onların sırrlarını açmada bir kelimenin etnik dil ve etnik nazım niteliğini tahlil etmek yetersizdir.

Kahramanlık destanlarda kahramanın biçimini ifade etmek, onun etnik mentalli görünüşünü ispat etmek için silahlarını, zırh-araçlarını, bayrağı ile sancağını teşbihle gösterir. Lipets'e göre kahramanın silahları ile zırh-mızraklarını tanıtan yüze yakın şiir yazılmıştır. Kahramanın kendi atını ispat eden şiirler bol bol yazılmıştır (Lipets 1984:63). Kazak kahraman destanlarında mızrağın ondan fazla türleri verilmiştir: sallamalı ak mızrak, meşe ağacından yapılmış mızrak, sancaklı mızrak, oklu mızrak, püsküllü mızrak, kubbeli mızrak, çamlı mızrak, kesmeli mızrak, çanlı mızrak, saçaklı mızrak, boyalı mızrak v.b.

Mızrağın çeşitleri ve isimleri bir yandan, eski zamanlarda kahraman silahının çok olduğunu, ikinci yandan kahraman biçiminin, yani anlamın değişmesi olarak değerlendirebiliriz. Çünkü kahraman silahının, sancağının, atının v.b. isimleri epik kahramanın dil kognitif anlamını taşır.

“Kobılandı Batır destanında Kobılandı'nın zırhı ile derneğinin altın olduğu şöyle verballenir:

Kazakça

Denesi oktı darıtpas

Davut sokkan calankat.

Asınganı canına,

Kınabının canına,

Kınabının sabı altın

Ustar ceri sap altın.

Kınaptan şıksa kılt etken,
Şüberektey kuargan
Kaytpasın dep tau-tastan
Zaharga salıp suargan
Baldağı altın şar bolat

Türkçe

(Vücudundan ok geçmez)
(Davut vuran yalın kat)
(Asındığı yanına)
(Mehbilinin yanına)
(Mehbilin sapı altından)
(Tutacak yeri saf altından)
(Kınabından çıkarsa,)
(Kumaş gibi sararmış)
(Keskin olsun diye)
(Zehirle sulamış)
(Derneği altından yuvarlak polat)

Bu parçadaki *calankat* ile *ustar ceri sapı altın, baldağı altın şar bolat* gibi kelime grupları Kobılandı'yı şekillendirmek için kullanılan epik aracı olarak görünebilir. Epik destanı, yani onun metnini halk bilimine ait metin olarak düşünürsek, zırh ile kılıç isimlerini dilin “süsleyici” stilistik araçları olarak tanıyabiliriz. Fakat kahraman destanları metinleri bugüne kadar yeterince araştırılmıyor. Kondıbay'a göre KILIÇ kahraman destanında mitolojik anlamını saklayabilmiştir, ama arkaik (çok eski) kahramanlık masallar onun özelliğinin bir parçasını saklayabilmiştir. Örneğin, Kazakların eski devirlerde meydana gelmiş kahramanlık masallarında “kılıç-can”, “kılıç-sınır”, “kılıç-haber verici”, “kılıç-takdir” gibi mitolojik anlam taşıdığını Kondıbay “Kazak mitolojisine giriş” adlı eserinde söyler (Kondıbay 2008:39-41).

Kobılandı batırın kılıcının derneği “saf altında”, “mehbilin sapı altından”, kılıcının keskinliğiyle ilgili “kınabından çıkarsa, kumaş gibi sararmış” tabirinde kılıcı altın değil, gümüş olabilir. Çünkü bu ifadedeki sıfat gümüşe aittir. “Altın-gümüş” kelimeleri hakkında alim Kondıbay şöyle der: “Destanda kılıcın sapı altın olur; ama kılıç yüzünü gümüş diyebiliriz. Bu durum karşılıklara sokar. Örneğin, “ateş ve su”, “güneş ve ay”. Kazakların

mitoloji inançlarına göre kılıcı ateşe atarsa daha keskin ve sağlam olur. Onu suya koyarsa, sahibi ölür. Çünkü onun canı kılıcıdadır (Kondıbay 2005:179).

Kobılandı batır destanında kılıç ile süngü metinde böyle tasvir edilir.

Kazakça,

Kurtka sulu batırğa

Karagay nauza saptattı

Almas kılış soktırıp

Kümisten kının şaktattı (16- bet)

Ak nayzaga süyenip

Karlığaşka körsetpey

Yaşın sürtti cenimen

Türkçe,

(Kurtka güzel bahadıra)

(Çamdan süngü saplattı)

(Elmas kılıç yaptırdı)

(Gümüşten cebin diktirdi) (16.sayfa)

(Ak süngüye dayanıp)

(Kırlangıca göstermeden)

(Gözyaşını koluyla temizledi)

Epik kahramanın canını, yani kendi kılıcıyla eşleştirmek mitolojik görünümdür. Mitolojide cansız hiçbir şey yok. Mülkler ve şahısların hepsi insani şekilde tanıtılır, insan gibi onların da canı vardır. Bunu gibi mitolojik görünümü *beren* kelimesinin kullanımından anlayabiliriz: “Kazak destanlarında *beren* kelimesi şu anlamlarda kullanılır: 1) “kılıç”, 2) “korunma giysi”; 3) “tüfek”; 4) bahadır, kahraman, cesur” (Kaydar 1998:36).

Beren kelimesinin birkaç anlamda kullanılmasının sebebini akademisyen Kaydar şöyle açıklar: “İran köklü *beren* kelimesi ilk önce “kartalın en iyi bir türü” anlamını taşır, sonra anlamı değişerek onun sağlamlığına ve güçlülüğüne göre “kahramanın silahı” olarak kullanılmaya başladı” (Kaydar 1998:36).

“Beren” kelimesi bunun gibi anlamlarda kullanılmıştır: kılıç-zırh-kahraman, onun için bu listeyi mentalli-kognitife inceleme çalışalım. Kılıç ve kahraman bağlantısını alim Kondıbay şöyle açıklar: “Kazakların masal-protöepik kahramanlarının canları onun kılıcında, bıçağında ve büyük bıçağındadır. Yoksa onu kendi kılıcıyla veya bıçağıyla öldürülebilir. Bu, Kazak halk biliminde sık sık rastlanır. Orak ve Mamay’ı, Bozcıgit, Kökcan’ın, Erkemaydar’ın, Alibek’in, Karaürek’in, Asan kahramanların canı bıçakta veya kılıcındadır. Kılıca canın ervah gibi konması masalda çok güzel anlatılır. Mesela, üç kahramanın, Kökcan, Cumakeldi ve Kurmergen’in canları kılıçlarında, bu kılıcı suya veya deryaya atarsa, onlar ölürler. Onları diriltmek için kılıçlarını sudan çıkarmalıdır. Bu görünümde kılıcın ateşli tabiati saklanmış, yani ateşin suda söneceği gibi su kılıç canının ateşi, hatta hayatı da biter”.

Kahraman – kara beren, yani o kılıçtır. Kılıcı ateşe atsa yanmaz, tersine sağlam olur, sertleşir. Kılıcın canı ateşte, onun gibi Alpamis’ı, Kosay Batır’ı, Baba Tükti Şaştı Aziz’i ateşe atsa yanmaz, yani ölmez. “Muzday temir kursangan (Soğuk demire sarılmış)” kahramanı “vurursa, ölmez, keserse, kesilmez”. O zaman kahraman demirden yaratılmıştır. “Beren-demir”, “kahraman-demir”, “kılıç-demir”, yani metalden yapılan araçlar arasında dil mentalli bağlantının olduğu az çok bilinir.

Etnik kültür anlamlar halk inacı tecrübesinin bir neticesi olur. Çünkü halkın (insanın) düşüncesi ile bilgisi kelimedede, maddi ve manevi kültürün eserlerinde, çrf-adetlerinde, metinlerinde, kelime gruplarında ve özel isimlerde v.b. saklanmıştır.

KAYNAKLAR:

1. LATİNSKO-RUSSKİY SLOVAR (1976), MOSKOVA
2. STEPANOV, YU.S. (1977), Konstantı. Slovar russkoy kulturu (Opıt issledovaniya), Moskova
3. UALİ, N. (2007), Kazak söz madenietının teorialık negızderı, Almatı
4. İSLAM, A. (2004), Ulttık madeniyet konteksindeki duniyenin tildik sureti (salıstırmalı-salğastırmalı lingvo-madeni saraptama). Doktora tezi. Almatı
5. VEJBİTSKAYA, A. (1996), Yazık. Kultura. Poznanie, Moskova
6. ARUTYUNOVA, N.D. (1993), Vvedenie, Logičeskiy analiz yazıka. Mentalnie deistviya, Moskova
7. MASLOVA, V.A. (2004), Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku, Moskova
8. JİRENOV, S.A. (2007), XY-XIX ğğ akın-jiraular poeziyasındağı “ömır-ölım” konceptısının tanımdık tabıǵatı, Almatı
9. POPOVA, Z.D, STERNİNA İ.A. Osnovnie çertı semantiko-kognitivnogo podhoda k yazıku // KARASİK V.İ., STERNİNA İ.A. (2007), Antologiya konceptov, Moskova

10. TELİYA, V.N. (1996), Russkaya frazeologiya: semantiçeskiy, pragmatiçeskiy i linguakulturologiçeskiy aspekt, Moskova
11. MASLOVA, V.A. (2004) Kognitivnaya linguistika, Minsk
12. CAPAKOV, S.İ. (2003), Epikalık frazeologizmderdin kognitivtik negizderi (Epik Deyimlerinin Kognitif Esasları): Doktora tezi. Almatı.
13. KAYDAR, A. (1998), Kazak lingvistikası: Kazak tilinin özekti meseleleri (Kazak Dil Bilgisi: Kazak Dilinin Esas problemleri). Almatı.
14. SIZDIKOVA, R. (1997), Söz kudireti, Almatı.
15. JİRMUNSKİY, V.M. (1974), Tüyrkski geroiçeskiy epos (Türkleri Kahramanlık Destanları). Leningrad.
16. KONDIBAY, E. (2005), Kazahskaya mifologya. Kratkiy slovar (Kazak Mitolojisi. Kısaca Sözlük). Almatı.
17. LİPETS, R.S. (1984), Obrazıy batıra i ego konya v tüyrko-mongolskom epose (Türk-moğol Destanlarındaki Kahraman ile atın görünüşü). Moskova.
18. KONDIBAY, S. (2008), Tolık şıgarmalar cınağı (Eser Derlemeleri). 1.Cilt; Kazak mifologyasına kirispe (Kazak Mitolojisine Giriş). Almatı.

THE U.S. AND THE SOUTH CAUCASUS: IMPOSSIBLE DISENGAGEMENT**Gunel ISMAYILZADE**

PhD in Political Science

ABSTRACT

The first quarter-century of the South Caucasus independence was followed by the efforts of three heirs of the former Soviets — Georgia, Azerbaijan, and Armenia — to define their geopolitical orientations. This combustible region lies at the crossroads of Europe and the Middle East and borders the Black and Caspian Seas, like much of other post-Soviet Eurasian countries settled at the epicentre of external powers. Despite the homogeneity in their culture, the political, social, economic orientation of the regional countries are divergent. The South Caucasus is the unique arena wherein the interests of the U.S.-Russia-Iran triangle are collapsed. For Russia, this region is terrain for its influence, and a door to the West, also to the Middle East. Yet, the region is not under a threat of Russian invasion, as Russia — the legacy of the Soviet Union with a very wide terrain on the map — is not inclined to expand its territory. The interest of Iran to the adjacent region connected with its European strategy and concerns to obstruct the region from geopolitical rivals — the U.S. Turkey, and Israel.

The Soviet breakup gave the impetus to the U.S. to pursue closer ties with Azerbaijan, Armenia, and Georgia. Despite the relations have passed through different stages, yet the South Caucasus was a part of pro-active U.S. security and energy policy. However, the U.S. is not recently seen motivated to formulate a calibrated policy towards the region for preventing its presence. So, the question is: what would the outcomes of U.S. regression from the region?

Keywords: South Caucasus, U.S., Russia, Iran

The first quarter-century of the South Caucasus independence was followed by the efforts of three heirs of the former Soviets — Georgia, Azerbaijan, and Armenia — to define their geopolitical orientations. This combustible region lies at the crossroads of Europe and the Middle East and borders the Black and Caspian Seas, like much of other post-Soviet Eurasian countries settled at the epicenter of external powers. Despite the homogeneity in their culture, the political, social, economic orientation of the regional countries are divergent. The South Caucasus is the unique arena wherein the interests of the U.S.-Russia-Iran triangle are collapsed. For Russia, this region is terrain for its influence, and a door to the West, also to the Middle East. Yet, the region is not under a threat of Russian invasion, as Russia — the legacy of the Soviet Union with a very wide terrain on the map — is not inclined to expand its territory. Contrary to this, the region is of importance for Russia regarding to maintain its dominance and to prevent its neighbourhood from any kind of Western and U.S. influences, so that, to pursue its national interests.

The interest of Iran to the adjacent region connected with its European strategy and concerns to obstruct the region from geopolitical rivals — the U.S. Turkey, and Israel.

The Soviet breakup gave the impetus to the U.S. to pursue closer ties with Azerbaijan, Armenia, and Georgia. Despite the relations have passed through different stages, yet the South Caucasus was a part of pro-active U.S. security and energy policy. However, the U.S. is not recently seen motivated to formulate a calibrated policy towards the region for preventing its presence. So, the question is: what would the outcomes of U.S. regression from the region?

U.S.-SOUTH CAUCASUS RELATIONS

The South Caucasus countries benefited from a strategic partnership of the U.S. administrations at the initial stage of their independence. Starting from 1992, the U.S. provided financial assistance worth to billion (U.S.) dollars via USAID to Azerbaijan, Armenia, and Georgia. The main objectives of these programs were to support the democratic and economic transition, providing humanitarian assistance and strengthening the security back-up of the region with a focus on anti-terrorism efforts by controlling the expansion of terror attacks scale. The activist policy started as of 2002 by the U.S. heralded that Washington accepts this region as a part of its larger Middle East and anti-terrorism strategies. The undeviating and solid foreign policy counted political determinants and realities of the region during Clinton and George W. Bush administrations led to the U.S. to gain leverage in the South Caucasus. Contrary to a special attachment of the predecessor administrations toward the region regarding political, economic and security interests, Obama's tenure was left the South Caucasus behind. Making a considerable reduction in a volume of traditional annual assistance through the Freedom Support Act, during the Obama administration indicates his strategy vis-à-vis Russia. Although Azerbaijan was excluded from this government-to-government assistance with the strong support of the Armenian diaspora, Azerbaijan was an unchangeable element of Bush administration's foreign policy. Even, during the last decades Russia first, strategic patience, and reset policies were enacted in the background of super-powers' interests.

The South Caucasus is a land of three stigmatic conflicts – Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia – that need a close U.S. involvement to be settled. Three hot spots in the same very small region allow mentioning correlations between regional updates. Hence, the Trump presidency was echoed differently in the region. Particularly, Azerbaijan, as a major regional player, has carefully interpreted Trump's declaration comprised of initial statement about non-interference of the U.S. to internal affairs of Muslim countries. Despite previous narratives, turmoils, positive and negative outcomes, the governments of region strived to seek a response for their question: would Trump tenure reverse Obama's legacy setting aside Washington's relations with the regional powers Russia, Turkey, and Iran? Another question of the political agenda of regional states was that will the active engagement of external powers magnetize the U.S. to the region again?

THE SOUTH CAUCASUS IS ON THE EDGE OF POWERS

Major geopolitical shifts and altered internal dynamics of the South Caucasus are setting a highly competitive environment and intensified great-power competition in the region. A new phase of geopolitical games and economic aspirations make the region less hospitable for “American values”.

The South Caucasus is currently space of very huge aspirations and development projects that besides bringing regional connectivity and prosperity also led to geopolitical fears for the U.S. The new actor of the region — China — does not seem less motivated to be a rival for the U.S. backyard in the South Caucasus with an eye toward having an impact beyond the borders of the region.

China’s One Belt, One Road Initiative (BRI) is the cardinal development project that aims to create Eurasian integration. This transport corridor — a vital link to the West — across Kazakhstan and via Azerbaijan, Georgia, and Turkey will serve in bringing fiscal revenues to the region. The Belt and Road initiative is an important milestone for China to diminish the U.S. and Russian dominance in regional countries. Making Kazakhstan as a foremost route for the project is a sign of China’s attempt to pull Russia out from the BRI. China aims to get a long-term residence in the South Caucasus region via BRI. The middle East-West passage of the BRI, and the Trans-Caspian International Transport Route is constructed in the basin of the Caspian Sea. China’s \$779 million allocations to the Azerbaijan economy also indicates the importance of the region.

Until now, China empowerment gives an impetus for the U.S. to make a U-turn in the region in the context of its national interest. The U.S. has long been developing the fundamentals of bolstering the the sovereignty of the South Caucasus states to prevent them from external threats and balancing their ties with superpowers. However, the friction between the U.S. and Russia serves for China’s aim to pin its position in the South Caucasus territory.

The projections give a possibility to mention that for forthcoming years, the U.S. will be less powerful to diminish China’s role in the region, as Chinese initiatives are interpreted as a support to economic the capacity of the South Caucasus countries. Azerbaijani Minister of Economy Shahin Mustafayev highlighted 112 Chinese companies registration in Azerbaijan in his congratulatory speech on behalf of 69th anniversary of the People's Republic of China.

China and its strategy for imposing trade and economic projects are implemented very smoothly as win-win cooperation, rather than aggressively. Particularly, Georgia, as a country encountered by the Russian invasion and suffered a less developed economy, is considerably inclined to take a role in regional projects. Georgia is the first South Caucasus republics signed a Free trade agreement (2017) with China. While Georgia hit a record by taking a place among China’s top ten export partners, Azerbaijan takes over 40 percent in China’s trade turnover with the South Caucasus region. Besides containing economic interests, BRI might be interpreted as a tool of soft power that is not making the U.S. very happy. Yet, we can come across some who deny the BRI as a threat for the U.S. heralding that the project will not cause any enduring

political slip for the U.S. However, the anti-BRI researchers of the Washington-based think tanks generated a conspiracy scenario evaluating the BRI as the end of U.S. influence in the region. One of the most persistent opinions on the U.S. foreign policy toward the South Caucasus are based on Washington's shift from focusing on the region, yet in reality, this the region is a component of national interest of the U.S. Despite a wide array of skeptic or optimistic scenarios, there is a reality: China's influence is growing in the South Caucasus and apparently, this empowerment will then be a strong headache for the U.S.

CONCLUSION

The South Caucasus is the region of unexpected and unexplained upheavals. The changing determinants of the region give assurance to mention that if the U.S. starts to revitalize its role in the future and decide to be one of the driving force behind the decisions South Caucasus states' leaders, it would be at higher costs. Recalling Georgia's presidential election with no presence of the U.S. gives a clear scenario regarding the political scene. Any kind of regression in the U.S. position would lead to the implications in the region. Since China recently makes a strong accent on merely economic development rather than other internal affairs, yet it is very difficult to predict China's strategy for the coming years. Currently, Beijing does not interfere with internal politics and seems not inclined to require any domestic reforms in host countries, but no one can foresee how China's presence would serve to re-shaping geopolitical fundamentals and to diminish the U.S. role in the region.

The changing nature in the U.S.-Russia relations and shifting from ad-hoc post-cold war to the neo-cold war, the U.S. needs to adopt precise, well-crafted strategies rather than abstract and short-term strategies toward the region. These strategies should be backed-up by powerful and long-term policies that making more accent to better collaboration with regional governments instead of criticizing local authorities. These policies grounded with realistic aims will reinvigorate the possibility of the U.S. to maneuver in the region. This unique and small region with 20 million populations, the land of divergence political considerations is associated with U.S. national interests and its geostrategic position. This is the region wherein the overlapping national interests and geopolitical games of external powers would lead to a zero-sum game or perpetual dominance.

LITERATURE REVIEW

1. Andrew Moffatt, *The South Caucasus and the limits of Western power*. Washington, DC., 2015.
2. Eugene Rumer, Richard Sokolsky, Paul Stronski, *U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three*. Washington, DC., 2017.
3. Harinder S. Kohli, Johannes F. Linn, Leo M. Zucker, *China's Belt and Road Initiative: Potential Transformation of Central Asia and the South Caucasus*. New Delhi, 2019, p. 210.
4. Shireen T. Hunter, *The New Geopolitics of the South Caucasus*. London, 2017, p.15.
5. Thomas De Wall, *The Caucasus: An Introduction*. New York, 2019, p. 179.